

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (199) май-июнь 2018 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2018

ШАУАЛАНЫ Хасан

БЕЛГИСИЗ ОБАЛА

Повесть

*Эсимден кетмей турады энтта
Гепоуну ачы сёзлери.
Манга къарагъан жарлы атамы
Жилямукъдан толу кёзлери.*

(Къыйынлыкъ оту кюйдюргенлени
кюйлеринден)

Мен, Ислам улу Малкъарбий, бу хапарны аны ючюн жазама: хар зат да, хар не да ачыкъ болургъа керекдиле деген акъылда. Жарлы Мухажир асыры къоркъгъандан кесини юсюнде болгъан къыйынлыкъны сагъыныргъа бюгюн да базынмайды. Аллаи зулмулукъну башын жабып къояргъа уа мен базынмадым. Бу къыйынлыкъгъа инжий, къара кесеу болгъанма.

* * *

Атам, тамата къарындашым сора мен Басхан ауузунда Кыртык жайлыкъда колхоз кюйлану кютебиз. Халкъ тынгысызлыкъындан кери уа биз да тюйюлбюз. Тышына сагъайгъанлай ашырабыз кечебизни, кюннюбюзню. Бир ингирде малланы ыстауатха тийишдирир заманда, къайдан чыкъгъанларын эслемедик, къошубуз атлыладан толуп къалды. «Чап, жашым, ол адамлагъа атларындан тюшерге болуш», – деди атам. Кеси да мени ызымдан тигеледи.

Алагъа адетдеча къонакъбайлыкъ этдик. Лахорну къыздырадыла – хапар айтадыла къонакъла. Биргелерине келтирген ичгилеринден да иги тартхандыла. Кюлкюлери къошха сыйынмайды. Къобуз согъулса, тепсеген окъуна этерикдиле. Жаланда тамата къызылжагъа ёрежухду тынгылагъан, аз окъуна ышармагъан. Ол нёгерлерине ыразы болмагъанын суху къарамы бла ангылатханын эследим. Андан сора къонакъла къыстау ашап-ичип, кеслерин жолгъа хазырладыла. Бир бирге эришгенча, бел бауларын къаты къысып, бёрклерин, юс кийимлерин да кийип чыкъдыла къошдан тышына.

– Хайдагъыз, бизни бла тебирегиз, – деди тамата къызылжагъа, къарамын жерге бошлагъанлай.

– Къайры тебиретесиз? – деди атам, онг бутуну ышымын ёрге тарта. Ызы бла гёзенекни къазыгъына тагъылып тургъан къара къалпагъын алып, башына къаплады. Ол къарындашы Асланбекге келген огъурсуз кюн кесине да жетгенин ангылап, къатыны, къызы ызындан жиля-

гъан тауушларын эшитди. Сибирьлик болгъан къарындашыны ауазын да эшитди. Кёл этдирмейди бир зат да. Атабыз башын ёрге кётюрген сагъатында аны теренде жылтырагъан талгъыр кёзлерини мудахлыкъларындан къоркъдукъ.

Ол, жашлары да биргесине барлыкъларын ангыламай, къарындашым бла мени кезиу-кезиу къучакълады. Терсни-тюзню излерге заман болмагъанын ангылап, атлыланы алларына тюшдю.

– Кошт балалары, сиз а нек сюелесиз? – деди, нёгерлерини жумушларын этгенине асыры къууаннгандан, аякъ тюбюнде чёп сынмагъан таулучукъ, къара чепкенден тигилген гелефей кёнчекчигине бла башлы чурукъларына ачыгъындан махтаннганын ким да сормай ангыларыкъ эди аны. Ёсюмю уа миннген атлыны къууушханындан ёрге бармайды. Башында – картузу. Бизге сёлешген заманында аны къолуна да бир алды. Ол заманда эследим, жашны саргъылдым бурма чачыны ишленнгенин. Къуллукъчугъу болур ансы, тизгинин жыяргъа кюрешген жекбашчыкъды. Ол бизге, кошт балалары, сиз а нек сюелесиз деген сагъатында, атабыз жюрюшюн тохтатып, нюрсюз къарамын бизге бошлады.

«Баям, кесим къаздым балаларыма тюпсюз уру, – деди, къолу-аягъы къалтырай, – Асланбек тутулгъандан сора, быланы Къарачайгъа ашырыргъа керек эдим».

– Бизни къайры элтириксиз? – деп сорду, атам башын ёрге кётюрюп. Бетсизликлерин терк ангылатхан ол сорууну ушатмады: «Кёп сёлешме», – деди орус тилде.

...Ючюбюзню да таула бла сюрюп, кёп жол жюрюгенибизден сора, танг аласына Нальчикге келтирдиле. Мычымай тутмакъгъа тыкъдыла.

Ол заманда манга онюч, къарындашым Азаматха онбеш жыл бола эди.

«Мухажир, къайда да бизден иш айырылырса», – деди атам манга.

Сюрюуюбюз бла къошубуз иесиз къалгъанларына ючюбюз да тынгысызбыз. Къара тарта билмеген атам, ачыуун чачаргъа къарыу тапмай, амалсыз болгъанын айтхан эдиле манга тутмакъда биргесине тургъанла. Биргесине да – къабартылыла, оруслула. Къайда алагъа тарыгъыуун айтырча тил. Азамат тилманчлыкъ эталлыкъды, аны да, мени да атабыздан айыргъандыла. Мени башха, Азаматны да башха жерлеге жыйгъандыла.

– Асланбек, къайдан чыкъдынг, таланган? – деп, бир келбетли, иги да ёсюмлю, агъачы да жетген къызланы жырларына жан саллыкъ жаш. Оруусуз-соруусуз къучакълады ол Харунну. – Бек огъурсуз ауазлары къабыргъаланы тепдире алып кетген эдиле да тюнгюлген эдик сенден. Бу кюйсюз жашау кюл этди бизни. Асланбек, артха сау къайтханынга къууандым, – деди ол адам тауча.

– Жаным-кёзюм, мен Асланбек туююлме, аны эгиз къарындашыма. Асланбекни тутуп кетген кюнлеринден бери сау-шау эсе да, хапарсызбыз. Ой, иги адам, атынгы билирге сюеме.

– Атым Хачимди. Биринчи Къызбурунданма. Анам таулуду – Гуданаладан. Ленинни ордени бла саугъаланган жылкъычыма. Айып этме,

къууанчлы кюнлерим жулдузлача учуп, кюйюп, жокъ болуп кетдиле. Жаныбыздан суйген партиябызны тюзюнден эсе, терси кёп болгъанын кёрюп, чексиз чекге келип тирелдик.

– Биз сынагъан къыйынлыкъ партия билген иш тюйюлдю, – деди Харун, теренден ахтынып, хар солугъаны сайын уллу бурунуну тешиклери кенгнге кериле. – Тюз адамлагъа жюрекlege сыйынмагъан палахны бергенле къыралны халал ишине къабыр къазаргъа кюрешгендиле.

– Ол айтханынг?

– Тюзлюкге къабыр къазгъанланы атлары алайды. Мен сау сунуп тургъан Асланбекни жойгъанла да, санга, манга кёр къазып кюрешгенле да аладыла. Не амал, бюгюн аладады кюч.

Харун алайда кесине бир чёгер жер изледи. Тапмады. Адам ийнанырыкъ тюйюлдю, аны къап-къара мыйыкъларына ол къысха заманны ичинде къырау къакъгъанын айтсакъ. Къайгъы ашайды аны халал жанын. Жашларыны къадарлары, Асланбекни кечеден тангнга гунч болуп къалгъаны кесини къайдагъысын унутдургъандыла. Насыбы – ёмюрледе да эримезлик буз, сагъышлары – къарангы кече, жазны келирине ышаныу жокъ. Юсюнде къап-къара чепкени, башында къап-къара къалпагъы бушуу кюйдюрген таулугъа ушатып къойгъандыла аны. Баям, ол бу кюнлеге эрттеден хазырланган болур эди.

Кесини эки уллу ууучуна сыйынган бели, аны жангы чепкенини ёлчеуюн алыучу Ахматланы Билиуат, Мырзакъул къызы, бек алгъа жаурунларыны кенгликлерини ёлчеуюн алып болгъанды. Ол ишин сылтаусуз этсе, андан къалгъаны анга алай ауур жюк тюйюл эди.

Чачын, сакъалын ёсдюрюп киши кёрмегенди аны. Жаным, ант этдир, Харун, къатын аллыкъ жаш кибикди дер эдиле бирле, угъай, гинязгъа ушайды дер эди башхасы. Тутмакъда уа сакъал жюлюрге угъай, бет жууаргъа окъуна онг жокъду.

– Харун, аллай бир кюйме, кесинг айтханлай, партия бизни атып къоймаз. Ой юйюнге, мен атым къыралгъа айтылгъан кишиме. Москвагъа Калинин чакъырып, анда бергенди орденни.

– Харун, – деди, атамы мудахлыгъын жапсарыргъа андан тийишли сёз тапмай, – ахшы умутсуз болма.

* * *

Атамы юсюнден бу къысха хапарны биз кёчгюнчюлюкден къайтханыбыздан сора, Хачим, мени излеп табып, айтхан эди.

* * *

Тутмакълыкъ сынагъан экинчи кюнбюзде менден Азаматны айыргъанларын да айтханма. Ол кезиуде жарлы анам мени жилигъанымы эшитсе эди, къара жерни тырнап жилир эди, сарнагъан тауушу Басхан ауузуна сыйынмай.

Азамат кетгенден сора, беш-алты кюнден мени бир башха, омакъ жасалгъан отоугъа элтдиле. Хыны-хуну этип кийирдиле ары. Анда кёз-

люклю, арыкъсуу, уубет киши, манга хазна эс бурмай, бир кьагьытланы ары-бери аудуруп, бир зат излейди. Ол мени бери келтирген кьызыл-жагьа да сын кьатханлай сюеледи, мени кьачып кетеригиме ишексиз болуп. Уубет, башын хазна ёрге кётюрмей, манга кьаты соруу берди:

– Сиз Совет властьха кьажау жолну нек сайлагьансыз?

Тынгылайма. Не айтханын ангыламайма да, андан тынгылайма. Бармакъ тырнакъларымы уа чайнайма.

– Итден туугьан ит кючюк, нек тынгылайса?! – Кёзю-башы бла кёргюзтюп, ол мени кьатымда сюелгенни да кьыстагьанды тышына.

Уубет, олтургьан жеринден ёрге кётюрюлюп, мени кьатыма келип, сол кьолу бла сакьал тюбюме хыны узалып, башымы ёрге кётюрюп, кёзюме бек огьурсуз кьарады.

– Мен айтханны эшитмеймисе, итден туугьан! – деп кьычырды. Кёнчек аууму жибитдим. Кьычырыкъдан кьырып жилидым.

– Бу адамны таныймыса? – деп, бир суратны кёргюзтдю.

– Таныйма, ол бизни Асланбекди. Жюрексинип, сёзлерими кючден ангылатдым.

– Бу тонгуз коммунистлени ёлтюрюп айланнганындан а хапарынг бармыды?

– Коммунист коммунистни ёлтюрмейди деучюдю атам.

– Да сен а аманлыкьгьа эрттеден юйренип тураса да, ит кючюк.

Муну уа ким болгьанын таныймыса?

Суратны манга узатды. Ол заманда эследим Гепоуну кьолларыны, эринлерини да кьалтырагьанларын. Мени кёзлерими уа кьара кьузгьун кьанаты жапханча болдум – жукь кёрмей кьалдым. Ол жерни, кёкню да кьарангы этген сундум. Кьалтырауукь хорлагьан кьолларым бла кёзлерими кезиу-кезиу ууаргьа кюрешдим. Андан да магьана жокь. Атам, кьайдаса, болуш манга деп кьычырыргьа аздан кьалдым. Аны да минген аты эртте абыннганын кьарындашы тутулгьан кюн окьуна ангылагьан эдим. Азаматны уа нек кёргюзтмейдиле манга? «Балам, хайт де, кьайда да эссиз сёз ычхындырырса» – ол анамы ауазы эди. Кьыш боранны кече жолунда саулай юйюрюбюз бла ажашханыбызны ангыладым. Азатлыкьны ёню эшитилмейди кьызылжагьаны жарыкъ отоуунда окьуна. Ол бютюнда кьарангыды манга. Агьач кертме ийис а урду бурунума кьайдан эсе да. «Жаз да, кюз да келирле, дуния жарыр», – деди атам, тюз кьатымда сюелип. Башымда кьол аязыны жылыуун сездим. Жаягьын жаягьыма кьысханында, сакьалы жюлюнмей тургьанын ангылап, сейир этдим. Ким кёргенди аны сакьалы алай ёсюп. Асланбекни тутхан заманында да ёсдюрегенди сакьалын, анга ырыслап. Олсагьатда нек эсе да бир кьаты элгендим да кёзлерими ачдым. Атам а жокь алайда. Угьай, ол биз тургьан отоудады, мен кёрмейме ансы. Тёгерегиме кьараргьа уа манга соруу этген уубетден кьоркъама. Кёрюндю кёзюме атамы сыфаты. Аны кьарамы умутсузду. Адамланы тынч жашагьан заманларын эсине тюшюрлюк эди, ол эсгериую бюгюнюне болушурукь болса. «Дунияны бузгьан зарла таугьа ёрлеп, мени жолумдан артха бурургьа не кьадар

кюч салып кюрешселе да, ниетиме уа бугъоу салалмазла», – деди атам кеси акъылында. – Ленин кбурагъан кыралыбыз кыйынлыкъ, ачлыкъ сынатмаз бизге. Ёлсек да, аны ючюн ёллокбюз, жашасакъ да, аны ючюн этерикбиз...». «Эй киши, сени бу къара кюнюнг бууады боюнумдан. Огъурсуз тюшлериме ийнанмайма, жашларынг да, сен да кълума сау къайтыргыгызгъа уа ийнанама. Ёлюмню кърккьюуу мыйымы ашап бошагъанды...» – анамы ауазы.

«Мырзакъул кызы, сынамагъан сынамысын, баласындан алгъа ёлгенге киши жилямасын» – атамы ауазы.

Бир заманда кълерими ачдым да, жукъудан уянганча болдум. Сора манга соруу этгенни сары суу жайылгъан бетине аралып тохтадым. Бу жол къркмай, буюкмай къарайма бетине. Кълумда суратда ким болгъанын ол соргъунчу айтдым.

– Бу, Нальчикден келип, бизни школда учитель болуп ишлеген жашды.

– Бусагъатда къайдады?!

– Бу жаз башында кесин кьутургъан суугъа атып ёлгенди.

Ол, сол кълу бла керилип, жухума урду да, жер да, кек да бирге къатыш болдула. Мен а жерге бауурум бла алай къаты тийдим. Жашаууму кысха бола тургъанын ангыладым.

Бизни сабийлерибизни къарангыдан жарыкгъа чыгъарыр ючюн, кече-кюн демей окъутуп кюрешген Борис Ивановични ёлтюрюп, суугъа атхан да, колхозну мюлкю сакъланган складны таматасы Хамзат улу Шамшудинни ёлтюрген да, колхозну алгъыннгы комсомол секретарын жойгъан да, обкомну къллукъчусу Омар Даулетович сизни элге партия жумуш бла келип тургъанлай, эл, жер кёргюзтебиз деген сылтау бла гара суулагъа элтип, алайда агъач ичинде асмакгъа асхан да ма быладыла деп, атам Харунну бла къарындашым Азаматны баш токмакъларын терезе болгъан жерде жабыу тюбюнден чыгъарып, стол юсюне салды. Эсим ауду, жангыдан жерге жыгылдым, тулукъ таууш этип. Андан сора юч кюнден больницада уянганма. Ол кыйынлыкъны калай кётюргениме бюгюн-бюгече да сейир этеме.

* * *

Харунну къарындашы Асланбек, эртте Кёнделенде Энейланы Алийден дерс алып, къара танып, жашауну насып жолуна чыкгъанына ийнанып къайтхан эди элине. Къарангылыкъ а жатады, алгъынча, тау ауузлада, Асланбек а махтанмайды, мен окъуулу, сен кече къарангыны жолоучусу деп. Сокъургъа жол кёргюзтюрге, къарыусузгъа онг берирге ант этгенди, Аллахны бирлигине ийнанып, кёлсюзлюк этсе, жашау жерге батарыкъ сунуп.

Ол сабийлигинден суйген таулары да аны жанлыдыла. Жаш бар ачыуун да, бар кыйынлыгъын да таулагъа ышанады. Таулуну малы, кьошу да – таулада, шауданы, агъачы, кырдыгы да – анда. Таулуну кьууанчына кьууанган, жарсыууна жарсыгъан да – ол. Бюгюн элибизни

окъуулу жашын игиликге кёллендирген, къанатларын кенг керген да – ол. Барысы да ала Асланбекни намысы таулагъа тенг боллугъуна жол сайлатхан жүрек кюч бла ниет тазалыкъдыла.

Бек биринчиден, жаш билимсизлеге къара танытыуну жолун сайларыкъды. Халкъны кесине тынгылата билген жашха ол ауур жүк туююлдо. Кёлюнде, кезюнде тутады Асланбек аланы.

Тарых жолубузну юсюнден жүк айтыргъа базынмайды алыкъа. Къарт атасы Мусос айтычу хапарланы жарты-къурту ангылауну таматлыкъгъа санап тургъанына энди сокъуранады. Мусос халкъны жомагъын, жырын кёлюнден билип айтып башласа, ала миллетни озгъан заманларындан хапар айтханларына ишексиз эди. Асланбек а жырны, жомакъны да аппа къурагъанына толу ийнанып, кесини ангылауна Харунну да ийнандыргъанды. Заманланы саркъыуларын, ёмюрлени арытхан жолоучулукъну бош, омакъ затха санап жашамагъыз деп болгъанды Мусос сабийлерине, туудукъларына, элни ёсе келген эсли жашларына да. Аны сёзюн, оноуун тергеуге алгъанла бардыла.

* * *

Аппасы Мусос айтхан жомакъладан, жырладан эркинликни ёню эшитиле, кечеги атлыгъа жол да кёргюзте атды Асланбекни тангы. Алай эте, айла, жылла оздула. Кесин дин ахлусу адамгъа санап тургъан жашха эсинде болмагъан жолну сайларгъа туюшдо. Атасыны эгечинден туугъан Махмут, большевикле жанлы болуп, халкъ насыбы ючюн кюрешни жолуна тюшеригин ангылатды, кёп кере ушакъ этип. Ол сайлауу дунияны жарыкъ жашаугъа чыгъарлыгъына туюшюнюп, бу сайлауу Басхан ауузун да кюнча жарытханлай турлугъуна ишексиз болуп, Ленинни партиясыны жолуна туюшгенине чыртда сокъуранмады.

* * *

Махмут Асланбекни тюз жолгъа салгъанын кёк кенглигинде жаннган жулдузну жарыгъы бла тенгледиреди. «Асланбек, бюгюн къыйынды жолубуз, къар, туман басады аны бирде, – деди ол къарындашына, кёл этдире, – бу жолгъа туюшгенине сокъуранмазын тилей, биз жарыкълыкъны кёрюп турабыз, узакъдан къарап. Ол кюн сайын жууукъдан жууукъ келеди жерибизге, элибизге. Аны алайлыгъын халкъгъа сенден иги киши да ангылаталлыкъ туююлдо. Окъууунг, сёзюнг да болгъан адамса сен. Мусука улу, Гему улу да сенден билимли туююлдоле. Алай партияны ишин тюз алача ангылагъан адамла Москвада окъуна алай кёп туююлдоле. Ала да дин ахлусу адамладыла. Бизни комсомолдан бла партиядан тюз ниетли жан жаратылмагъанды дуниягъа. Дин тюз ниетли бол, халкъгъа хата этме дейди. Партия айтхан да олду. Сора хар инсаннга жарыкъ жашауну келтирирге кереклисин а андан алгъа кишини акъылына туюшмегенди. Аманлыкъдан тыйылмагъан адепсизлени жолларын кесерик да ол болгъанына ийнанып къал, къарындашым! Къан жухлу, къан кёзлю маскеле къыралыбызгъа, халкъыбызгъа чапсала да, партия-

бызды, аланы сюрюп, чыкыгъан жерлеринде сылхыр башларын къара жерге сугъарыкъ!

Къанатлы таула башына чыкыгъанча, хар къыйынлыкъдан алай къутулуп, жашауубузну танг жарыгъы бла, кюн, ай жарыгъы бла ёнчелер заманнга жетербиз. Мен саулукъда бир затдан керекли болмазса).

Асланбек, жамауатны аллына чыгып сёлеширге юйренгенди, энди алгынча болмай. Хар заманда айтхан оюму уа бир: «Халкъ эркинликге чыкыды, таулагъа жарыкъ жашау келди». Бу жол ол Къызыл Кёндеден келип, Мусука улугъа Искендер улугъа да тюбеп, ала бла бирге элни огъары жанында таш кёпюрден ётюп, Хаймаша жайлыкъ таба жол алды. Элден ала бла бирге чыкыгъан адамланы бир къаууму уа тау ауузгъа саналгъан Юрдю таба бурулдула. Ол агъачы, суу да эркин, «къызыл-ланы» бла «акъланы» араларында уллу сермешлени шагъатыды бу жер. Асланбек алайда ауур жаралы болуп, юйге алып келгенлеринде, не атасы, не анасы къайгъыдан къырып, жилямагъан эдиле. Ол да эсиндеди бюгюн Асланбекни. Ата-ананы динин гяуурлагъа алышса, башына аман кюн келлигин билмейми эди дегенлери уа къулагъына элия таууш болуп эшитилди. Игида тынгысыз этди ол хал Асланбекни. Жаш нёгерлерини хапарларын окъуна эшитмейди. Эллилери анга этген жырны бир къауум тизгини уа акъылына келди:

*Асланбекге ол къууанады,
Юйюбюз алгъышдан толду.
Чырагъыбыз жарыкъ жанды,
Адамны суусабы къанды...*

Олсагъатда аты бир бек хыны абынды да, жыгъылып, къан жухлу болургъа аздан къалды. Алайда да тюшдю эсине атасы, анасы айтхан сёзле: «Динин гяуурлагъа алышса, башына аман кюн келлигин билмейми эди». Жарсыуу кёпден-кёп бола баргъанын биринчи кере сизди жаш, эркинлик ючюн кюрешни жолуна тюшгенли. Уллу къыйынлыкъ тюшген сагъатында ким бла кенгеширикди Асланбек? Басханны бийик тауларыны ышыкъларында орналгъан эли игиликден юлюшлю болсун ансы, кеси башыны къайгъысын этип кюрешеди деп а айталлыкъ туююлме. Акъла-къанкёзле элге ёлюм отун жандыра киргенлеринде да, Асланбекни сёзю болду халкъгъа таукеллик, кишилике жол берген да. Махмут окъуна эталмады аллай зарауатлыкъда Асланбек этгенни. Билек кючюн, таула бла эришген ниет кючюн да тас этмеди жаш къан-къазауатда.

Аны ючюн кётюрдю эл жашны намысын кёк кенглигине. Ойнагъанмы этесе, тюнене жамауат жыйылып, аны элге тамата этип, даражасын бийлени даражаларына тенг этгенди, бюгюн а районда менме деген къуллукъчуланы биргелерине айланады, оноугъа жетсе, айтыр сёзюню жерин тапдыра. Кёресиз Асланбек Мусука улуну бла Искендер улуну биргелерине баргъанын. Ала жангы жашауну оноуу хар жерде да кесин танытыр ючюн чыкыгъандыла жолгъа. Ала къууанч жаудургъан жолда бара, таулада азат къушла учхан бийикледе жангы жашауну оюлмазлыкъ кючюн кёредиле. Алай туугъанлы да жашау дуниягъа къууанч, бушуу

да чача келгенин а унутхан кезиулери болады. Кёзлерини жарыктыкыларын бир заманда да тас этмезликлерине толу ийнаныпдыла.

Махмут Асланбекге тюбегени сайын, жашау кыйын болса да, жолубузну бусагъатда къара туман басып эсе да, жарыктыкыны кёрюп турабыз; ол бюгюн узакъдады бизден, тамбла уа бизни алгъа элтирик жолубузду дегенлей туруучу жаш, бюгюн къарындашыны алгъа чыкыгъанын, район къуллукъчу болургъа жетишгенин кётюралмайды. «Мухажир, Асланбек сени къаршы жууугъунг болгъанын билебиз, – деди бир жол Махмут, мени ишлеген жерине чакъырып, андан-мындан хапар айта келип, – мени да узагъым туююлдю, аны да билесе. Сен комсомолчуса, мен да элде партия къауумгъа оноу этеме. Асланбекни анасы Билиуат Ахматланы Мырзакъулну кызыды. Кесинг билесе, Ахматлары бир да кълмай Совет властыны жауларына саналгъанларын. Быланы бир дерге бирлерин къоймай чёплеп барадыла бусагъатда. Иш бу барыудан барса, бизге да уллу кыйынлыкъ жетер деп къркъама.

Олсагъатда Махмутну уллу къара кёзлерини жалыныулу халларын кёргенимде, менден кечгинлик тилеген сундум. Кълын къара кълшылары ауурлукъларын кёз башларына ташладыла, кына сюртюлгеннге ушагъан толу, кызыгъылдым ууртлары кълтырадыла. Ол олтургъан шинтикден ёрге кётюрюлюп, юй ичинде ары-бери сагъышлы атлагъанында биринчи кере эследим бутларыны кысхалыкъларын, базыктыкъларын да. Аякъларында – башлы къара чурукълары, юсюнде – кысха къара тону, башында – картузу, кызылжагъала кийиучю картуз. Андан ары бир сёз да айтмады манга уа. Мудахды, терен сагъышлыды. Баям, манга айтханларына сокъуранганмы этди, башын кётюрюп, кёюме къарамайды. Мен да сагъышлыма, эринлерими, кълларымы кълтырагъанларын сеземе. Махмут акъылында болгъанны тышына чыгъаргъан сагъатында, таматалыгъын да тергеуге алып кюрешмей: «Бек бушуулу ишни кългъа алып акъылда келип тирелгенсе», – деп айтмагъаныма сокъуранама. Алай энтта кеч туююлдю. Ол, мен ангылагъандан, Асланбекни къллукъгъа кётюрюлгенин кётюралмайды. Мен азатлыкыны хапарчысыма деп, хар атлагъанындан (элде партияны сёзюн жамауатха ангылатхан биринчи адамма дегенлигиди) айтып тургъанды. Сора бюгюн а ол, жамауатха кючден бла бутдан кшошхан Асланбек, район къллукъчу болуп, анга оноу этип тохтагъанды. Кълда тюзлюк! Аны алайлыгъын хар атламыбыз ангылатады, – дейди Махмут кеси акъылында. – Бу дуниядан тюнгюлюпмю тохтайык?!»

«Махмут, кёлсюзлюк этесе, – деген ауаз эшитилди къллагъына. – Дунягъа сен жаратхан тюзлюк жашау бла эркинлик кимде болгъанларын таныта башлагъанлы этген ишинге сокъуранамы башладынг? Ол ниетинги кишиге билдирме, тауладан алгъан жюрек кючюнгю тюз адамланы ачытыр жанына бурма. Окъланы сызгъырып ётгенлерин кёрдюнг, кызыл кълнга боялды халкъ, бюгюн а жашауда тынгысызлыкъ жукъусуз этгенди барыбызны да. Асланбекни угъай, сени кибиклени сюерге керек эдик Тёренни шагъат ташыны кълтында. Кълын жоллада

да бирге барырбыз деген сен туююлмю эдинг Асланбекге. Къан жолланы ёлюмню жокълагъан къылычларындан да къутулуп, жырны, тойну унутулмазлыкъ ауазлары алгъа силкиндирген сагъатда кюйсюз уруш ырхыланы ичлерине атаргъа кюрешесе жууукълугъунг къан тамырларынгы саркъыуларын жалчытхан адамынга! Сагъыш эт, аллай онг бар эсе. Кишилигинги киши да билмесин, кесинги жюрегинг къулу-къарауашы болсун аны; бюгюнлюкде Асланбек кибик адамгъа харамлыкъ угъай, билеклик этсенг, халал атарла тангларынг, унутма аны!»

* * *

Хар кюнден да тубейме Махмутха. Ол Асланбекге тутхан ниетин экинчи кере сагъынмады. Баям, не хау, не угъай демей, тынгылауну басып кюйгъаным иги да ётген болур эди, ол кюнден берисинде манга иги да тюрленнгенин ангылап турама. Къыл чайнайды, Асланбекден озуп, манга да. Аны ауазы кечегиде улугъан бёрюню ауазына ушап эшитиледи. Жукълап тургъанымлай, къулакъ жаным бла озады ол, элия тауушха къошулуп. Бир сейирим, къоркъмайма бу затдан да.

Бусагъатда кёк кенглигинде

Жулдуз жанды да ёчюлдю!

Кёрдюм мен кече ичинде

Бусагъатда жулдуз ёчюлдю!

Жашауум, ёчюлме алай,

Жетип ёлюмню чегине!

Поэтни бу сейирлик сёзлерин кёп къайтардым кеси акъылымда. Кёк кенглигини жулдузлары къара кийген чекге уа жетдирмез Махмут Асланбекни, мени да. Жашаууму ол ёчюлтюрюк болса да, ниетими тюзлюгю, Махмутха тутхан ниетим да биргеме болурла, ёлюп кетсем иш да.

* * *

Аны хатасындан жоюлгъанланы даулары, жокълаусуз къалгъан обаланы тилеклери да, Махмут кибиклени жоллары асмакъгъа болгъанын ангылатырла. Совет власть къатыдан-къаты аякъ тирей барсын жашауда, ол кеси ат атагъан кулаклары бла контраланы дуниядан жокъ этгенлей, тынчайып къаллыкъ суна эсе уа, жангылады, адам улу ангылагъанды кимни ким болгъанын. Насыплыла насыпсызланы терилерине кирип тохтарыкъларын бош унутадыла, къуллукъларындан чартлап, тюзлюкню угъай, терсликни жокълагъанланы алларында ёз ауазларындан элгене сюелликлерин. Бир заманлада Махмут, Калмыковну этек тубюнде айланнганлыкъгъа, бюгюн аллай адамны барын-жогъун да билмейди къырал башчы. Базыннган а бек этеди Махмут анга. Калмыков кибиклеге уа акъ къар да къара кёрюннгенин унутады таулучукъ. Аты дуниягъа айтылгъан поэт, философ Мухаммед Физули былай айтханды: «Мы властью власть тогда лишь называем, когда она порядок миру дарит».

Ол оюм былайда 1937 жылда битеу халкъны аркъасын къалтыратхан, ёмюрде киши сынамагъан, эшитмеген мурдарлыкъны, халкъларына сынатхан къыйынлыкъ бла байламлы бир къауум шартны юлгюге келтирирге тюшеди. Ала Ленинни заманындан башлап Н. С. Хрущев къыралны башчысы болгъан кезиуге дери уллу къуллукълада – КПСС-ни АК-сыны секретары, СССР-ни тыш къыралла бла ишлерини министри, СССР-ни Министрлерини Советини Председатели болуп ишлеп келген адам, Вячеслав Михайлович Молотов, жазыучу Феликс Чуев бла 1970 жылда 18-чи декабрьде этген ушагъындан алыннгандыла бу тизгинле:

«1937 год был необходим. Если учесть, что мы после революции рубили направо-налево, одержали победу, но остатки врагов разных направлений существовали, и перед лицом грозящей опасности фашистской агрессии они могли объединиться. Мы обязаны 37-му году тем, что у нас во время войны не было пятой колонны. Ведь даже среди большевиков были и есть такие, которые хороши и преданны, когда все хорошо, когда стране и партии не грозит опасность. Но, если начинается что-нибудь, они дрогнут, переметнутся. Я не считаю, что реабилитация многих военных репрессированных в 37-м, было правильной. Документы скрыты пока, со временем ясность будет внесена. Вряд ли эти люди были шпионами, но с разведками связаны были, а самое главное, что в решающий момент на них надежды не было».

...Все это Молотов сказал в ответ на бытующее суждение о том, что если бы не погибли Тухачевский и Якир, у нас не было бы такого страшного начала войны.

– Это модная фальсификация, – сказал он.

– 37-й год – продолжение революции. А если о 37-м годе хотите узнать мое мнение, я считаю, что это было народное бедствие. Н.С. Хрущев, 54 тысячи человек на Украине отправил на тот свет. Он же был председателем тройки, он подписывал эти документы!

Феликс ЧУЕВ.

«Сто сорок бесед с Молотовым».

Москва, Издательский центр «Тerra», 1991 г.

* * *

Юрдюге, Хаймашагъа ёрлегенле жайлыкъланы, къышлыкъланы болумларына къарап къайтханларындан сора, Мусука улу Ахмат, дерт жетдириучюледен къачып келгенча, бек муштухул минди машинасына, аны ашыра айланган адамла бла да ашыкъ-бушукъ саламлаша. Къушну ауанасындан жунчугъан Апсатыгъа ушатдым аны тынгысызлыгъын. «Хар не да биледи ачырыгъын, къайгъы хар кимге да келеди...» – поэт.

Суратлау сёз жашауну игисин, амаын да туурагъа чыгъаргъан кюч болгъанын ангылагъан Мусука улу жолгъа атланган сагъатында Кязимни бир назмусуну къайгъылы тизгинлерин кёлюнден айтды.

*Учуп чыгъалмаса кёкге,
Жарып киралмаса жерге,
Жетдирирле аман чекге,
Жиберирле къайтмаз бекге!*

Бу тизгинлени эсине тюшюргенине жарсыды. Кязимни фахмусуна уа сукъланды. Поэт жашау болумну, тамблабыз адам улуна кълаллай «саугъа» этерге боллугъун сёз бла угъай, жүрек сезим бла суратлап кёргюзтеди. Аны уа къларангылыкъ сууукъ кълуюнуна жыйгъан жашауну олсагъатдагъы магъланасын дуниялыкълдан хапары болгълан адам ангыларыкъл эди.

Мусука улуну машинасы элни тар орамын букълугъл алдыра ташайды кёз туурадан. Асланбекча таукел да, эсли да адамлагъл ыразылыгълын а биргесине алып кетди. Жангы жашауну жарыгъл уа туугълан элини адамларыны жашауларын жарытханлай турлугълуна да ийнанады кълрал кълуллукълчу, жамауатда болгълан жарыкълыкълдан оюм этип. Ол сур да, огълурлу да бола келген дунияда анга кълч да, таукеллик да берлик ол кълулу-къларауашы болгъланлай жашагълан дини боллугълуна да ишексиз эди. Асланбекде да ол затны эслеп, анга бегирек жалгълашханы да сылтаусуз эди.

Экинчи кълон ачы хапар келди элге – Мусука улун жойдула кълыралны душманлары.

* * *

Махмут ёз тюзлюгълон жууукългъл-тенгнге туура этер акълылгъл келип тохтады, кеси акълылына кёп жолоучулукъл сынатхандан сора. Ким терс, ким тюз болгъланын ангыламагълан жаш а тълуюлдю, терс ниетине хорлатханын да ангылай тургъланлай, хазырлайды кесин ёлгенле даууна жол азыкъл болургъл. Насыпсызны азыгъл аллына келсе, буруну къланайды: экиге айланган къларындашы Асланбек – район кълуллукълчу, большевик партия эркелетген жан, кеси колхозну, элни оноучуларындан бири, анасыны къларындашыны жашы Мухажир – элде комсомол тамата. Кимди Басхан ауузунда аладан насыплы? Бу кълоннге жетмей кълалгъланлагълды жарсыуу элни – Совет власть келтирген жарыкъл жашауну сынамай кетгенлеге. Бусагълатда не тазады Басхан сууу, бу мамыр тау ауузну гара суулары! Энди эркинди таулуну жери, сууу! Таулу ожакълладан огълурлулукълну тълуюню чыгълды. Бу жерлеге къланкёзле, башкесле бир заманда да жанламазла. Махмут, къларачы сыртлагъл: жайлыкъллагъл, кълышлыкъллагъл, сабанлагъл, жангы кълонюбюзге кълууанып, кълалай ариу чакългъландыла. Тилек этейик хар кълон сайын: бу жашауну бизге партия да, Аллах да кълызгъланмасынла!

Алыкъл Махмутну тарыгълу кълагълытын менден сора билген адам жокълду, аны Налъчикде Ленинчи окълуу шахарчылда билим ала тургълан эгечим Айшат алагъл кълонакългъл барып тургъланлай, стол юсюнде эслеп окълугъланды. Жыртып атаргъл уа кълоркългълан этгенди. «Мухажир, – деп

хапар айтханды Айшат, – Махмут бизни юйюбюзно кьурутургъа айланады. Мен бюгюн алада огьурсуз хапарны окьугъанма. Эсимде кьалгъанлары боладыла, иги тынгыла, алыкъа кишиге айтма.

Айшат, ауур сагъышлары жунчутуп, иги кесекни тынгылап турду, тузакъгъа тюшген кьанатлыча, кёзлери узакъгъа кьарап, жукъа бетчиги бир такъыйкъагъа юч-тёрт тюрлю бола, жукъа эринчиклери да алай, бирде бал бетли эшмечиклери бла да жубатды кесин кьыз. Баям, ол кьызылжагъала Асланбекни кьолларын артха байлап, алып баргъанларын кёзюне кёргюзте болур эди. Айшат комсомолчуду, ол затны башында кьызыл жаулукъчугъундан окьуна биледиле аны танымагъанла. Бу огьурсуз ишни юсюнде эрча сюелсе, Асланбекге угъай, Махмутха сынатыргъа боллукъду тутмакълыкьны. Нальчикде Ленинни атын жюрютген шахарчыкъда окьуйду Айшат. Алай азаплыкьны кюнлерин кьалай сынатсын Махмут кьарындашына?! Бетсизге бет этмезге керекди дей эсе уа таулу?! Кеси кьазгъан уругъа кеси тюшсюн саулагъа кьабыр кьазгъан мурдар!

Асланбекни жазыуу:

Бу кьыйынлыкьны берип, туура этер акьылда туююл эдим. Мустафир кесиди терс. Мен ол затны кесине айтханма. Алай менден кёреди зулумланы жолларын сайлап тохтагъанын. Атыма да «кьызылжагъаланы таматалары» атап, терс жолгъа тюшдю, мен Совет власть бла кишиге да бет этмезлигиме биле тургъанлай, Мустафир жыйыны бла кьош болду.

Асланбекчала дунядан кьуругъунчу тынчлыкь болмазлыкьын ангыламасакъ, жарыкъ жашауубузну кьара ауана басарыкъды. Бу дин ахлусу адамланы эрттеден кюсеген жерлерине, Аллах алагъа кьуш тёшекле жайып сакълагъан жаннетге иерге керекбиз. Ары кетгинчи бизге этгенлерине уа кёллери бла сокьурансынла.

Башханы кьой, кеси жыйынында кесин башхаладан онгулгъа санап тохтагъанын айтадыла Асланбекни. Арыкъсуу, ёсюмлю, бет сыфаты кьалмыкълы адамгъа тартхан, кьалын кьара чачына аз кьырау кьакъгъан, ёхтемлигини чеги болмагъан адам, ата-ана берген намыс бла керилип, тутхан ишин ахырына жетдире тургъанына кьууанып, большевиклени Аллахны келепенлерине санап, эркин жашаугъа кьутула тургъанына ишексиз болуп тохтагъанды Асланбек. Аллайны уа уллу кьуллукъгъа сал да, кьубулт да айлан.

Къачан эсе да бирде Арапха барып, хаж кьылып кьайтхан Бийланы Хажомарды быланы бокълагъан. Совет власть эфендилени тюп тамырлары бла гунч этгенли да жашыртын ишлерин тохтатмагъанды Хажомар, кече бла элни эсли жашларын жыйып (комсомол жашыбызны башчысы Мухажир да ала блады деп эшитгенме), Кьуран окьургъа юйретеди. Халкьны эсин кесине, «тюзлюкге», «эркинликге» бургъан жазыуларын кьара таныгъан жашлагъа берип окьутады. Алада болгъан ниет аланы жаннетге элтиригине ишексиздиле. Болсада бу затны юсюнде Хажомардан башхала айтхан жалгъан фатыуаланы акъсакъ эшекни туягъына да

санамайдыла. Аны алайлыгыын ишексиз ангылагъан Хажомар а дуния оноуу кьолуна тюше тургъанына кьууанады.

Бу да ёсюмлю адамды, Асланбекге ушап, арыкъсуу, акъсыл, сыйдам бет. Кьулакълары уа – бир уллула. Кёзлерине уа не бек эс буруп кьарадым эсем да, тюрсюнлерин (кьарамыдыла, кёксюлмю огъесе талгъырмы) бир затха ушаталмадым.

Бу мен жазгъан затла Асланбекни тобагъа кьайтарырла деген акъылдама. Мени сёзюм чынтты большевикни сёзю болгъанына ийнаныргъызыны тилейме.

* * *

Бюгюн нек эсе да элни комиссары оноу жюрютген юйню кьатына бир кьауум атлы келип тохтады. Чаришге барыучулагъа уа ушамайдыла. Аланы бек алларында Махмутну кьарындашы Кьайырбек барыучуду. Бюгюн ол да жокъду алайда. Да не ары-бери чулгъап кюрешир кереклиси барды, бу атлыла уллуну-гитчени да элгендирген кьауумладандыла. Башчылары – кьызылжагъала. Кьайырбекни нёгерлерини ызларындан элли жашчыкъла кьалай залим чабыучудула, уллу болсала ала да, атларын чаришге чапдырып, махтау аллыкъдыла. Ох анасыны, Кьайырбек кьалай жигитди, атындан эсе, кеси жигитди. Атыны аты – Кьоштан, ол тау жайлыкъда туугъанды. Анга аллай атны Махмут атагъан эди.

– Бу мурдарла бюгюн а кимни юйюн кьурутургъа келгендиле, – деди эл тюбюнден жыйылмаучу Маралхан, Асланбекни атасыны эгечи. Асланбек туугъанда анга жыр этген тиширыуду Маралхан. Анда быллай тизгинле бардыла:

*Басханны орамларында,
Сен машина бла жюрюйсе,
Сюймегенлеринг кюйселе,
Сен ышарып жууап бересе.*

Маралхан бла киши да ойнамасын – акъылына келгенни тышына чыгъаргъынчы тынчаймагъан инсанды. Эл тюпчюдю деп кишиден эшитмегенбиз, юйюнде сёз нёгери жокъду да эрикгенден айланады, тенг тиширыуларыны бирлеринден чыгъа, экинчилерине кире. Кет, анасын сатайым, адам кьарт болса, кьарыусуз бола кёреме деген тенглери барды Маралханны. Муну уа тарыгып, киши эшитмегенди. Кьыралда, элде бола тургъан ишлени, айтылгъан сёзлени, этилген оноулары Маралханча билген а жокъду Басхан ауузунда.

Тереклени чагъарыкъларын, бахчагъа картофну урлугъун кьайсы айны кьайсы кюнюнде салыргъа кереклисин да Маралханнга соругъуз. Гергьокъну жырын элни сходунда бек алгъа ол жырлагъанды.

*Гергьокъ, тутулмам деучю энг да,
Тутулгъан эсенг, кёргенсе,
Улутхагъа алгъан сахтиян тонунгу
Туурагъан гыржыннга бергенсе.*

Гергьокъ – эл таматасы, хар атлагъаны сайын, мурдарлыкъны жолун сайлагъан адам. Совет властьха игилик этеме деп, элни анга къажар сюелгенди халсызлыгъы бла. Маралханны къарындашлары уа огъурлу-лукъну эшигин ачхан, халкъгъа билим жайгъан адамладыла.

Алагъа да къууанады Маралхан, къуллукъчуладыла деп а угъай, жангы жашаугъа кёл салалмайды ол алыкъа. Ачыгъындан айтыргъа базынмай эсе да, патчахны заманын жокълагъанлай ашырады къыш, жаз кюнлерин да. Таулу тиширыу бушуу, къууанч кёрюр ючюн къалмагъанды. Аны тукъумуну алгъыннгы жашаууна эл сукъланнган эсе, аланы бюгюннгю жашауларын да Аллах къызгъанмасын. Асланбек – совет тамата, къарындашлары да анга билеклик эте.

Тынч туююлдю элден махтау алгъан. Махмутну бла Мухажирни махтасала да, къууанады Маралхан. Бу жыл санда окъуна тойлада тилетмей чыгъар ортагъа. Тизгинлиги бла кирсизлигине эл сукъланнган тиширыу, тюз тепсеуню тепсеп, жашланы арытыр.

Атлыланы бири бири ызларындан келгенлерин кёрдю Маралхан. Андан арысында тынгысызлыгъындан бир кесек эркин болду эсе да, мудахлыкъ, палахны ызындан палах тууа баргъаны аны да, башха басханчыланы да тынгысыз этгенлей а турады. «Биз энди азат къушлабыз, таула башына учуп, андан къарайбыз элибизде тойлагъа, чаришлеге, бахчаланы, тереклени чакъгъанларына», – деген эди бир жол жамауатны сходунда Асланбек. Ол кюн алайгъа жыйылгъанланы барысы да Маралханнга сукъланнганларына ишексиз эди таулу ана.

Алай ол, окъ тийип, къара жерге аугъанда, эркинликге, тюзлюкге термилгенлени сарынларын эшитмегени – насыбы. Дуниягъа жашаргъа деп туугъанланы ол дуниягъа замансыз ашыргъан кючле ёлгенлеге кёл кенгдиргенлерин кёрген болса, аланы къууаннганлары, хар сёзлери бюгюн къууанчдан толу жюрегине окъ болуп тиер эдиле. Не сейири, ёлгенле кеслерини терсликлерине тубегенлерине ийнанып, кеслерини ахыр жолларына саулагъа насып тилей кетгенлерин кёрсе Маралхан, къарындашлары тюз жолну сайлагъанларына ийнанырмы эди? Къайдам.

Халкъ а замансыз ёлгенле келтирген тюзлюк ахшы муратланы ёмюрлюк жолоучусу боллугъуна къууанады.

* * *

Маралханны тилеги бла жыйылды жууукъ-тенг алайгъа. Асланбек да мындады. Махмут бла Мухажир да келдиле. Харун да тигелегенди бюгюн къошдан. Айшат да къууанч сагъатлыды – Асланбекге орден бергенди Калинин. Москвагъа эндиге дери бир да бармагъан Асланбек кёп сейирлик хапар айтханды, мындан алда элге, юйге келип. Харун къурманлыкъ этгенди къарындашы саугъа къоллу болгъанына. Анга жууукъ-тенгни бирге жыйыкъ деп а, Маралхан айтханды. Патчахны заманындагъы жашауну, жолланы да бюгюн туманда кёргенлерин эсерди

Махмут, кимден да акъыллы, билимли болгъанын ангылата. Асланбек орден алгъанына уа кюеди-бишеди. Аны тарыгъыуу кесине къан жолланы ызларыгъына къоркъады. Башсызлыкъ этгенине сокъуранады. Эл сходха жыйылып, анда Маралханны айтхан сёзлери бютюн бек элгендиреди Махмутну. Совет властхъа жашыртын сарыуу къайнап тургъан Маралхан, тёбенден келген къонакъны айтханын этип, алгъа чыгып, нек кокаланьргъа керек эди?! Айтырын-къайтырын Махмутха нек сормазгъа керек эди? «Биз жангы пласны келирин эрттеден тансыкъ болуп сакълагъанбыз», – деген эди Маралхан ол кюн.

Тансыкъ болуп, палахны келирин сакълагъанбыз дегенле да болдула, ол сагъатда ауазларын тышына чыгъармай, кеси акъылларында. Бу властны хатасындан жерибиз белгисиз обаладан толгъанды.

– Жамауат, мен бек насыплыма бюгюн, – деген эди Маралхан. – Москва мени къарындашымы намысын кёкге кётюрдю. Асланбек кибик адамларыбызны хайырларындан колхоз бизге жауну, бишлакъны арбала бла келтиреди юйюбюзге, къой сюрюулени да алай.

– Товаришле! Бюгюн бизге Нальчикден келген уллу къуллукъчу тюз айтханды: «Алгъын байлагъа, бийлеге жалчы болуп ишлегенигиз ючюн алгъан туурагъан гыржыныгъызны жилимукъ къатыш ашап тургъансыз. Энди уа кеси ырысхыгъызгъа, кеси малыгъызгъа къурагъан колхозу-гъузну хайырын кёресиз».

– Андан тюз сёз болур мадары жокъду, – деди Маралхан. – Жашасын Советская власть! Жашасынла Ленин, Сталин!

Тутулгъанла жаланда кеслерине угъай, юйюрлерине, жууукъларына да уллу палах сынададыла, кёз кёре. Ол себепден тутулгъанлагъа жан аурутханла аздыла. Терс жолгъа тюшюп, адамларыны юйлерин къурутдула. Орус патчахны тахтасындан тюшюрген властхъа жукъ эталмазлыкъларын билмеймидиле этбашла!

Нальчикден келген къуллукъчу, олтургъан жеринден ёрге туруп, аямай къарс урду. Жыйылгъанла бары да этдиле алай. Басхан ауузу къууанчдан толду.

– Энди уа ол тутулгъан кеси да жилисын, аны хатасындан тузакъгъа тюшген адамлары да жилисынла, – деди Маралхан, тозурагъан чал чачын эки къолу бла чикилясыны тюбюне жыя. – Кимди сизге, къыралны жауларына, жан аурутурукъ?! Чыртда умут этмегиз, сизни кёз жашларыгъыз патчахны заманын артха къайтарлыкъды деп. Асланбек ёлмесин, аллайланы ёлом сакълайды. Ёмюрледен бери тюзлюкню кюсеп келген миллет ишлерге, жашаргъа сюеди, терсбоюнла, къоюгъуз бизге палах излегенигизни! Эрттенликде кюн арбазыбызгъа къакъгъаны сайын, кавказ таулагъа къарап, жашауубузгъа алгъыш этебиз. Жашауну тарлыгъын кётюралмай, зорлукъ къаманы къарыларына уруп ёлгенлени жилиуларын этебиз, бюгюн да контраланы аманлыкъгъа жолукъгъанларына кёл кенгдиребиз. Маралхан не заманда да сёзюне тенгни-жууукъну тынгылата келген, эр киши акъылы болгъан тиширыуду. Алай

ол жетмишжыллык ана жангы властьха былай терен багъа бичер деп а кимни акъылында бар эди.

– Артыкъ селешсе, алгъыннгы кырал кимни гюняхсыз жашын юйюнден чыгъарып кетип жойгъанды? – деп кычырды жыйылгъанланы бек артларында сюелген узун, сары шинли, кесесакъал киши. – Къайсы тиширыуну тул этгенди? Къайсы сабийни ёксюз этгенди? Малыбызны, мюлкюбюзню сыйырды кыралынг, къулланы, къарауашланы аякъ тюплерине тюшдюле элни асыл адамлары. Жаныбыз саулай къабыргъа сукъду сен жанынгдан суйген кырал. Жашларыбзгъа, кызыларыбзгъа намыс-сый не зат болгъанын унутурду кыралынг! Белгисиз обаладан толгъанды киндик къаныбыз тегюлген жерибиз.

«Сабыр селеш, кесинги да, бизни да юйюбюзню къурутаса», – деди ол селешген кишини къатында сюелген жарытон, сакъалы, чачы да асыры ёсгенден иги да жунчуп тургъан киши, тюклю къой териден этилген бёркню жарылгъанлары, тырнакларыны ёсгенлери да узакъдан билинген къолуна сала.

– Маралхан ким болгъанын танийды эл, – деди ол кесесакъал. – Сен ёлгенлеге кёл кенгдиресе. Халкъны палахдан хатасыз ёлгенлени къанлары сакъласын. Сен халкъгъа игилик этер ючюн жашайма дейсе. Ажымлы ёлюп кетгенледиле халкъ ючюн, тюзлюк ючюн жан бергенле. Мен бир кишиден да къоркъмайма айтхан сёзюм ючюн. Ол тюзлюк ючюн жоюлгъанладан иги мен да туююлме. Ёлгенле ниетлерини тюзлюгюне ийнаннгандыла, хар айтхан сёзлерини кертилигине да. Ёле туруп, кёз жашларынгы тегюлгени да элгендирмегенди, дуниягъа азатлык ючюн жаратылып, ёлген да аны ючюн этгендиле, ол затха чыртда ишексиз болмай, таукел атлагъандыла башха дуниягъа, таукел ауазлары ёлгенлени сагъайта.

– Не адамды бу?! Муну ауузун нек тыймайсыз? – деди Нальчикден келген къуллукъчу. Ол кеси жашауна къоркъгъаны бет сыфаты терк-терк тюрленнгенинде таныла эди. – Ниетинги тизгинин жый! – деп кычырды ол ахырында.

Маралханны аузуна чапхан кесесакъал экинчи кюн эл таматасы бла бирге районнга Кёнделеннге кетип, артха къайтмай къалгъанды. Соргъандыла элде муну къайдагъысын. «Жумушларым бардыла деп кетген эди. Билмейме къайдагъысын», – Гергъокъну алагъа жууабы.

* * *

Узун бойлу кесесакъал киши ауузуну хатасындан ахыр кюню жетгенин ангылап, соруу этгенлеге:

– Жашауум кылыч аузуна тюшгенин ангылатдыгъыз. Сокъуранмайма айтханыма. Бюгюн элимде ёлюм жанымагъан юйюр жокъду. Бир кюн бир къанарсыз къаныбыздан. Халкъым сау къалыр, сизни кибикле уа ашагъаныгъызны къусуп, кесигиз жандыргъан отда кесигиз кюерсиз.

Мен а сокъуранмайма айтхан сёзюме!

* * *

Айшат, эрттенликде сахарда хаух фатарындан тышына чыгып, кёкге кёл салып къарады, аны биринчи кере кёрген кибик. Сейир этди, боз булутланы бирде бирге жокку болуп, бирде юзмелтча созула, тенгиз юсюнде жюзгенча, кёк кенглигинде бауурланып баргъанларын кёрюп. Ала Басхан башына уа жетерик болурламы? Айшатны суюмеклик сёзюн ажашдырмай элтселе эди... Къыз бир кишиге да ышанмайды Далхатха айтыр сёзюн. Ол а, азат атлы, айлана болур Басхан башында азат къушча учуп, жамычы къанатлары къуш къанатларыча, кенг жайылып, тау желинде сюзюле. Далхат олсагъатда Айшатны жырына тынгыларгъа ашыкъгъаны баямды. Эшитеди ол Айшатны ауазын. Суюмеклик жырыны макъамы ашыкъдырады аны ол макъам эшитилген жерге. Къучагъы уа – тау ышыгъында ёсген гюлледен толуп.

Ол Айшат атасы Шамилни юйюн жарытырыгъы кёзюне кёрюнеди. Аны Айшат атлы анасы дуниясын алышханлы кёз жашлары жауун тамычылача саркъгъан Шамил дуниягъа жангыдан жаратыллыгъына ишексизди жаш. Айшат босагъадан атлагъанлай, тыпыр ташларыны жылыннганын кёрюп, хар ким да анга сейир этерикдиле. Тойда согъулгъан къобузну тауушуна уа ёлгенле да тынгыларыкъларына ийнанады жаш. Ийнанады Айшат бла бир юй къураллыгъына, Басхан ауузуну хар арбазы бу къууанчны хар юйюрню насыбына саналлыгъына.

Къадарына шукур эте сакълайды Далхат Айшатны Нальчикден келирин, тап-таза суюмеклигини тау гюлча чакъгъанына къууана. Дунияда аны мудах не тас этер кючню жокълугъуна да къууанады, жюреги кёк кенглигинде эр кишилени къолгъа алгъан къанатлыла бла эрише. Жашауунда кёп палахла кётюре келгенин да унутханды бюгюн Далхат, насып анга жол тапханына шукур эте. Тау этегинде «Ташлы ёзенни» (халкъда жюрюген аты алайды) чаллыгъыны быйыл алай къалын ёсгенине да къууанады Далхат, ол халны уллу Аллах анга саугъа этгенине ишексиз болуп. Алайны бичени аны жылкъысын къыш чилледе окъуна да тепсетген.

Далхат бир заманда эмилик ат чочугъанча чочуду. Аякълары, къоллары анга бой салмадыла – жер кесине тартады аланы. «Бу не ишди?» – деди кесине жаш, санлары къалтырай келип, жерге чёкген сагъатында. Бусагъатда кёк кенглигинде эркин учуп баргъан къушну къанат тауушуна тынгылап сюелген жашха не болуп къалды? Солууу чыкъмай, уяларына аналарыны келирин сакълап, ауузларын кенг ачып, гузабалары бла жубаннган къуш балалагъа ушады алышынмай. Кюн алай ариу тийип тургъанлай, тау башланы да къалын туман басханча кёрюндю жашха. Кёремисиз бу ишни? Жай чилледе къар жаугъанын кёрюп сейир этди Далхат. Къая сыртында гюлле чакъгъанларын да эсгерди сора.

Бир зат да эс тапдырмайды мынга. Миннген аты абынып а кёрген эди тюшюнде. Жыгъылмагъанына къууанып айтхан эди анасы Юзей-ирханнга хапар. Ауур туман арбазларына чёкгенин тынгысыз болуп эс-

герген заманында уа анга бутларыны тамырларыны чыхырдагъанларын кеси да эшите кётюрюлген эди ёрге.

Къайгъы этме, анам, кёп турмай жарыгъан эди арбазыбыз. Юйюбюзню башында уа мен агъачда кёрюучю чыпчыкъла бир бирге ал бермей жырлай эдиле.

Далхат кеси да ангыламайды: ол сагъатда Айшатны унутдурлукъ палах къайдан чыкъды? Къара къыйынлыкъ соруп келмейди адамгъа. Далхатны атасы Жюнюс, Киров атлы колхозну биринчи председатели, инсан урушну жылларында окъ жаугъан таладан саулай къутулуп, хар атламында эрлигин таныта келген киши, кюппе-кюндюзгю кюнде, жашчыгъы Далхат къатында тургъанлай, душманны тот къамасы къарынын жыргъан Жюнюс жашына ахыр сёзюн айтыргъа къолундан келмеди. Ол кюнню эсгерди Далхат, Ташлы ёзеннге бийикледен къарап. Уруш желлеринде чыныкъгъан Жюнюсню кеси элини мурдарлары жойдула. Аны партия билетин ёшюн хуржунундан чыгъарып, къан къуса тургъан ауузуна сугъуп кетгендиле.

Далхатны къычырыгъы кёкге барып жабаргъа кюреше эди къара жамычыны атасыны юсюне. Къара жамычыны тюрбюне букъдурду атасын. Мурдарла артха къайтып, Жюнюсге бир палах этерик сунду. «Дерт юлюшюгюзню сакълагъыз. Андан къачып къутулалмазсыз, – деди Далхат, атларыны кёмюклерини тютюнлери юзмелт болуп, кёкге узала, атларыны туякъларындан чартлагъан жилтинле тегерекге чачыла, агъач ичине къутулуп баргъан мурдарланы ызларындан чамлана, къолларыны, эринлерини къалтырагъанларын тыялмай. – Абдуллах, сени тот къаманг кесинги да жокълар, ёлмей къалсам. Бизге жууукъ жетген этинги къуртла ашасынла. Бизге келип, атам бла бирге хант къангада олтуруп, халал азыгъыбыздан кёбюп, кёкге къарап керилиучю кюнлеринги къан къуса эсгер».

* * *

Жангы кюн чыкъды, огъурлулукъну, ахшы умутланы да келтире, къартланы, сабийлени да эркелете, жаралылагъа, жарлылагъа да жарсыучу заманларыбызны артда къююп. Аны ючюн а алгъышыбзны, ыспасыбызны Октябрге айтып, ёмюрлюк жерибизни жашнагъанын бюгюн биринчи кере кёрген кибик, аны ариулугъуна тамашагъа къалып, ёхтем солуйбуз. Сабанларыбызны чакъгъанлары, малларыбызны айныгъанлары, нартюхюбюзню будайгъа алышындыргъан товарищ Сталин бла Калмыков сора Званцов бла Гему улу, Асланбек болгъанларына чексиз къууанып, алагъа ёмюрге къыйынлыкъсыз жашау тилейбиз.

Бюгюн кимди бизден насыплы?! Жашауубуз – жайны ариу заманы. Малчы малындан, сабанчы сабанындан къууанып жашайды, кеси къыйынын къоркъмай ашайды. Жыр да – бизде, той да – бизде.

Далхатны бла Айшатны тойларын барыбыз да ашыгъып сакълайбыз. Колхозну биринчи председателини намысына Далхатны ёрге кётюрмезлик жокъду элде. Бетсиз мурдарлагъа – ёлюм. Бушуу туманы

бассын аланы. От жагъаларыны кюлю бир заманда да жылынмасын. Бармасынла ала ташлы жолларыбызда.

Бу эсгериуле бирде Маралханны, бирде Далхатны алыкъа тышына чыкъмагъан оюмларыдыла.

Далхатны окъуй, жаза билмегени азатлыкъгъа баш ургъан жашны бла кызыны бир ауур жюкleri болгъанлай турады жашауларында. Далхат кече-кюн да, жукъу арасында да аны жюрегини теренинде анга тынчлыкъ бермей сакъланган суймеклик сёзюн Айшатха жетдирирге термиледи. Къыз да баргъандан-келгенден хапар сурап ашырады суймеклик талагъан кюнлерин.

Да жазыуубуз бир болсун, наным, лакъырда сёзден башланып деген эди Айшат, Нальчикден келип, тенг жашларыны тоюнда. Бюгюн да уялды Айшат ол ачыкъ сёзлери ючюн кеси кесинден. Далхатха таукеллик да, ахшы мураты толлугъуна ишексизлик да Айшатны ол сёзлеринден сора жаратылгъан эдиле дуниягъа.

Айлана келип, табып къойгъанма,

Алтын тауукъну уясын.

Мени бу дунияда ыразы этмесенг,

Аллах ахыратха къоймасын.

Далхатха ол сёзлени айтыргъа Айшатны бу сёзлери базындыргъан эди:

Да жашауубуз бир болсун, наным, лакъырда сёзден башланып.

* * *

Далхат, кечем, кюнюм да тынгысыз жырымдыла. Тюзюн айтайым, бу къыйынлыкъны жазгъаныма сокъуранмайма. Жиляргъа уа санга ырыслайма. Манга чыкъгъан бир жарыкъ жулдуз да ол акъылым жанлыды. Ол жулдуз сенден къууанч хапар келтирлигине да ишексизме. Сенден суймеклигим жашырмагъан тарыгъуларымы уа нек жашырама: сёзюмю санга жетдирлик письмоларым кече-кюн да жастыкъ тюбюндедиле. Аланы санга жиберсем, жан хуржунунда айландырлыкъса биргенге, окъуялмагъанлай, письмолада не зат жазылгъанын билмей, кюё-бише. Бек амалсыз болгъан сагъатында бирлеге берип окъутуругъуну уа суймейме.

Бу айтханларым жанынга тиймесинле. Письмому жаза, ёмюрюмде мудах болмагъан кёзлерими узун къара кирпичлерин жилимукъларым жибитдиле. Мени хар сёзюм алгъыш сунама санга. Тансыкъ болмасам, кёзлерим да жилирыкъ туююл эдиле. Жазыусуз туююлдю суймеклигим. Хар ким да жазыууна тюбейди дегенлери кертиди. Сени хар сёзюнг, суймеклигинг кёзбау да, жалгъан да болмагъанларын билеме. Ала тазадыла, кертидиле, мени битеу тынчлыгъымы алгъан суймеклик жырладыла. Ким биледи, бир ачы сёз айтып, жюрек тамырларымы чанчдырсанг тынчайырма эдим бир кесек, теллигим ангылап. Санга тюбеген сагъатымда сюер акъылым мени жокъ эди, Аллахны къыйнар кезиюу... де да, жарылгъан жюрекни жарылма къой.

Ой-ой, Аллах сакъласын. Мен тели тюшюмде сант эте турама.

Айшат.

Нальчикни кечесин Ильични чыракълары жарытхан сагъат. Халкъ да, сахар да жукълапдыла.

26/XII/1936 ж.

* * *

Жайны узун кечелери, кюнлери жер жаратылгъанлы жюрютген адетлерине кертичи болуп, бизден кери кете башладыла – башха жары. Артха къайтырыкъларын а билебиз. Тереклени, сабанланы байлыкълары уа кюфлени, жүреклени толу да, хош да этедиле. Кюз арты терекден толду.

Алай элни эрикдирген адет бу жол да кёп жокълатмады кесин – сходха жыйдыла адамланы. Анда Махмут айтды бек биринчи сёзю:

– Товарищле! Сталин бла бизни таматабыз Калмыков хар бирибизни да жашаргъа, ишлерге юйретдиле, контраала бла уа ачыгъындан сермеширге, аланы жерни башындан думп этерге юйретдиле.

– Муну айтханын эшитдингми? – деп шыбырдады къатында сюелген жашха, инсан урушда кишиден артха къалмай къазауат этген, энди уа намысы жукъгъа тиймей, эшик артына атылып къалгъан Ибрахим. – Калмыков бизни таматабыз болуп, Сталин а нек къалды бизни таматабыз болмай?! Ангыладынгмы алайын?

– Тюз алай билимсиз болургъа уа жарамайды, – деди Ибрахим, къалын къара мыйыкъларын бла къалын къара къашларын кезиу сылай. Махмут сылхыр адамды, муну элде партиябызны башчысы этип туругъа жарамайды. Оноун этерге керекбиз. Ары къара, ол Маралханны уа кёрмеймисе сёлешгенле таба жанлай баргъанын. Асланбекге махтанып, халкъгъа от саллыкъды.

Маралханда сёлешир акъыл жокъду бюгюн. «Бу большевиклени не адетлери, – деди Маралхан кеси акъылында. Ол оюмну эки-юч кере да къатлады. – Халкъны жыйып, жаншатып, терс акъыллыланы бир бирге къозутуп».

Маралхан, кесини хатасындан ол кёсесакъал киши элден кетип, артха къайтмай къалгъаны ючюн, хар атламындан уллу Аллахдан кечгинлик тилейди. Асланбек а бек къууанган эди, ол жол Маралханны схода сёлешгенин эшитип.

– Товарищле! – деди Махмут, солуун теренден ала, олсагъатда кесин бир уллу палах сакълагъанча, къолу-башы къалтырай, тегерегине тынгысыз къарап, – жаныбыздан сүйген партиябыз, къыралыбыз, контраланы харам ишлерин дуниягъа ачыкъ этип, бизни эски жашаугъа тизерге кюрешгенлени уялмагъан бетлерин, кир ниетлерин къара жерге сугъады. Аллаиланы артлары болгъунчу кечебизни ай, жашауубузну кюн жарыталлыкъ туююдюле. Кесигиз кёре болурсуз, районубузну оноучуларындан бирлери товарищ Званцов бизге уллу иш бла келип

турады. Анга ол ишни бизге тынгылы ангылатырыгъын юйретип, товарищ Калмыков жибергенди. Мен бусагъатда анга бек тилейме бизге айтыр сёзюн башларын.

Адамла, бир бири кёзлерине къарап, алгъа чыгып, сёз айтыргъа хазырланганча, тамакъларын ариулай сюеледиле, бир-бирле уа орус тилден аз да ангылаулары болгъанланы къатларына кысылыргъа кюрешедиле. Быллай жерледе орусча айтханны сёзюн таучаландырыргъа кюрешючю революционер Мусса улу Оюс да мындады. Анга ышанадыла кёпле, Званцовну сёзюн халкъгъа ангылатырыгъын.

Таула да тынгылайдыла, жауурунларын да кенг керип, кеслерин айтыллыкъ сёзню ангыларгъа хазырлагъанча. Мудахдыла ала – ёхтем тауларыбызгъа къарагъанла алай сунадыла бюгюн нек эсе да. Къар юзюлюрден алгъа тауланы тынгысызлыкълары туурады ол затха магъана бергенлеге, эс бургъанлагъа. Аллах сакъласын, халкъ ол ишни да контрола этгенлерине ишексиз ийнанып, олсагъатда къара жамычыларын къырпакъ басхан атлыла элге сормай кирликдиле, къара халкъгъа къара кыйынлыкъ сыната.

Званцов Гемуланы Акону тутулгъаныны юсюнден кысха билдириу этди алгъа:

Гемуев Аю Джумакулович родился в 1891 году в с. Думала Чегемского района, КБ., балкарец, из кара-узденей, член ВКП (б) с 1918 года, исключен из рядов партии в связи с арестом, начальное образование, зампредела Кабардино-Балкарского облисполкома.

Арестован 9 августа 1930 года КБОО ОГПУ. Обвинен по Ст.Ст.58-2, 58-11 УК РСФСР. Постановлением Коллегии ОГПУ от 7 сентября 1931 г. приговорен к расстрелу.

Андан сора Званцов иги кесекни сёлешмей тынгылагъанлай турду, олсагъатда алаша ёсюю бютюнда алаша кёрюндю жыйылгъанлагъа. Кюз арты кюнде жер бузлады, адамла жыйырылып, бир бирге кысылыргъа кюрешедиле; кёзлери жылтырагъанла, къарамларын жерге бошлагъанла да бар. Барысы да жел къатлары бла хыны сызгырып ётген сундула сууукъсурап сюелген адамла.

Маралханны кёзюне кёрюнедиле ол затланы барысы да. Бир заманда эс жыйды да тюш кёрген сунду кесин. Званцовха кёз жетдирди. Аны да жарсыуу гуппурчукъ этип кёйгъанына жарсыды. Асланбек бла бирге ишлеген адам жигер да, ётгюр да болургъа керекди. Дунияны башын тюбюне этерге кюрешип тургъан Гему улу мурдаргъа кюе-бише сюеле эсе уа, бу да контрады. Халкъны башы, къыралны намысы бла ойнаргъа кюрешгенлени жашаулары кысха болгъанларын ичлеринде жанлары болгъанла ангыларгъа керекдиле.

Маралхан Айхону кызы Кермаханны, кызыл жаулукъчукну да кысып, эр кишилени ауаналарында аякъ тиреп тохтагъанын да ушатмайды. Комсомол секретарьны кьуллугъундан кетерип, аны орунуна сайлагъандыла Кермаханны. Ол кесин Асланбекге хазырлай айланганындан хапары болур Маралханны...

Бир заманда Званцов, башчыгъын да ёрге тутуп, къарамын таулагъа, ызы бла жыйылгъанлагъа бурду. Олсагъатда таулада къаядан къаягъа секире айланган кийик эчкиле кёрюннгенча болду. Нек эсе да адамлада болгъан мудахлыкъны ангыларгъа къолундан келмеди. Ала Гему улуну бушууун эте тургъан сунду. Кеси да эсгерди Акону, халкъны аллына чыгып, таукел да, шатык да, оюмлю да сёлешиучюсюн. «Большевик-ле – жан алычула» деген сёзлени эшитмеген къуллукъчу тьююлдю Званцов. Ёлгенлени адамлары уа жер тырнай, сыйыт эте, Кязимибизни бу тизгинлерин айтадыла:

*Айтама, къулакъ салыгъыз,
Хатадан кери къалыгъыз,
Сёзюмю эсге алыгъыз,
Адамды бизни атыбыз!*

Жыйылгъанлада ол сёзлени кеси акъылларында къайтаргъанла бар эдиле. Бююнню тынгысызлыгъы аякълары басхан жерни къалтыратып сюелген Сюлемен революционер а «кечеми жарытмай ай, хар кюнюм а болады манга сай» деген сёзлени, кишиге эшитдирмей, терк-терк къатлайды. Ол Гему улуну жоюлгъанына артыкъ бек жарсымайды. Сюлемен аны аллына анча кере барып тилегенинде, бир къуллукъ нек бермезге керек эди да анга?!

Баям, халына кёре, Званцов Акону адамлыгъын, ниетини тазалыгъын, аны юсюнде партия жангылыч иш этгенин ачыгъын айтырыкъ болур эди, кеси жанына къоркъмаса.

– Товарищле! Мен сизни жеригизни кёргенли таулу халкъны жигитлигине, адамлыгъына сукъланганлай, баш ургъанлай турама. Бююн а таулагъа къара кюн келди, – деди, онг къолун хауада ойната. – Партия, къырал, кёп жылланы ичинде къаранчхасына къарс уруп жашагъан нёгерибиз Гемуланы Ако бизни жерге къаратды. Жангы тангны жарыгъы бла, кюнню биринчи таякълары бла тенглешдиргенбиз Ако Жумакуловични. Ол айтыр сёзюн къарагъаннга таукеллик берген, иги ишлерге да кёллендирген кёзлери бла кенгешген сунуп тургъанбыз. Ол патчаны тутмакъларында кёп азап сынагъан, революцияны кезиуонде аны кишилигине барыбыз да сукъланган адам эди. Ол Нальчик округну толтуруучу комитетини члени, анда бек ауур бёлюмню таматасы болуп тургъанды. Ако малкъар округну толтуруучу комитетини председатели эди. Къабарты-Малкъар автоном область къуралгъанда уа, аны таматасыны экинчиси болгъанды, партияны обкомуну бюросуну къауумуна айырылгъанды. Аладан башха къуллукъларын санагъан окбуна этмейме. Аллай адам бизни бетибизни нек жояргъа керек эди?!

– Сиз халкъгъа палахны жаудуруп, тюз адамларыбызны жоюп, хар жангы танг Малкъарны хар адамын жангы игиликlege кёллендире атып тургъанды бизге. Сизни жангы жашауугъуз нойлерибизни тюп тамырлары бла къурутду. Гему улуна айтхан дауугъуз ётюрюкдю, – дейме мен, бу элни къурагъан адамладан бирини – Ортабайланы Биясланны жашы Алабай. – Мен дунягъа жаратылгъанлы бююн тёрт жыйырма

бла онжети жыл болады. Манга эталлыгъыгъызны аямагъыз. Тамата жашым Локъман большевик эди, Чеченде жоюлгъанды. Ыразы туююл эдим ол болмачы жолну сайлагъанына. Излегенин тапды жарлы жаны.

– Юсюп хажи, артыкъ сёз айтаса, – деди Махмут, олтургъан жеринден ёрге кётюрюле. – Товарищ Званцовну ауузуна чабаргъа ким эркинлик бергенди санга?!

Юсюп туюкю къой териден бёркюн тешип, къолуна алды. Ол заманда эседиле адамла хажини чачына алыкъа хазна чал къакъмагъанын. Тап ишленген сакъалы, мыйыкълары да алай. Мангылайы да – сыйдам. Ол добар эринлерин сёз айтыргъа хазырлады. Ариу мор юйде согъулгъан чепкенден тигилген ёре жагъалы кёлегини баш туюмечигин тешип, жанына, жюрегине бир кесек салкъынлыкъ алды.

– Махмут, сени кибикледиле эсли адамларыбызны атларын ёчюлтюрге кюрешгенле. Къазмагъыз бир адамгъа да кёр. Айтып къояйым, биз отсуз къалмакъ. Не зулму кюч да аны умутун этмесин. Мен хар кюн сайын тилек этип, уллу Аллахдан тилейме халкъыма ырахат жашау, монг жашау. Тауларыбыз сюелген къадарда бизни ырхы басмаз! Къыйынлыкъны жолуна тохтагъанла уа тюз адамлагъа излеген харамлыкъларын кеси жашауларында кёре, ёз юйлери сынагъан бедишликлени отунда кюерле. Насып бизге жол табар.

Жыйылгъан жамауат суу къуйгъанлай болду. Бир бирге ышанган жокъду. Тамбласына ышанганла да аздыла. Кеси жашауларына кюркъуп, тынгылауны басханлай сюеледиле.

– Хажи, элде барыбыз да сени оноуунга сыйынып жашайбыз, – деди Маралхан. – Алай бюгюнню ишинге уа бек сейир этдим. Сени бюгюнню сёзюню хатасы кесинге угъай, сау элге жетерикди. Жангы къыралыбызгъа къууанып, аны хар атламына иги хыйсабыбызны нёгер этерге кюрешип жашайбыз биз. Сен а халкъны акъылын терсине бурургъа кюресесе. Барыбыз да суйген жашынг бизни жарыкъ жашауубуз ючюн, большевиклени къыралы ючюн жоюлгъанды. Аны намысы бла ойнаргъа бир кишини эркинлиги жокъду. Бюгюн сен айтханланы эшитген адам сау элге айып саллыкъды. Локъманни атасы болгъанынги унутдурдунг.

– Иги къууум этерге онг болмагъан жашаугъа жесир болуп тохтадыкъ, Маралхан, – деди хажи.

– Комсомол бла суймеклик алгъа элтгенлерине къууанган Кермахан, бир къолуна ышанмагъанча, эки къолу бла кезиу-кезиу узалды башында къызыл жаулукъчугъуна. Сёз айтыргъа хазырланады, баям. «Мен суймекликни сагъынсам, эки эриним жылынган этедиле», – деген эди бир жол тенг къызына Кермахан. Ийнек саугъан, дырын жыйгъан, картош ёсдюрген берчли къол аязлары бла эки-юч кере да сылады эринлерин. Узун, акъ боюнун бютюнда ёрге созду. Насыпсыз сабийлиги энди насыплы болгъанына ишексизди. Анасыны бешик жыры да эшитилди къулагъына: «Жукъла, балам, жукъла, ол сени насыплы жашаугъа чакъырыр!»

Бир заманда ариу жукъа уууртчукълары кына жакъгъанча кызырдыла. Узун кылын кирпиклери Аллах кылу бла ишлегенге ушагъан кышларыны тубюнде кез кере кылырадыла. Махмут селешип бошар чакъны сакълады бек аз заманы. Сора кызыл кылан жыйрыгъыны этеклерин сылай кетюрюлдю ерге. Олсагъат окъуна башлап кыолмады сёзюн. Бусагъатдагъы жашауун ай бла, кюн бла тенгешдире жашагъан кызыл жунчугъан халын бир жанына тюртдю да кысха айтды: «Бюгюн биз жашауубузну жарыкдан кырангыгъа ташайтыргъа кюрешген адам (аллайны адамгъа санаргъа жарай эсе) эте келген мурдарлыкъ ишлени туурагъа чыкыгъанларына багъа бичерге жыйылгъанбыз. Комсомол Аюча сатхычлагъа бир заманда жол берлик тюрюлдю. Аллайланы барыр жоллары тюр дунягъады!

Мен Маралхан эгечибизни айтханларын бек тюзге санайма. Аны сёзю манга комсомолну уставыча болгъандыла.

* * *

Юй бек эскиди – ол кыачан ишленген киши айталлыкъ тюрюлдю, ичинде жашагъанла окъуна. Арбазын ханс басыпды. Орамдан юйню босагъасына дери жаяу жолчукъ кышда да, жазда да аны бла жюрюген адамланы аякъ ызларыны «суратлары» кезге туурады тышындан келгенлеге. Юйден узакъ кетмей ишленген халжар да бек тозурапды. Тышыны саламы женген топуракъ бла сюртюрюлгени кетип, ууакъ чыбыкыладан эшилген чалысы (кыбыргъасы) ачыкъ кюрюнеди. Юйюрню жангыз ийнеги бла эшеги, халжарны бир мюрюшонде куудушну сакълап, ала аш салынган кезиуде бир бирге намыс этгенча, экиси куудушну эки жанына тохтап, кыауралары жаякъларына чанчылгъан мулхар бла жубана ашырадыла кышхы кюнлерин.

Айхо, жангыз кызы Кермахан, ийнеке бла эшекге кырап, алагъа аш берип, жатхан жерлерин кюрөп, сыйпап ашырырын тийишли кюрюп жашагъан эсе да, бюгюн а кызыны берчи кыоллары бир кесек жумушарларын кюсөп, Кермахан эте келген жумушланы кеси боюнуна алгъанды. Ана, бала да арбазны хансын кетерип, юйню, халжарны оюлгъан жерлерине кырап, юйню адам жашагъан журтха ушата турадыла. Жаланда ананы жашаусуз этген Кермахан кызыл жаулыкъчугъуду. Ол нек сугъулургъа керек эди гяурла жыйынына? Баям, Асланбек ызлады кызыгъа ол жолну. Комсомол болурун Асланбек тийишли кюргенди. Аны не ары, не бери бурдурур кереклиси жокъду – Асланбек кызыны сыфатына, эсли оюмуна, адамла бла кыбырлаша билиюне бюсюрөп этгенди ол ишни. Этген муратына жетала эсе, аны бла бир юйюр кыурап акылдады жаш. Аны алайлыгъын элде кепле биледиле.

Асланбекни бу юйюрге кызыгъанганла да бардыла. Нек сугъаргъа керекди башын Асланбекча уллу кыуллукъчу бу баштакъ юйюрге дегенни айтып, мени кызым тийишлиди кыуллукъчу жашха. Айхогъа жууукъ жетген адамла окъуна бардыла аллайланы арасында.

Сафар-Алий сау заманда уа бу юйюрге ол сёзлени киши да айталыкъ тюйюл эди. Ол башын тутхан, элде ким да оноуун сурагъан, болушлугъун излеген адам эди Сафар-Алий. Керекли-керексиз жерлеге да кесин сугъа айланмагъанды Айхону эри. Сафар-Алий жашлай ажымлы жоюлгъанды. Басхан ауузунда Орусбийлагъа улан туугъанда, аны намысына къуралгъан къууанчда чаришге баргъан жашладан бирлери эди ол. Чаришледе аны атын озгъан адам болмагъанды. Сафар-Алий бу жол жетер жерине жууукълашхан чакъда аты абынып, жашны къан жухлу этеди. Анга кёз тийгенине ишексиз эдиле чаришге къараргъа келгенле да.

Кермахан атасы дунясын алышхандан сора туугъанды. Ата жокъ, къарындаш жокъ, Сафар-Алийни юйюрюнде жангыз эди Кермахан. Айхо анга ата, къарындаш, эгеч жылыуун излетмегенди. Ана кеси да намысына сакъ, барып биреуню юйюнде къул-къарауаш болууну акъылына да келтирмегенди, ол зат Сафар-Алийни намысына келишмей эди.

* * *

Кермахан, сходдан юйюне бармай, ишине къайтды – Махмут бла ол, бир отоуда олтуруп, оноу этедиле. Къыз жазаргъа, окъургъа юйреннгенине къууанады. Ол Асланбек этген саугъады анга. Алгъа арап тилде Къуранны бир къауум сурасын окъургъа юйретеди. Андан сора харфлыкъны къолгъа этерин изледи. Къыйын эди, харфланы таныгъанлыкъгъа, аладан кесине кереклисин айырып, сёзле къурашдыргъан.

Аны боюнуна салыннган къуллукъ кесине кёп зат излегенин ангылагъан Кермахан кече жатмай кюрешди жазыу-окъуу ишде Махмутдан, Мухажирден артха къалмазгъа. Асланбекге жеталмазлыгъын а ангылайды.

Къачан эсе да бирде анасы анга айтыучу жомакъланы табып окъуса, бек насыплы боллукъ эди. Алай жокъду дуняда таулу жомакъланы китабы.

Къыз, оноу этген отоуна киргенде, столунда анга белгисиз къагъытны кёрдю. Сейир этмеди – райондан келиучюдюле аллай къагъытла. Аладан бирлери эс тапдыргъан, бирлери комсомол ишге уллу кёллю болмазлыгъын къаты сурагъан къагъытла.

Асланбекден а келмегенди. Ол аны хатын таныйды. Асланбек суюмекликни жаз тил бла ангылатыргъа кюрешген къагъытларында ёртен къуу этген сабанланы бла заманла жутхан жылланы тенглешдирирге бек суюючюдю. Не хыйсапдан этеди жаш ол затны? Ангыламайды Кермахан. Баям, сабанланы къуу этген заманланы бла бизге къыйынлыкъны сыната келген жылла энди артха къайтмазлыкъларын ангылатханлыгъы болур. Терс-тюз эсе да, бир-бирде ол оюмну этеди Кермахан. «Суюмеклик башкеслеге налат берген кючдю, жүрек къайгъыланы да эритеди», – деген эди бир жол Асланбек Кермаханнга.

Кермахан къагъытны къолгъа этди. Анасы анга саугъагъа берген сейирлик ариу кюбюрчюкню ачыучу заманындача къууанып ачды тёрт

бюкленнген къагъытны. Къыйын эди анда жазыуну ангылагъан къызгъа. Китапдагъы жазыулагъа неда Асланбек жиберичю къагъытлагъа ушамай эди ол. Ушай эсе да, Кермахан алай сунду. Къыз бек къыйналып тийишдирди бу тизгинлени:

*Къыз ойнайды суйгенини къоюнунда,
Жаш берген саугъа уа – боюнунда.
Мен келдим муратымы айтыргъа,
Ойнап-кюлюп, элиме къайтыргъа.
Суймегенлей эр сайлагъан сокъурду,
Ангыла мени онгсуз сёзюмю,
Сенсиз жашау манга такъырды!
Юйюгюзге барлыкъма баш ура,
Не айтханьмы уа ананга сура.*

Сейир-тамаша. Кермаханнга – белгисиз адам, белгисиз оюум, белгисиз суймеклик. Айтылгъан сёзлени эсге алмазгъа кюрешди къыз. Сагъыш этмей болмады. «Асланбекни бла мени арабызда халланы жанды ким эсе да», – деди Кермахан. Суймеклигибизге кишен салыргъа кюрешген, кесин Асланбекден биийкге салыргъа кюрешген инсан – бу белгисиз адам. Серлендирме мени, алайсыз да бизге жашау жокъ деген адамлагъа тубесем, бирде къолумдан жукъ келмегенин ангылай, кёлсюзлеге кёл этдирирге къарыуум, акъылым жетишмегенлерине кюебише тургъан сагъатымда, мени кеси ууучуна жыйгъан суймеклигим да унутуп, аны эшиги манга энди бир заманда да ачылмаз деген къылыкъсыз оюум дуняда барымы-жогъуму да унутдургъандыла. Ой, манга жангы, жарыкъ жашау берген жулдузлу чууакъ кёгюм, тилейме, игиликге ийнандыр мени».

Кермахан кёлсюзлеге кёл этдирлик, жарлылагъа гыржын берлик да партия бла комсомол болгъанларын биледи. Ол кертиликни жамауатха ангылатырыкъ а комсомол секретарьны керти сёзюдю.

Ол белгисиз къагъыт жангы оюмла туудурду къызгъа. Ариу макъамына ариу жырла тизерге керекди. Олду аны тынгысыз оюмларына жангы, оюлмаз кюч берлик да, тюз адамлагъа тюз жол кёргюзтюрюк да, ахшы ниетин сакъларыкъ да, суймекликни ёмюрлюгюн сакъларыкъ да.

* * *

Кермахан кече белинде уянды, элгенип. Аны уятхан эшик-терезе къагъылгъан тауушла бодула. Ол къызны тюшюмю эди огъесе керти окъунамы къагъылдыла эшик-терезе? Айхо уа ырахат жукълайды. Ол эшитген болмаз эди эшик-терезе къагъылгъанын. Алай хапар а айтхан эди бир жол къызына: «Сени къыралынг келгенли къанкёзле кече белинде ахшыланы эшик-терезелерин къакъгъандан арымайдыла. Тюп этдиле игилерибизни, сууукъ боран туюгенча туюдиле эшиклерин, терезелерин. Мен къарт болурма, кетерме дунядан. Сен а кёрюрге, къанкёзлеге, къызылжагъалагъа келлик жилия кюнлени! Сени бу болмачы ишге тюртюлгенин адыргы жашауума къара жабыу жапды. Мен

билген суюмеклигинг да – кюймеклигинги мурдор ташы. Аны оту бир заманда жарымаз».

«Иги болур, анам, жашау да даулашсыз кыууатлы болур, – деген эди Кермахан. – Жарык кюн да кырангы кёрюнеди санга нек эсе да. Ийнан, кышыбыз, жайыбыз да танг жарыгы, кюн жарыгы болганлай турурла, Басхан ауузуну тереклерича жашнап».

Кермахан эсгериулеринден кытулганлыкыга, жүрек тынчлыгы жокду. Бар ауурлукну юсюнден атып, тешекке кирип акылга келди. Кечеги келегини ичинде толу ёшюнлерин, чыммак-акь бутларын кёрюрге термилген Асланбек катында сюелгенча болуп, терк окыуна жабагы жууурган тубюне ташайды. Узун бармакы акь кьолчуклары бла жууурган кыйырын сакьал тубюне дери тартды. Олсагатда кесин Басханна назы тереклерини ичинде айланган сунду. Кесинден насыплы бир жан да жокь сунуп жашаган Кермахан сагышлыды. Кечеси – кырангы, танг атарына уа ишексизди. «Келсинле анам айтхан кыанкёзле хатам бар эсе, элтсинле элтиучю жерлерине. Мен Гемуланы Акодан кыачан иги болганма?! Асланбекни Аллах сакьласын кыйынлыкьдан».

Кермаханна суюмеклиги кюймекликге айланды олсагатда. Асланбекни юсюнден аман кыууум этерге нек керек эди?! Экисини да кюнлери жарып, жүреклери тепсей турган заманда кыара кьерге нек хазырланды Кермахан? Танг жарыганлай, тилерикди Аллахдан кечгинлик, Асланбекни кыйынлыкьдан сакьла деп. Кеслеринден азат да, насыплы да жокь сунуп, кыууанч жашауга бёленип жашаган кыыз бла жаш кыара кюнню не хыйсапдан сакьларга керекдиле? Жүрек кычу жапсаралмайды кыызны. Жырчы кыанатлыланы тауушларын эшитгенлей а, башын тышына атарыкьды. Танг жарыгы аны кыюуна кысарыкьды, башын сыларыкьды, кёл этдирип сёзле айтырыкьды. Суюмеклиги аны мудах этмезлигин жыр макьам бла ангылатырыкьды.

* * *

Кермахан танг жарыгы терезесин кыакьгыынчы тёмеди. Тёшегинден сабыр кётюрюлюп, фатеген чыракьны кьолга этип, аны тартма-сын ёрге буруп, сирнек тартып жандырды да отоуну ичин жарыкь этди. Олсагатда тышында жаз башыны жаууну кыакьды кыызны отоуну терезесин. Ол Кермаханга жыр макьамыча эшитилди. Сора ол кеси этген суюмеклик жырны бир кыууум тизгинин шош мурулдады, жүреги да анга кыошулду:

*Башыбызда – бийик кыар таула,
Башлары – бир кыат мияла.
Кёп игиликден кыуру кыалганма,
Кёзюнге кыарап уяла.*

*Юйюнгю мындан кыарап кёреме,
Дагыда ол баш бёлмесин.*

*Кесим суйгениме кесим барлыкъма,
Жангыз анам ёлмесин.*

*Ой, бюгече жауун алай жауады,
Къыбыла жанындан къаралып.
Эсинге тюшсе, айт ийнарымы,
Суйюп этгенме, таралып.*

*Сени суйгенле бир талай болабыз,
Сен суйгенледен тоярся.
Суймей эсенг да, къолунгу тутдур,
Артда жууарса да къоярса.*

Кермахан юйлеринде бек эрттеден тургъан, олтургъанынг сайын гыж-гыж тауушу эшитилген артлы шинтикни столгъа жууукъ тартды да, анга олтуруп, къолуна къалам, къагъыт алып, Асланбекге къагъыт жазаргъа таукел болду. Жумушун башлардан алгъа тауушун чыгъармай жилияды, жүреги къаннгынчы. Ариу бетчигин а тузлу жилиямукълары жуудула. Къыз жүрексиннгенин тыялмай турду кёпге дери, жукъа бурнчугъун терк-терк тартып.

«Асланбек, бюгече кёз къысмагъанма. Къыйынлыгъым мени терен уру таба тартады. Палах келсе, анга тёзген къыйынды. Анга юйренирге керек болур кимге да. Суймеклик сынатхан къыйынлыкъ башха тюрлюдю. Анга сарынсыз киши да тёзmez. Мени жашауум, къыйынлыгъым, зауукълугъум да сени эки кёзюндедиле. Сен айып этерге да болурся, бу биринчи къагъытымды санга жазгъан. Манга жазыучу суймеклик къагъытынгы да аз этгенсе, заманынг болмаз. Алай мен дуниялыкъдан жукъ ангылай эсем, суймекликге айтыллыкъ сёзню арт болжалгъа салыргъа жарай болмаз. Бир жол къагъытынгда тизген суймеклик сёзлеринги кеси кесиме мурулдай жашагъанымдан хапарынг бармыды?

Ма ала:

*Кёзюмю алмай, бир кёп къарайма
Суугъа жүрюючю жолунга.
Ах, сени къайдан суйгенем,
Ёз башыма къайгъыгъа?*

Асланбек, тюнене бир сейирлик къагъыт алгъанма. Ким жазгъаны белгисизди манга. Анда быллай сёзле бардыла:

*Къыз ойнайды суйгенини къоюнунда,
Жаш берген саугъа уа – боюнунда.
Мен келдим муратымы айтыргъа,
Ойнап-кюлюп, элиме къайтыргъа.*

*Суймегенлей эр сайлагъан сокъурду,
Ангыла мени онгсуз сёзюмю,
Сенсиз жашау манга такъырды.
Юйюгюзге барлыкъма, баш ура,
Не айтханым уа анагъа сура.*

Дагъыда кёп эди ол кьагъытда жазыу. Толусунлай окъуп чыгъаргъа билимим жетишмегенди».

Кермахан, жазыуун тамам этип, Асланбекни кеси бла ушакъ этгенча болду. Ол, Аллах ёлном бермесин, ёле туруп да кьатларыкъды Асланбекни атын бла суймеклик деген сёзю.

Ах, айны булут басып турады,

Тюз ортасындан кьаралып.

Жаш жүрегим ауруу тапханды,

Асланбек, сени ызынгдан кьаралып.

Суймеклик таралтхан Кермахан ол тизгинле бла аякълады письмосун.

Жокъ эди Кермаханнга суйгенини атындан сыйлы ат. Жаз келир, кюн жерге жан салыр, ол жукъудан уяныр, алгъа барырла ай, кюн, сабыр атлай, сабанла чагъарла, кюнлюм, чегет да жашнарла, Басхан ауузуну ариу тереклери бютюнда ариу болурла. Кюз келир да, жаш жүреклени болжал кюнлери жетер, кьобуз согъулур, жыр да, алгъыш да айтылырла. Къалай узакъды ол заман. Жукъусуз кечеле бир бирлерин ашыгъып алышындырмайдыла.

Не этейик, жол – узун, жашау – къысха. «Тоюбузда экибиз да бирге тепсерикбизми?» – ол Асланбекни ауазы эди, азатлыкъны ауазы. Тёгерегине къарады Кермахан, киши кёрмеди.

Бусагъатда Кермаханни бек уллу иши – письмону Асланбекге тапдырыргъа керекди. Почта бламы огъесе баргъан-келген бламы? Ол жолну сайлатырыкъ уллу Аллахды. Къыз биринчи кере ашырады жазгъан затын Асланбекге. Терс жазыуун эслесе, кюлмез ол эсли адам. Къарыусузгъа кюлген адам дуния азабын сынайды дейдиле.

Жашаулары келген дин ахлусу адамланы бир-бирлери ачыгъындан жол ташлайдыла Кермаханнга. Атасыны тукъумуну хурметин да этмейдиле ала, таланнган. Къыз артыкъ уллу магъана бермейди аллайлагъа, къыз махтанчакъ тюйюлдю. Анга жол ташлагъанла къуллугъуна хурмет этгенине санап кьояды. Жалгъан сёзледен, жалгъан фатыуаладан кенгдеди къыз. Элни къызлары бла жашлары уа Кермаханни адамлыгъына, тизгинлиligere жамауатны аллында сёлешген сёзюне сукъланадыла. Тёбентин келген къуллукъчула бек алгъа Кермаханни жокълайдыла, андан сора – Махмутну.

Бу адамны кьолундан ажал тапханланы белгисиз обалары кёпденкёп бола баргъанлары Кермаханни да элгендиргенлей турады кече-кюн да. Да жангы жашау адам улуна жарыкъ да, мамыр да жашау келтирди деп не силкинебиз? Бютюнда къуллукъчуларыбыз аман сагъышлы болуп жашагъан, къалгъанлагъа не оноу? «Къарайма да, жашауубуз – жалгъан умут», – деди Кермахан кеси акъылында. Сора бек кьоркъду акъылына келген оюмдан. Сакъ жауун тиледи Аллахдан, мыйысын ачитхан сагъышлары акъылдан шашдырыргъа жетишдирген башын жибитирге. «Кимни эркинлиги барды дуниягъа жашаргъа деп туугъан адамны жоаргъа?!» – деди къыз, жангыдан жангы оюмла жүрегин талай.

Жылны бу заманында, эл кесин жаз башы сабан ишлеге хазырлап турганлай, кьарны жаугьанына жарсыды Кермахан. Ишге келип, бюгече Жаппуланы Жюнюсю алып кетгенлерин эшитгенинде уа кьолларыны, эринлерини кьалтыраганларындан кеси да кьоркьду. Кюндюзгю кюн кьаппа-кьарангы болуп кьалды – жаз башыны саргьылдым кьарын да жутду ол кьарангы. Замансыз жаугьан кьар иги хапар келтирмеди. Жюнюс сёзю, намысы-сыйы бла да элге эс тапдыргьан, малын, мюлкюн кьызгьанмай, колхозну кьураганладан бирлери эди. Кьызы Кезибан а – Кермаханни айырылмаз тенги, бир бирлеринден ич сёзлерин жашырмаган кьызла. Анга тюбеп, хапар сорургьа базынырыкь тьююлдю Кермахан.

Жюнюсю юйюрюню хар адамыны сыфатлары Кермаханни кёзюне кёрюндюле. Ала эшикни артындан этип, терезелеге кьара жабыула жабып жилий эдиле, тауушларын чыгарыргьа кьоркьуп. Бир бир кёзюне кьарап жилийдыла, жилимукьлары зарауатлыкь кьанларын эмген бетлерин жууа.

«Бизге ырысхы да, жашау да не?» – деп тарала эди Кезибан.

«Кьыйын кюнюмде таянган чигинжим!» – деп а, Кезибанни анасы сынсий эди.

Юйюр биледи Жюнюсю артха кьайтмазлыгьын. Кьанкёзле, кьызылжагьала юйлерин жокьлагьан адамлагьа артха жол жокь эди.

«Жюнюс, элге сенича иги киши да болмай эди, сенден оноу да, акьыл да излей жашаганбыз», – дей эди Кермахан, оюму аркьа жиклерин кьалтырата.

Ол андан сора сау ыйыкьдан районнга барды. Асланбекни да эрттеден бери кёргеменди, аны да кёрсюн, письмосун да кьолуна тутдурсун. Ол акьыл башына келген сагьатда бек элгенди Кермахан. Кьалай берир письмону жашха уялмай. Ол деген не сёздю?!

Сабийлигинде ата эркелетиуюн сынай келген Жюнюсден да хапар алсын. Ол берген кампетлени татлылыкьлары бюгюн да кьызыны эринлеринде жашайдыла. Кьыйын кюнлеринде алагьа эшек бла отун келтирип, кеси жарып, кеси от этип, ананы, баланы да от жагьаларын жылытхан жылыуу бюгюн да юйлерин жылытханлай турады. Аны кьалай унутур Кермахан.

Кьыз биледи кесини соруууна бериллик жууапны: тюз кеси айтханча болгьанды. «Сен комсомол секретарь, контралагьа жакь басаргьамы келгенсе?» Аллайла амалтын тынч жашауубуз тынгысызлыкьны кьара кючюн сынаганлай турады. Тынгыла бери сен, жамауатны Аллахына санаган Жюнюсю ким болгьанына. Жазыу орусчады, ангыламаган жеринг болса, сорган эт:

«Жаппуев Жюнюс Мушкуевич родился в 1881г. в с. Верхний Баксан, балкарец из кара-узденей.

Арестован 26/III-1931 года, ОГПУ. Обвинен в том, что вел антисоветскую агитацию против мероприятий хозяйственно-политических компаний, Ст. Ст. 58 – 10, 59-3 УК РСФСР. Постановлением тройки при

ПП ОГПУ СКК от 6 апреля 1931 года. Осужден к лишению свободы сроком на 5 лет. Выслан на Южный Урал».

Асланбек табылмады, Нальчикге кетип эди. Жюреги жилий кьайтды кьыз элине.

* * *

«Бу не ишди? – деди Кермахан, эрттенликде столуна игида жараш-хынчы, – кёп тюз адамланы тыпырлары сууду». Былайда тюзмю селешеме? Комсомол тамата, контралагъа жакъ баса болурмамы? Жашлыкъгъа бой бермейим! От жагъабызда отну ёчюлтмеген адамны контрагъа кьалай санайым? Кьыралны айтханын этмесем а, кьалай боллукъду иш? Анамы сарнатмайым.

Ол чакъда орта жашаулу орус тиширыу Кермаханны отоуну эшигин ачып, кёп хапар айтмай, кьызгъа бир письмо узатып кетди. Ол эл таматаны кьагъытчысы эди. Баям, Кермахан районнга барып, Жюнюсден хапар ала айланнганын биле болур эди. Кёз-кьаш бермеди кьызгъа.

Письмо Асланбекден эди. Зарфха урулуп, конвертге салынып. Чыртданда кьыйналмай окъурукъду Кермахан аны.

Къыз ойнайды сюйгенини кьоюнунда,

Жаш берген саугъа уа – боюнунда.

Мен келдим муратымы айтыргъа,

Ойнап-кюлюп, элиме кьайтыргъа...

Бу тизгинлени окъугъанлай, Кермахан секирип ёрге турду. Аны жашаусуз этип тургъан жырны Асланбек жазгъанын ангылап, тойгъа тепсерге чыгъаргъа хазырланнганча, башында кьызыл жаулукъчугъун тешип, жангыдан кьысды. «Жазыуубуз бир боллугъуна ийнандырды сени хар сёзюнг, – деди Кермахан. – Сени тенглеринг сени манга кьызгъанадыла, экибиз бирге болсакъ, зарла жашарла, зарлыкъ тузагъына батылып...».

«...Ариуум, акъыллым, ёмюрлюк патчахым! Тансыкъма, кёрюрге сюеме. Кьырал ишни ауурлугъу сюймекликге бой салмагъанына сейир эте ашырама кюнюмю. Ариу кёзлеринге кьарап, ёмюрде да эрикмем аладан. Аладыла мени жюрегими кьан тамырлары, аладыла большевикле кьурагъан кьыралгъа халал кьуллукъ этерге кёллендирген, адамлагъа болушургъа онг берген. Излейме сени эрттен-ингир сайын да. Битеу белинги кьуршалагъан кьамарынг да кече-кюн да кёз юсюмдеди.

Алтын бала, районнга келип кетгенинги да айтхандыла. Нек келгенинги да. Жойма кесинги да, мени да. Атангы кьарындашы Харунну, аны жашларын да.

Тюбесек, хапар айтырбыз. Сау кьал.

20/IV 1931 ж.»

* * *

«Асланбек, письмонгу ахырында айтылгъан сёзлеринг жюрегиме жара салдыла. Бусагъатда мени жюрегими жарасы элибизни аллында тауланы биринден ауурду. Кьатынгда айтырынг, юйретириг болма-

са, къайда, къалайда, нек абыннганынгы билмейсе. Башынгы алдынг да кетдинг, мени жашаусуз этдинг. Жюнюс эди ышаннганым, аны да къапдыгъыз. Къайда тюзлюк. Сен уллу къуллукъчуса, элибизни сакъла палахладан. Юч-тёрт жылны ичинде элибизде жаланда бир тукъумдан он адам къайтмаз жолгъа кетгендиле. Сора кеси жаныбызгъа къоркъуп, тынгылапмы турайыкъ?! Къыралгъа жукъ айтма, тилчилени бла алагъа ийнаннганланы къурут дуниядан. Нек болмазгъа керекди аллай онг сенде да, менде да?! Мен уста таныгъан къыз тутмакъдан суйген жашына былай жазады:

*Сенден мени тилерим, наным,
Къабырымы кесинг къазарса,
Сыйдам къанга ташдан сын салып,
Атымы да анга жазарса.*

*Сен къабырымы къазып бошасанг,
Дууамы да кесинг этерсе.
Сал агъачымы къыйырындан тутуп,
Къабыргъа дери элтirse.*

*Кишиге ышанып къоймазса, наным,
Обама да кесинг салырса.
Ол бармагъымда алтын жюзюкню
Кёзюмден кёрюрге алырса.*

*Экибиз бирге тюшген суратны
Таймай кёзюмден кёрюрге.
Бармагъымдан алтын жюзюкню
Кюндешим болса, берirse.*

*Басдырып, юйге сиз айланнгынчы,
Юсюме сюелип жилирса.
Сен къалгъанладан айырылып къалып,
Къабырымы башын сыларса.*

*Сен къатымда сюелген сунуп,
Ачы кюйюмю этдим ёзюм,
Буду санга ахыр сёзюм,
Къалмады менде тёзюм.*

Бу барыудан барса, кёк кенглигини булутлары тау артына аугъанча, думп боллукъбуз сен да, мен да, башхала да – къолгъа аллыкъ адам къаллыкъ туююдю. Жоюлгъанлагъа асыры кюйгенден багъыр бет ала барады элибиз. Сен не къоркъутургъа кюрешесе мени, наным, жаным. Энди тууарыкъла не айтырла бизни бюгюннгю ишибизге?! Кёл этеме бирде: «Жер жашнар, терекле чагъарла, къанкёзлени марауларындан къутулурбуз. «Къанкёзле» деген сёзню кёп къайтаргъанымы тюз ангыла, ныным, къыйынлыкъгъа тюшгенле аланы жашауларын къаргъыш бла

ёчюлтюрге кюрешедиле. Мен а, ачыгъындан, ала жанлы болалмайма. Билеме бу къатыш жашауда ким болгъанымы.

* * *

Иесине жиберилмеген письмо.

Иги, мамыр жашауубузну бузгъан малгъунла. Эски жашауну, жангы жашауну игисин тюшюбюзде кѳргенибизге къууана, жер башындан гунч болгъандан Аллах сакъласын деп ашырабыз бизге бичилген заманны. Ачыуну ызындан ачыу, къыйынлыкъны ызындан къыйынлыкъ чыгъа келгенин хорларгъа онг болур.

Бу оюмланы барысы да Кермаханнга тынчлыкъ бермеген оюмладыла. Дунияны башын жарытхан бизни да алыр къолгъа. Бизни жояргъа кюрешген мурдарла, зорчула кеслери жокъ болурла дуниядан бек алгъа.

Бюгюн Кермахан кенгешир адам излейди кесине. Акъылына келгенни жанындан суйген анасына айтса, ол алай къууанырыкъды анга, кеси къууанчына ай да, кюн да къарс ургъан сунуп. Тейри, ол кезиуде уа жыр да жырланыр, къобуз да согъулур. Кермахан ишексиз ийнанады алай боллугъуна.

– Анам, къыйырдан тутуп, игилерибизни жоюп баргъан къыралны комсомолчусу болуп жашаяллыкъ туююлме мен. Эт оноу.

– Сагъыш эт. Тутулгъанла, жутулгъанла, сенден кѳпге акъыллы, тюз оюмлу адамла эдиле. Сен бюгюн комсомолдан угъай, аны ишин жюрютюрге унамай тохтасанг окъуна, барлыкъ жеринге кесинги хазырла. Келир ёз сѳзюбюзню эркин айтырча заман. Мешхутха кирме, кирсенг, этек кѳтюрме.

Баям, Кермаханда кеси да иги ангыламагъан оюмла аякъ бюгюп башлагъандыла. Асланбек бла кенгеширге керекме деген акъылдан а кенгдеди олсагъатда. Гынттысы, менсиниулюгю да кесиндедиле, соргъан анга сорсун не этерге кереклисин. Эльбрус элни таматасын Сотталаны Салихни жамауат файхамбаргъа санагъан адамны да жойдула, Асланбекге, Махмутха, Кермаханнга этериклери да алайды. Угъай, угъай, Кермахан, жангылма деген а жокъду. Сора ол башын алып нек кетмезге керекди къуллукъдан?

Туююлдюле Кермахан неда Асланбек къыралны жауу, кѳкден кюн тийсе, жерни жылытханча жылытадыла ала тутхан ишлерини бауурун. Бири – партияны жарыкъ жулдузу, экинчиси – комсомолну жарыкъ жулдузу. Махмутну тюз ниетлилигинде ким да ишекли болурча халла эленедиле бирде: зарлыкъ, кюйюклюк, къуллукъгъа жан атхан илишанла. Аллайгъа бшаныргъа къыйынды. Жыйылыулада уа айтыр: «Ой, намысы дуниягъа айтылгъан къыралым!» «Адамлыгъы, кишилиги таула бийиклигине тенг халкъым!» Бу тизгинле уа аны къууандыргъан, жиятхан да этедиле.

*Къара, жахил дунияны
Тюп мурдору чачылды.
Жарлылагъа, жалчылагъа да
Жарыкъ жашау ачылды.*

* * *

Кермахан кюндюзюн кече, кечесин а жукъусуз этди. Тилерик эди болушлукъ, кимден тилесин? Болгъанны туман басып, адамны, жерни да къаппа-къарангы этгенди. Асланбек сынарыкъ къара кюн да жууукъ-лаша турады, баям. Кермахан жер тырнап жилирыкъды, мычымай. Танг ата келди аны юйюне къызылжагъа. Эшикни Кермаханни анасы ачды. Эркинлик сурай турмай кирди юйге къызылжагъа.

– Манга колхозну комсомол къауумуну секретары керекди.

– Кимсе, не жумуш бла келгенсе? – деди Кермахан, ич отоудан бери чыгъа.

– Алай уллу жумушум жокъду санга, – деди къызылжагъа.

– Да уллу жумушунг жокъ эсе, тангны атма къоюп, ишлеген жериме келсенг эди уа.

Кермаханни анасына бир кесек жан кирди, къызыны ахыр кюню болмагъанын ангылап, гузаба этерге башлагъан халын тюрлендирди. Ансы ичи кюе, эринлери амалсыздан ышара сюеле эди, тобукълары къалтырап.

– Тюнене Асланбекден алгъан письмонгу излейдиле мени таматаларым.

Кермахан жерге чегерге аздан къалды. Анасына да аллай къыйынлыкъ келди. Экисини да башларына къара жабыу жабылгъанча болдула. Бир заманда Айхо эшикден кирген жерде кеп жылны жеринден тепмей тургъан бешикге кез жетдирди. Ол Кермаханни бешиги эди. Аны тебирете, къызына бешик жыр айта, жангыз жанына насыплы жашау тилеучюсюн эсгерди. Бешик жыр – насып чырагъы, бешик жыр – жашауну емюрлюк жолоучусу.

Жашагъан къадарыбызда тыпырыбыз ёлюмсюз болмаз. Аны унутмайдыла эслиле. Къарангы кече тангны сакълагъанча сакълайды Айхо къызылжагъадан жүрекдени хош этер сёзю.

– Кимни да не иши барды манга келген сүймеклик письмо бла? – деди Кермахан, бу жол къуллугъун ангылата.

– Мен закон не айтса, аны толтура айланган адамма.

– Асланбек кеси уа къайдады?

– Аны айталлыкъ туююлме.

– Ачы оюн ойнайсыз.

– Кермахан, даулаша туругъа заман жокъду, машина сакълайды.

Ол келген Кермаханни ариулугъун кюнню гюллеге тийгени бла тенглешдирип сюеледи. Ананы мудах кёзлерине уа къараялмайды, сабийине этген бешик жырыны макъамы уа эшитиледи къулагъына. Бешик жырланы барысыны макъамы да бир кибикди, къызылжагъаны анасы да айтханды анга бешик жыр.

– Башха адам окъуругъун сүймейме письмому.

– Мен ангылайма аны. Законну оноундан чыгъаргъа эркин туююлме.

Къызылжагъаны сабырлыгъына сейир этди Айхо. Анга ушакъ негер болургъа хазырлады кесин.

– Сакълатма, кызым, – деди, иги кесекни тынгылап тургъанындан сора Айхо. – Аллахны кьолундабыз. Аны оноусуз бир затдан болмайды дуняда.

Кермахан письмону келгенни кьолуна тутдурду.

* * *

Эл уянганылы иги кесек болады. Колхоз иш кесин кеп сакълатмаучу-ду. Кермахан алгъа юйден чыгъаргъа артыкъ ашыкъмады эсе да, тынгысызлыгъы анга тынчлыкъ бермеди. Асланбекге аман затны жораларгъа ырыслады эсе да, письмону излегенлери игиликге туююл эди. Анда кырылагъа, партиягъа учхара сёз айтылмайды, насыпха. Кесинги, мени да башыбызны отха сукъма дегени уа? Ол не магъананы тутады? Ким къалай ангылагъанына кёре. Адамла къатында партиягъа, кыралгъа аман айтма дегенди дерикдиле аны жояргъа кюрешгенле. Шпионду, дивертсантды Асланбек дерикди кесине махтау алыргъа суюген мурдар. Партия мени кёз гинжимди дерикди кимге да къара жер тырнатыргъа кюрешген къантулукъ.

Асланбек, мен Кермаханма. Юйюбюз кьуруй тура болурму? Сени амалтын жан берирме. Сенсиз дуням жер тюбюнде боллукъду. Сени унутсам, жюрегим ёмюрде жукъудан уянмаз. Кёрюр кюнюбюз аз бола тургъан сунама. Кызылжагъала сени чакъырып, соруу эте тургъанлары кёзюме кёрюнюп, кесими Басхан сууна атаргъа хазырлайма. Мен ёлюрге хазырма, ол сени жанынга жарарыкъ эсе. Мен санга айтыргъа базынмагъан эдим экибизге кёрген тюшюмю. Огъурсуз эди ол. Бусыгъатда сынай турама аны.

Ёллюкме деп кьоркъмайма, ёлгенни жерге салырла. Кырал ючюн, Асланбек ючюн ёлюп кетди Кермахан деп, анам да, башха жууукъ-тенг да ызымдан жиляп къалырла.

Асланбек, жаным-кёзюм, эшитемисе мен айтханны? Письмо иерге дыгалас этеме, ол да толмазлыкъ умутум...

* * *

Асланбекге соруу этедиле, ол тюшюнде окъуна кёрмеген затланы айтып.

– Аякъ тирегенден магъана чыкъмаз. Биз сизни кибик итлени ичлерин билирге керекбиз толу. Сизни кибиклени элтирик жолну бары жери – Сибирьгеди – къабырлагъады.

– Кесинг да – сылхыр, сёзюнг а – сылхырны сёзю. – Асланбек алай айтып, ёрге кётюрюлдю. Райисполкомну таматасыны экинчисине соруу этгенни багушланы кьозгъай айланган маскеге санады. – Ким эркинлик бергенди санга мени башым бла ойнаргъа? Бет сыфаты тюрленди Асланбекни, къашларын къаты туююп къарады соруу этгеннге.

– Ахыр кюнюнг жетгенин ангылап тураса, кыйынлыкъны тюбюне тюшгенинги. Сизни кибик итлени адамгъа санап, кьуллукъ берип, сиз а, къан эмген кьуртла, кыралны жарыкъ жашаууну мурдоруна кирип, харамлыкъ ишигизни андан башлап тургъансыз. Не юресе, ит юргенча?!

Ол тышына сѐлешди да, шагъатны чакъыртды кесине. Ол колхозну партия организациясыны секретары Мусос улу Махмут эди.

– Бу адамны таныймыса? – деди соруу этген.

– Таныйма, – деди Махмут.

– Бу кыралны душманы болгъанына шагъатлыкъ эталлыкъмыса?

– Эталлыкъма.

– Шашханмы этгенсе, Махмут? – деди Асланбек. – Сен мени кыарындашымса. Эгеч бла кыарындашдан туугъанбыз.

– Контрала манга кыарындаш болаллыкъ туююдюле. Бу адам ким болгъанын толусунлай жазып бергенме сизге. Анга кыошар затым жокъду.

– Башынга эркинсе, сау бол.

– Шагъатлыкъ этген коммунистни айтханына кыошар затынг бармыды?

– Аны жазгъанлары, айтханлары – бары да терсдиле.

– Нек?

– Аны уа кесине сорургъа керек эдигиз.

– Шагъатны айтханлары терс болгъанларын не бла ангылатырыкыса? Ол сени нек терслерге керек эди?

– Аны уа кесине сор.

– Манга тюз жууап бер!

– Кыаллай жууап керекди санга? Мен бир сагъатда да, бир кюнде да партиягъа, Совет властьха терс ниет тутмагъанма, адамлыкъ борчуму бир тюрлю сылтаусуз толтургъанма.

– Контрреволюционланы жолларына туюшгенинги юсюнден а не айталлыкъса?

– Манга аллай соруу берирден алгъа сагъыш этерге керексиз.

– Терслигинги боюнунга алмагъанынг, адепсиз гынттынг сени кыайтмазлыкъ жолгъа ашыра тургъанларын ангылаймыса?! Совет властьха кыол кетюрюрге базынган Аллах кыыйынлы жаратхан жанса.

Соруу этген былай Аллахны атын сагъыннганына шайтанлы болургъа жетип, тилин кыапды, аны ол телилигин кѐп адам эшитген, кѐрген болур деп, тѐгерегине кыарады. Аллахдан кечгинлик тиледи, ол оюуму да тышына чыкыгъан сунуп, ол чакъда кеси башхалагъа кыазгъан кыабыр анга кыазыла тургъан сунду. Кѐзлери алас-булас кѐрдюле, Аллах анга сау жыл ауруп, тѐшекни да, юйюрюн да эрикдирип, керти дуниягъа андан сора кетеригин ангылап, суйген кызындан, ѐз анасындан болушлукъ изледи. «Жокъдула сени ананг, суйген кызынг да. Мындан ары санга жашау да жокъду», – деген ауаз эшитилди кыулагъына. Ёрге секирип турду. Ол кесине кериллик сунуп, Асланбек да турду ёрге. Бирда кетюрмесин Асланбекге кыол. Бир кюн туугъанды, бир кюн ёллюкдю.

Кыызылжагъа стол кыыйырына жабышханлай сюеледи. Совет властьны кючюнден кыуллукъчу болуп, аны ючюн жанын берирге хазыр инсан Аллахны кесине чамландыргъанына кюйдю, бишди. Уллу Аллахды бусагъатда аны сылхыр эте тургъан.

– Даута, кьайдаса? Кел, кьолтугьума жабыш, жыггылама, душманым кьууанырча чекге жетише турама. Дуния кьаппа-кьарангыды, жау чыракъны да жандыр. Сени сюйгеним ючюн тенглерим кьалмай манга сукъланадыла. Жокъмуду манга аллай бир насып? Аякъ тьопге урма ол насыбымы! Кел, болуш манга. Жалгъан жашауму болуп кьалды бизге сюймеклигибиз? Бусагъатда суратынгы кьолума алып, ийнакълый тургъанымы кьрмеймисе? Суратда окьуна ышарып, дунианы жарыкъ этдинг, алай саламлашхан а этмей, бир хычыуун сьз да айтмай, кьатымдан кери кетдинг...

Эшитмеди Даутаны ауазын.

Кьызылжагъа кьзлерин ачды да, аланы эки кьолу бла кезиу-кезиу ууду, сылады. Асланбекни ёрге сюелип тургъанын кьргенде, ол кьачаргъа хазырланган сунуп, аны жагъасына жабышыргъа хазырланды. Жер башында бизге сизни кибикле бла бирге жашаргъа буюрмагъанды заман (Аллахны сагъыныргъа кьоркъду). Асланбекни юсюнден жазгъан жазыуу:

а) являлся участником контрреволюционной троцкистско-зиновьевской террористической организации;

б) занимался распространением контрреволюционной клеветы по адресу партии, Советской власти, направленной на их дискредитацию.

Начальник УНКВД КБАССР майор госбезопасности Иванов утвердил обвинительное заключение и дело передал в суд.

Ахырында Асланбекге он жылны тутмакъда турургъа сюд этип ашырдыла Сибирьге.

* * *

Ол кюнледе эл Далхатны бла Айшатны тойларына жыйылды. Кермахан да чакъырылгъан эди ары. Бармады ол, сюймеклиги, жюрек кючю тауусулгъан кьыз, толмагъан мураты кюйдюре, таула, ёзенле, ариу чакъгъан сабанла да анга кьошулуп, мудахлыкъ сынагъан чакъда ол тойда сююзюлаллыкъ тьуюл эди. Кьезю кьыйып, Асланбекге итлик этген ёз эллиси болгъанына, ахлусу да болгъанына ишексиз эдиле Кермахан, Айхо да. Асланбекге этилген артыкълыкъ тауларыбызны, ёзенлерибизни титиретди. Мурдар анга этгени кечилмезлигин а ангылар бизге кьазгъан урусуна кеси тьушген кюн. Жетер аллай кюн. Асланбек а элин табар, келир аллай заман, халкъны кьууандырып. Мурдарны ызындан а жууукълары таралырла, сюйген кьызы уа аны атын айтыргъа ыйлыгъа ёлюр, жашау жери тьоп дунияда болгъанын кьере.

Ауанам айлана турады ансы,

Санларым эрий баралла.

Сюйгенин менича сюйюп,

Адамла кьалай жашайла.

Кермахан кеси акъылында ол тизгинлени мурулдай кьалккъыды анасыны кьоюнунда. Асланбек тутулгъанлы анасыны кьоюнундан айырылмайды, сабий заманы кьайтып келгенди анга.

Махмут да тойну кызыдырады Далхатлада. Ол быллай кыуанчлада аны тепсегенине, чамына, лаккырдысына халкы сукланган жашды Махмут. Эл танымагъан жашла да бардыла тойда, ючеулендиле ала, кезиу-кезиу тепсеген да этгендиле. Бирде Махмутну ортагъа алып, ушакъ да этедиле, кюлген тауушлары кыбузну тауушу бла эрише.

– Биз бюгюн элни кыонагъыбыз, – деди аладан бирлери, – эрттенликде уа районнга кыайтырыккыбыз. Сени чаккырта жибергендиле бизни. – Оюн-кюлкю – жашлада. Ол хал Махмутну да жерленген эмилике миндиргенди.

– Сиз айтхан болсун. Сизни кибиклеге уа кыонаккыбайгъа элде менден тийишли жоккыду.

Махмут Асланбекни шинтигине олтурлугу даулашсызды. Кырманлыккыны бюгече окыуна этсин. Кыонаккыла да ыразы болурла аны ол халаллыккына.

* * *

Кюнле, айла оздула, жоккы эди Махмутдан хапар.

* * *

Район таматала жоккыладыла Кермаханны. Бирде жауунда жибиди ол, бирде жанмагъан отда кюйдю. Жашауда хар зат да думпду анга. «Жойсунла мени да» – кыыз айтхан жаланда ол эки сёз. Хар зат да жансызды Кермаханнга. Терекле, гюлле, сабанла да чаккымайдыла. От да кыазанны алгкынча кыайнатмайды. Кюн да жерни алгкынча жылытмайды. Ой таланган, жаз башында кёк да кюкюремейди, тейри кылыч да чыккымайды. Жашау да жоккы, сыймеклик да жоккы. Кыыз, ол кыыйлыккыны кётюралмай, кесин жояргъа хазырлады:

*Сен кыатымда сюелген сунуп,
Ачы кюйюмю этдим ёзюм.
Буду санга ахыр сёзюм,
Кыалмады менде тёзюм.*

«Саулай жашауум – сени эки кёзюнгде, толлуккы умутум да – сенде» – ала Асланбек Кермаханнга айтычу сёзле. Эшитеди кыыз бюгюн да жолда бара, баш эркинлигини ахыр кюню жетгенине, кюе-бише. Жан татлыды, ёлюм жоккыламасын аны, Асланбек келгинчи. «Ахыр умутларынгы ашыргъан сунма кесинги. Тёзюмлю бол. Район айтханны эт. Ол бек керекди санга. Жашауну кертилигине, тюзлюгюне ийнаннгынчы ангылат алагъа. Ол бек керекди санга» – Асланбекни алыккыа тюрленмеген ауазы.

* * *

Асланбекни шинтигине олтурурун тийишли кёрдюле Кермаханны. Аны сарнагъан тауушу дуняны арккыа жиклерин кыалтыратды. Районну оноучулары уа аны ол халын кыуанчына санадыла.

Магжан Жумабаев къазах миллетде алай магъананны тутады – ингилизлиледе Шекспирча, оруслулада Пушкинча, бизде Кязимча. Ол 1893 жылда кёп сабийли, къолайлы къазах юй-юрде туугъанды. 1905–1910 жыллада Магжан Петропавловскда медреседе окъуйду. 1910–1911 жыллада Уфада «Галия» медреседе окъуун андан ары бардырады. Анда ол кезиуде татар адабиятны классиги Галимжан Ибрагимов да дерсле берип болгъанды.

1913–1916 жыллада уа Омскда устазланы семинарияларын жетишимли окъуп, алтын майдалгъа бошайды.

1912 жылда Къазанда Магжан Жумабаевни «Шолпан» деген биринчи назму китабы арап харфла бла къазах тилде чыгъады. Аны аты Чокан Валихановну аты бла тенг айтылып башлайды. Магжан уллу къуллукълада ишлей келеди. 1923 жылда уа РСФСР-ни билим бериуню наркому Анатолий Луначарский чакъырып, Шаркъны урунганларыны коммунист университетинде батыш тиллени устазы болуп ишлейди.

Назмула жазгъандан тышында да, Магжан къазах тилге дуния закийлерини чыгъармаларын кёчюреди, «Педагогика» аты бла уллу илму ишни да басмалайды.

Анга сау заманында къазах Пушкин деучю эдиле. Ол 1927 жылда Къазахстаннга къайтады, устаз болуп ишлейди, Къазахстанны жазычуларыны Союзун къураргъа уллу къыйын салады. Бир ауукъ замандан аны «алаш ординнича», «пантюркистнича», «япон шпионнуча» Петропавловскда тутуп, он жылгъа сюд этедиле. 1936 жылда Максим Горькийни хайыры бла аны башына эркин этедиле, алай жыл бла жарым озгъанлай, Магжанни жангыдан тутадыла. 1938 жылны март айында НКВД-чыла аны илишаннга салып ёлтюредиле.

Жаланда 1960 жылда Магжан Жумабаевни Туркестанны аскер округуну трибуналыны оноуу бла аны терс терслегенлери баям болады. Андан сора аны назмулары да, таза аты да халкъгъа къайтадыла. Магжанни экинчи къатыны Зулейха поэтни бар архивин чардакъда жыйып сакълагъанды.

Поэтни юсюнден аны жазгъанлары кёбюрек да, тынгылыракъ да айтадыла. Келигиз, Додуланы Аскер бла Мусукаланы Сакинат кёчюрюп, Магжан Жумабаевни бир къауум назмусун окъуюкъ. 25 июньда ол туугъанлы 125 жыл болады. Иги кёл салып окъугъан кёрлюкдю Магжан ол заманлада окъуна бюгюнню заманны къалай кёралгъанын.

Магжан ЖУМАБАЕВ

ФАЙГЪАМБАР

Ашхам къарангыгъа батды батыш,
Кюн танг бла тенг чыкъмаз заманында.
Мында хар ким – ибилисге къатыш,
Аллах аякъ тюпде къалды мында.

Бийлеп къойгъанды батышны ашхам,
Кёрюнмей кёгюнде жулдузлары.
Алдандыла келлик сунуп башха,
Аллахларын жойгъандыла бары.

Ашхам бийлеп къойгъанды батышны,
Мында хар ким – кесича бир шашхан.
Ичден эсе, сайлай онгнган тышны
Хар ким – къарын къайгъы, бир ажашхан.

Къарангыда башха табылмай жол,
Мусса да тешалмаз кишенлерин.
Исса да быкъыда тапды ажал,
Анда кёрдюк къанкъол кишилерин.

Кече бала ибилисге энип,
Къуллукъ эте, малтадыла,
Къуран, Инжилди демей хар нени,
Къарын тойса, теплеп атладыла.

Кече балалары – сиз жау тангнга,
Ёсгенди Каин да къан ичип сизде.
Къарын эсе патчах, бир айт манга,
Ол жукъ эслерми суймеклигибизде?

Толкъунланы тохтамай келгени
Къоркъууду ол да, ууду къанынга.
Ашхам бала, артда эсгер мени,
Тынчлыкъ къайда да жокъду жанынга.

Къарангыгъа патчах болду кече,
Къарангыда жияю, кюлкю да – тенг,

Киши кимни да не хазна кечер,
Адам адамладан болгъанды кенг.

Кёрюнмеген биреу бир бек улуй,
Кесича бирлени этеди къош.
Абын да ёл, мында хар ким – уулу,
Сокъурлагъа жолла бары да – бош.

Бушуу бла къан тапхандыла мурдор,
Сокъур мында тапханча къадарны,
Кече баласына мында шуёх – мурдар,
Излей ояр, жояр да мадарны.

Къарангыда заман да бир букъгъан,
Санай болур къайда жокъну-барны.
Сокъур кёзле толу жилимукъдан,
Сакълайдыла шаркъдан файгъамбарны.

Эрттеледе кюнден туугъанды гунн,
Гунндан а – мен, анданма быллай жаш,
Къайда да хар жауну этерме гунч,
Кимни да мен эте келдим жууаш.

Мудах а болма, бер заман манга,
Кюнню жашы, тюзю – аны кёзю.
Саугъа алып келеме мен санга,
Гунндан туудум да, Файгъамбар – кесим.

Жарлы сокъур, кёзлеринги бир ач,
Шаркъдан келеме танг бла мен бирге.
Келеме, ауманы ары бир чач,
Файгъамбаргъа жолну уа берирле.

Мен – нюрме, чыгъышны жарыкъ тини,
Кёкню кюкюретеди ауазым.
Неден да къарангы сизде – тири,
Кюнню элтеме, буду ууазым.

Жиляйды тал, муратлары тая,
Биргесине кече жашы да бар.
Къарангыны жырады кюн таякъ,
Ол – менме, Паладин бла Файгъамбар.

●Т

Башхам жокъду отдан,
Кюн кесиди атам,
Кюн кесиди антым.
Къысыкъкёз болгъанлай,
Кёп кёреме айлай,
Кесиме да къарай!
Мен жангызма жерде,
Тейри отду тёрде!

Къучакълай хар нени,
Кёргюзтюр иени!
Жолда къоймайды жукъ:
Не узакъ, не жууукъ.

Аны отду аты.
Мен аныча – къаты,
Ол мени Аллахым,
Ёртендеди ахым!

Дуния от отлай,
Кёк къызылды отдан.
Мен да от бла солуй,
Болуучума толу.

Не да ат ёртеннге,
Ол алады тенгнге,
Жандырады аны,
Ёр иеди жанын.

Эмеген да къачар,
Жилянны да хорлар.
От жанады жарый,
Ол билсе уа арый!

Мен ушайма анга,
Керти жашма тангнга!
Жаннганымды хатам,
От Тейриди атам.

Танг атды аламгъа,
Сюд этдим ашхамгъа.
Мен туугъанма тангдан,
Жарыгъанма андан!
Ачыугъа ёкюне,
Баш иеме кюннге.

От бла танг жаратхан
Жашма мен, нюр атхан.
Къарангыды жауум,
Хар ырбын къажауум.

Алтайдан Балканнга
Жол эркинди манга,
Садакъ окъча уча,
Жарсыуну да чача!

ЖУЛДУЗЛА

Кёкню бир кёпдю кёзлери,
Ала кимге да кёз къыса.
Къонакъ болуп келдим бери,
Булутланы кёзю къыйса.

Жарлыма мен, ёмюрлеге
Къулу болгъанма бу жерни.
Сюйсе элтеди ёргеге,
Оюнчагъыма да желни.

Аллах айтханча къадарым.
Андан-мындан урады жел,
Бойсунмай неди мадарым!
Жаным жанады, болмай сел?

Сен къул этип тапдынг эсе,
Бер, сора бойсунурча кюч.
Къарыу а жокъ... Бол сау-эсен,
Къайданма? Айт да, сора кеч...

*Казах тилден
ДОДУЛАНЫ Аскер
кёчюргенди*

УУАЗ

Жашау тенгизди, жагъасыз, тюпсюз,
Толкъунлары чаба, эте кюлмюш.
Манга уа жыйырма жети боллукъду –
Тюйюлме къарт, алай сынау толуду.

Жокълугъуму юзген эди анам.
Кюн чыкъгъанда, анга бердим салам,
Батханында уа ашыра келдим,
Туугъанымдан алай жашау этдим.

Жюзгенме, бетлешип толкъунлагъа –
Къыйын эм къоркъуулу болгъанлагъа.
Андан бери кёп акъ тангла кёрдюм,
Къарангылыкъ да кёп жапды кёзню.

Оюм эте юйренгенден бери,
Манга душманды жүрегим мени.
Этер эдим десем а тырманла,
Бир кёпдю айтырым, айхай, анга.

Шашхын жүрек эталмайды эркин,
Къанат бошлап, акъыл тыя кесин.
Жылла чабып, санар онгум – жарты.
Телисе! Кёр жүгенинги тартып!

Буйрукъ этсенг, толтурургъа суйдюм,
Сууда батдым, отха кирип, кюйдюм.
Жылла озуп, кесим жангыз къалдым,
Да не ючюн былай болду халым?

«Жел бол!» – дединг да сен, этдим аны,
Эртте не кеч деп болмай сайламым.
Къоркъуу деп билмей, от бла демлешдим,
Ёшюн уруп, боранча сермешдим.

«От бол!» – дединг да, от болуп жандым,
Солуу хауам да кюйдюрдю тангны.
Не гюл, не кюл деп билмейин келдим,
Экисине да тенг жылыу бердим.

«Суу бол!» – дединг да, тѳгюлдюм алай –
Жилиян ызлы кезлеу суу баргъанлай.
Мени макъамымы жаратханны
Этеме сау, болама дарманы.

«Кюн бол!» – дединг да, кюн кибик кюлдюм,
Кюнден уллу болду сезим кючюм.
Кимни да мен хазыр къучакъларгъа,
Эниш этдим деп, къоркъмай жаныма.

«Ай бол!» – дединг. Жюземе мен кѳкде.
Чѳпню юзген кѳрсем, къайгъы эте.
Мудах эгеч, алдау жарыкъ ийип,
Турама мен, ачыуланы билип.

«Сен суй!» – дединг. Буйрукъ бергенинглеи,
Хазыр эдим, отда гебенеклей,
Кюе келдим кѳмюр кѳзледе мен –
Бир кѳп кере кюнден кебин кийген.

«Жиля, поэт!» – дединг. Да сора не?!
Мен жилидым, бир кѳп жарсыу кѳре.
Къаным суулай баргъанча, жилидым,
Бирде тауусула жилимугъум.

«Ахлу-жууукъ да къой!» – дединг да сен,
О, ненча жыл жюрюйме мен кесим!
Жолда къыйынлыкъла кѳрюп турдум,
Ата, ахлу излемеди назмум.

«Ата журтунгу къой!» – дединг, кетдим,
Киши жерин жаннга жууукъ этдим.
Тюз кеслери кибик болдум анда,
Итингенлей турдум ангыларгъа.

Байлыкъ излеме деп... Неле жыйдым?! –
Къучагъымы жарлылыкъгъа жайдым.
«Итге – суюк, коштха – тийишлиси!»
Деген кибик болду мени ишим.

«Болмаз затны бир тап!» – дединг. Тапдым.
«Айны мадар!» Анга да жол алдым.
Ол сен буюргъанны этип турдум.
Артха уа не алдым? Тентек болдум.

Сен алдадың, сатып кьойдунг мени.
Айдан толлукъду жыйырма жети.
Отуз да, кьыркъ да кьалырла жетип,
Ата журтха мен не дейим, келип?

Манга боллукъду жыйырма жети,
Анда – отуз, артда уа – кьыркъ жетер...
Мени кьалай эсгерирле артда,
Дуниядан кетип кьалгъанымда?

Шашхын жүрек кёкге тартып турду,
Акъыл анга суймез кьонакъ болду.
Жашлыкъ – уулу. Ичип тургъанма уу.
Мудах этген: юйюм – кьабыр буруу.

Тюйюл эдим акъыл бла мен татах,
Ма энди уа болуп кьалдым кьоркъакъ:
Бир заманда кирсем кьара жерге,
Кьалай эсгерирле мени бирле?

«Ол жел эди, суйдю жалан желни!
Отха ёшюн ура эди, тели!
О акъылсыз! Отну Аллах суннган,
Ол от эди, чексиз кючу болгъан!

Не: «Замансыз кетди, – деп айтырла, –
Жаны узакълагъа суйдю – айгъа.
Арсланча, секирип жеталыргъа...
Болалмады, кьойду мудахлыкъгъа...»

«Ол хар неге да кюнча кьууанды,
Ол кюн эди, душман а – кьарангы.
Ол кюн болду, ышарыугъа – халал,
Тейри кьылыч кибик кетди алай...»

«Ариулукъну такъгъанды жырларын! –
Ол кёплени билгенди сырларын...»
Кьыйын, кьууанч кюнде уа излерле:
«Поэт! Керексе сен бизге!» – дерле.

Башха тюрлю да болургъа болур, –
Атым, сёзюм, жолум унутулур,
Кьыйыр тюзде жангыз кьабырыма
Киши келмез, мени сагъыныргъа...

Къзазх къырал, берилме алдаугъа:
Мен жууаплы тьююлме кеп даугъа.
Сюдлюк этсенг – тартып жалан тюзге:
Мен терс тьююл, жүрегими терсле.

Телиди ол, алтын кюннге – жолу,
Сюддю, анга тийсе мени къолум.
Къучакъ ачып, уппа эте, жиляй...
Ёлюр да ол, алай тынчлыкъ табар.

Казах тилден
МУСУКАЛАНЫ Сакинат
кёчюргенди

АКЪЫЛМАН ЧАБАКЪ

Эртте-эртте бир акъылман чабакъ жашап болгъанды. Атасы, анасы да – акъылманла. Аз-кѣп эсе да, ёмюрлени черек сууда жашагъандыла: не ыргъакъгъа тюшюп, шорпа болмагъандыла, не ыргъайны аузуна тюшмегендиле. Жашына да, ёлюрден алгъа: «Жашым, жашаудан зауукъ-лукъ алыргъа сую эсенг, сакъ бол!» – дей эди балыкъ.

Жаш чабакъ а – акъылтокъмакъ. Акъылын ары-бери тѣге эди, алай къайры къараса да, хар не да анга – къажау. Тѣгерекде битеу уллу чабакъла жюзедиле, ол а барындан да – гитче. Къайсы чабакъ да аны жутаргъа боллукъду, ол а бирин да угъай. Ангылагъан да этмейди, неге керекди башханы жутаргъа? Айрычабакъ аны къыпты тырнакълары бла эки этерге боллукъду, суу бюрче сыртына кирип, ёлюп кетгинчи къыйнарыкъды, аны къой да, кесини къарындашы балыкъ окъуна, ургъуйну тутханын кѣргенлей, кесичаладан жыйын жыйып, аууз къабынын сыйырыргъа чабарыкъды. Сыйырсаула уа, бири бири бла талашып, ургъуйну да чач-тюк этип, бирине да жетмезча этедиле.

Адам а? Не осал затды ол а! Жер башында не тапсыз зат бар эсе да, барын да ол къурагъанды. Балыкъны да керексизге жояргъа аны эсине тюшгенди. Аны тутаргъа чабакъ ауну да, ыргъакъны да ол къурагъанды. Андан къужур зат болурму? Халы халыгъа – ыргъакъ тагъылып, ыргъакъгъа – къызыл къурт неда чибин чанчылып... Ол да къалай чанчылып? Бек къужур! Кѣбюсюнде балыкъ аллай ыргъакъгъа тюшюп къалыргъа болады...

Къарт атасы анга кѣп кере айтханды, ыргъакъгъа ышанма деп. «Ыргъакъдан къоркъ! – дей эди ол. – Былай къарагъанда, ол бош кѣрюннгенликге, бек осал затды. Бизге жанларын аурутханча этип, чибинни ыргъакъгъа чанчып атарла, алай сен аны ашайма дегенлей, тутулурса – ёлюм чибиндеди!»

Къарт, кесини юсюнден хапар айта, шорпалыкъ болургъа аздан къалгъанын да хапарлагъан эди. Ол заманда адамла, черекни кенглигине ау тартып, бир къауум къычырым жолну бардыла. Ол жол а чалдишге дуня чабакъ тюшюп, чыгъалмай къалдыла. Не къадар чабакъ! Ыргъай, алабугъа, акъ чабакъ, жамбалыкъ, морсукъ, эринчек сары ыргъай окъуна! Быланы саны да жокъ эди. Къарт балыкъны, асыры къоркъгъандан, жаны кетди. Ауну тартып баргъанларын сезе эди, алай къайры – билмейди. Бир жанындан – ыргъай, бирси жанындан – алабугъа. Ма бусагъат экисинден бирине къабын болама деп, сагъыш этди балыкъ, ала уа тиймейдиле... Ол кезиуде жан къайгъыда болур эдиле кеслери да. Барысыны да акъылларына ёлюм келди! Къалай, не ючюн келди, бири да ангыламайды. Ауну тарта келип, суу жагъагъа къуйдула. Ма ол заманда кѣрген эди чабакъ шорпаны не болгъанын. Юзmez юсюнде бир къызыл

зат кёрюнеди, андан боз булутла ёрге созуладыла, асыры кызыгудан а бишип кылады. От деген сёзю эшитеди. Отну юсюне уа бир кыара зат салынып, аны ичинде уа, боран сууну башын ары-бери булгъагъанча, бир зат боркълдайды. Аны атына уа чоюн дейдиле. Ахырында уа: «Кьюгъуз чабакъланы чоюннга, чабакъ шорпа этейик», – деп башладыла! Сора кыарындашларыбызны ары кыуюп тебиредиле. Чабакъчы, кыайнай тургъан суугъа чабакъны атханлай, суугъа батады, алайлай, акыылдан шашхан кибик, ёрге чартлап чыгъады, ызы бла биягъы суугъа кёмюлюп, сора шошаяды. Уллуду-гитчеди деп кыарамай, барын да кыуядыла. Алайлай, бир кыарт: «Бу гитче балыкъчыкъны шорпалыгъы да жокъду, андан эсе, суугъа жиберейик да, ёсмеге кыояйыкъ!» – деп, суугъа жиберди. Ол а, кыазауат этип, юйюне кыачды. Келсе, юйюнде уа юй бийчеси, асыры кыоркыгъандан, тешигинден кыарап тура эди.

Кыарт башха чабакъланы не кёп юйретсе да, чабакъ шорпаны не болгъанын ангылаталмады. Алай чабакъны жашы бек иги ангылагъан эди атасыны айтханларын. Ол билимли, ангылаулу эди, жашауда кишиге ышаныргъа жарамайды. Алай бла, андан ары жашауун бардырып башлады. Бек биринчиден, кесине юй ишледи, кесинден сора ары киши сыйынмай эди. Сау жылны жуху бла ишледи ол юйчюкню. Кыаллай бир кыыйынлыкъ кёрдю жылны ичинде, кыайда болса кыала. Аламат юйчюк ишледи. Тап, таза! Сора кеси кесине быллай оноу этди: жаны болгъан зат кечегиде жукълап уяннгынчы, юйчюгюнден чыгып, бир жукъ мажарыргъа, кюндюз а, орунунда олтуруп, кыалтырап турургъа. Кыалай-алай болса да, ашаргъа-ичерге керек болгъаны себепли, тюшде, хар бири тоюп тургъанда, чыгъаргъа кёл салды. Ким биледи, бир татлы кыабынчыкъ буюрулса уа. Буюрулмаса уа, биягъы ачлай орунуна кирип, кыоркыгъандан кыалтырап тебирер. Не десенг да, жан – татлы: тоюп, чабакъчыны кыолуна тюшгенден эсе, ачлай сау кыалгъан игиди.

Кече уясындан чыгып, ай жарыкыда жуууна, кюндюз а, орунуна кирип, кыалтырай, кюнлери бири бирини ызындан ётедиле. Жаланда тюшде чыгып, бир зат мажаралса, кыаба эди. Кюнню ол кезиуонде уа не мажараллыкъды, асыры кызыгудан ургъуй окъуна чапыракъ тюбюне бугъады, кыурт-кыумурсха да бастырылады. Суудан кёбеди да, бугъады.

Чабакъны кюнлери ма алай ёте эдиле. Кечелери – жукъусуз, кыарыны – ач. «Бюгюн саума, тамбла уа не сакълай болур мени?!» – дей эди кесине. Бир арада, терен кыалкыугъа батып, сейир тюшле кёре эди: сатып алгъан облигациясы эки жюз сом хорлагъанча, ол да анга асыры кыууаннгадан, бир жанындан башха жанына бурула, уясындан жуху тышына чыкыгъанын да сезмей, жукълай эди. Тейри, ол кезиуде алайгъа ыргъай келсе, аяп кыоймаз эди аны, уясындан чыгъарып, кесине татлы кыабын этер эди.

Бир жол тюз да уясыны аллында айрычабакъны кёрдю. Ол а, мияла кёзлерин да анга аралтып, тепмей тура эди. Жаланда суу баргъан жанына мыйыкълары шош кыымылдай эдиле. Жашауунда ол кюнден бек бир

заманда да кьоркьмагъанды. Эрттенликден кюн тюшге дери сакълады ол аны, алайдан таймай.

Бир жол а, тюз да уясына кирип, жукълайым дегенлей, уясыны аллында ыргъайны кёрдю. Ма бусагъат ашайма деп, ийнеле кибик жютю тишлерин бир бирине ышыйды. Ол да сау кюн аны марап турду. Бу жолда да чыкьмады чабакъ, алдады ыргъайны.

Быллай кюнлери кёпден-кёп бола башладыла. Кюн сайын ол: «Аллах санга шукур, бюгюн да кьутулдум, сау кьалдым», – дей эди.

Алай андан не магъана: юйюрю болмагъанды, сабийлери жокъ. Аны атасыны уа бек уллу юйюрю бар эди. «Атам жашауну иги кезиунде жашагъанды: ол заманда ыргъай да былай огъурсуз туююл эди, алабугъа да бизнича гитче чабакъчыкьлагъа тиймей эди», – деп, оюм эте эди чабакъ. Чабакъ аугъа тюшюп, шорпалыкъ болургъа аз кьалгъанда, кьартчыкъ анга болушлукъ этгенди, ёлюмден кьутхаргъанды. Энди уа черекде чабакъны аз болгъаны бла бизге бурулгъандыла, кьоймайдыла тынч жашау этерге. Быллай кыйын заманда кьатын алыумуду кьайгъы? Кесими да бир кечиндирги эдим!

Аманны кебинден, кьалтырай-кьалтырай, акъылман чабакъ жюз жыл жашады. Шуёх да жокъ, ахлу да жокъ: не ол кишиге бармай, не анга киши келмей, тели оюн ойнамай, сыра ичмей, тютюн тартмай, кьызлагъа кьарамай. Ол билген – букъгъан, кьоркьгъан, безгек ауруу тийгенча, кьалтырагъан, Аллахха шукур, сау ушайма да деп кьууанган.

Арта ыргъайла окъуна чабакъны махтап тебиредиле, ма, бары да былай тынч турсала, черекде да шошлукъ боллукъ эди деп. Алай ала бош ётюрюк айта эдиле, уясындан чыгъарып, тутаргъа мурат этип. Чабакъ а тели туююл эди, бу жол да алдаялмадыла.

Жюз жылдан сора да ненча жыл озгъанын киши билмейди, акъылман чабакъ дуниясын алышыргъа тебиреди. Уясында сагъышлы жата: «Аллахха шукур, ажымсыз болгъанма. Атам, анам ёлгенча, тёшегимде ёлеме», – деди. Алайлай, ыргъайны сёзлери эсине тюшдюле: «Ма, бары да бу акъылман чабакъ жашагъанча жашасала эди». Кертиси бла да, ол айтханча болса, кьалай боллукъ болур эди?

Балыкъ ол акъыллы башы бла сагъыш этип башлады. Кьулагъына бир зат шыбырдагъанча болду: «Шуёхум! Тейри, хар зат алай болса, чабакъны тукъуму кьурур эди!» Алай болмаз ючюн а, эм биринчиден, юйюр керекди, юйюрю уа жокъ. Ол угъай эсенг, балыкъны юйюрю биригип, бир бирге кьууанып жашарча, тар уяда угъай, эркин жерде ёсерге керекди, ашауу-жашауу тап болургъа керекди: башхалагъа да кьарай, кесин да кёргюзте, кьонакьгъа да бара, кьонакъ да ала. Ол а, харип, сокъур окъуна болгъанды, кьарангы, тар гытыда жашап.

Кьарангы, тар уяда олтуруп, кьоркьа-кьоркьа жашагъанны кёпле тюзге санайдыла. Угъай, ол терсди! Жашагъанда алай жашаргъа керекди: кесингден сора ахшы ыз кьоярча, кёзден кетсенг да, кёлден кетмезча. Ма олду жашауну керти магъанасы!

Чабакъ терс жашау этгенин энди ангылады. Уясындан чыгып, черекни ортасы бла, кьоркьмай, хар бири да кёрюрча, жюзериги келди. Алай, биягъы кьоркьуп, терк окьуна сагъышын тюрлендирди. Ол, кьоркьа-кьоркьа, ёле тебиреди. Кьоркьуп, кьалтырап жашады, энди уа кьоркьуп, кьалтырап ёледи.

Не медет, озгъан жауунну жамычы бла кьуууп жеталмаз. Жашауу керексизине озду. Кьаллай кьууанчы болду аны? Биреуленни жюрегин иш жапсардымы? Биреуленнге акьыл сёз юйретдими? Ахшы сёз айтдымы? Жарлыгъа бир болушлукъ этдими? Быллай акьылман чабакъ жашагъанды деп ким эшитгенди аны атын? Ким эсине тюшюрлюкдю? Бу сорууланы барына да жууап бирди: кишиге да угъай.

Ол, кьоркьуп, кьалтырап жашады. Ёле туруп окьуна кьоркьады, кьалтырайды, кеси да билмейди не ючюн. Уясында уа – кьарангы, тар. Бир жанындан бирси жанына бурулур онгу окьуна жокъ: не кюн таякъ жетмейди ары, не жылыу кирмейди. Жатады жарлы, жаппа-жангыз кеси, бу сууукъ тар жерде ёлюмню сакълай, бу магъанасыз жашауну ахыры кьачан болады деп.

Бирси чабакъланы ары-бери жюзгенлерин да эшитип турады. Ким биледи, анычала да болурла аланы ичлеринде, бирини эсине да келмейди балыкьны саулугъун сураргъа. Аны кьалай жашагъаны, кьаллай тюрлю онгла табып ёлюмден кьалгъаны бирчигини кьулагъына кирип да чыкьмайды. Ётедиле аны уясыны аллы бла шош, ырахат. Не хазна билсинле ол уяда ким жашагъанын. Ол уяда акьылман чабакъ жашагъаны кимге сейирди? Кимге сейирди аны жашауу бошала тургъаны?

Бек жюрегине тийген а бир затды: жашауда анга акьылман деп бир жан да айтмагъанды. Бирле: «Эшитгенмисиз, аланла, мында бир менгиреу жашайды. Ол ашамайды, ичмейди, не тышына чыкьмайды, не кишиге кьатышмайды, шуёхлукъ жюрютмейди, кесини мыстысыз жашауун сакълагъанлай турады?» – дей эдиле. Бирсиле уа аны телиге санап: «Шо, быллайланы да черек кьалай тёзеди!» – дей эдиле.

Аллай тюрлю сагъышла башына келип, теке кьалкьыу эте эди чабакъ. Кьалкьыу деп да кьыйынды айтыргъа, акьылы кете башлагъан эди, баям. Кьулагъына кьужур тауушла эшитилип башладыла, эти-жени мыккыл болду. Эртте кёрюучю сейирлик тюшлерин кёрюп тебиреди: эки жюз минг сом хорлап, мардасыз уллу болуп, энди ыргъайланы кеси жутуп.

Татлы тюшлеге кёмюлюп жукълай эди чабакъ, жуху да уясындан тышына кьарап.

Кюнлени биринде ол думп болду. Ким биледи, не болгъанын: ыргъаймы жутду, айрычабакьны хатасымы жетди огъесе ажымсызмы ёлдю, анга шагъат киши болмады. Баям, кеси ёлген болур. Ыргъайгъа не зауукълукъ кьарт, ёле тургъан чабакьны ашаргъа, анга кьошакьгъа уа – **АКЪЫЛМАННЫ!**

***БАПАНАЕВА Шахриза** кёчюргенди,
10 класс МКОУ СОШ Къара-Суу,
устазы Толгъурланы Л.Д.*

ТАМАША ДОКТОР

Бу хапарны этер ишим болмагъандан башлагъаным туююлдю. Ол кертиси бла да отуз жыл мындан алгъа Киевде болгъан затладыла. Мен хапарымда айтырыкъны бу юйюрню адамлары андан бери эслеринде тутадыла. Мени сартын, бу жюрекге жетген хапарымда бир-бир жигитлерими атларын тюрлендиргенме, аууздан-ауузгъа айтылгъан хапарны жазыу халгъа салама.

– Гриша, эй Гриша! Къарачы, тонгузчукъ... Кюле турады да... Ха-а-ау. Ауузунда уа!.. Къара, къара... Ауузунда – кырдыкчыкъ, бир Аллах, кырдыкды!.. Ма сейир десенг, сейир!

Уллу миялаладан терезеси болгъан аш-азыкъ тюкенни аллында сюелип тургъан эки жашчыкъ, кеслерин тыялмай, кюлюп башлайдыла, жингириклери бла бир бирлерине тие, сууукъдан бир аякъдан бирсине секире. Акъылларын, къарынларын да бирден ачлыкъ бийлеп тургъан жашла беш такъыйкъадан аслам сюеле эдиле ахырзаман кёрмючню аллында. Мында жарыкъ жаннган чыракъланы тюбюнде – къаяла кибик къалау къаты къызыл алмала, апельсинле, тап, ёре къаланнган мандаринле, жукъа къагъытха чулгъанып, бютюнда ариу сары тюрсюн бере, табакълада уа – ауузлары кенгнге ачылып, кёзлери да чыгъыпмы кетеди дегенча, къатхан чабакъла, андан энишгерекде – тегерегин къыймалы чыракъла къуршалап сохтала, союлгъан тонгузланы семиз, жау басхан бутлары... Бу ариу къыйматлы суратны санап саны болмагъан, ичлери бишген, тузлу ашарыкъладан толгъан кёп тюрлю-тюрлю орунла бошайдыла. Аланы кёрюп, эки жашчыкъ бир такъыйкъаны ичинде эшикде онеки градус сууукълукъну эмда аналары айтхан жумушну унутдула.

– Хайда, Володя кел, кел... Бизге былайда...

Бирден ауур солууларын тунчукъдура (жашладан таматагъа къуру да онеки жыл бола эди, аны юсюне кеслери да эрттенликден бери къуру шорпа суудан сора бир зат да ашамагъандыла), жут кёзлери бла бу къадар ашарыкъгъа къарап, ашыгъышлы орам бла чабып кетдиле. Бирде ала къайсы эсе да юйню терлеген терезесинден ариу жасалгъан назы терекни кёре эдиле. Узакъдан ол жарыкъ жаннган чыракъ токъмакъгъа ушай эди, бирде уа жарыкъ тепсеу тауушла эшитиле эдиле... Жашла заманларын бир кесекчикге окъуна бёлмедиле, ариулукъгъа алданмадыла.

Орамла къарангыдан-къарангы бола, адамла да аздан-аз тюбей эдиле. Омакъ тюкенле, жылтырауукъ назы терекле, къызынып баргъан атла, жарыкъ, байрам кёллю болуп айланнган адамла, ариу тишириланы сууукъдан къызаргъан, ышара тургъан бетлери – хар не да артда къалды. Къуру жерле, къынгыр, такъыр, къарангы орамчыкъла алларында созудула... Кючден ала бир эски, жангыз кеси сюелген юйчюкге жетдиле. Аны тюбю ташдан къаланнган, башы агъачдан эди. Кирли,

тар, бузлауукъ арбазны тегерек айланып, ол юйде жашагъанлагъа киркипчик тегерге этилген чунгурну башы бла ётюп, ала жер юйге тюшдюле. Къарангыдан, эшикни сабын, къармала кетип, кючден табып ачдыла.

Бу жер юйде Мерцаловлары жылдан артыкъ жашайдыла. Кир, мылы тартхан къабыргъалагъа, отоу ичи бла тартылгъан агъырыкъда жипкил быстырлагъа, бурунунгу тунчукъдургъан фатеген жалын ийисге сабийлени кир быстыр ийислери бла бирге гылыу ийис – жарлылыкъны ийиси. Аланы бюгюн орамда кёрген затларындан сора уа гитче сабий жүрекчиклери бирда болмагъанча кемсиз къыйналгъандыла.

Мюйюшде, эркин бир кир жатхан жерде, жетижыллыкъ къызчыкъ таянып тура эди, бети отча жана, солууу кёкюрегинден къыйналып чыгъа, кенг ачылгъан кёзлерини къарамы къуру эм магъанасыз эдиле. Жатхан жерни къатында чардакъдан энишге тагъылгъан бешикде, жыйырылып, къычырыкъдан къыра, къагъанакъ сабий жилий эди. Узун, арыкъсуу тиширыу, арыгъан, мудах бети бла, ауругъан къызчыкъны тешегини къатында тобукъланып, жастыгъын тюзете, бир къолуну жингириги бла уа тагъылгъан бешикни чайкъаргъа да унутмай эди. Жашла юйге киргенлей, сууукъ хауа булгъанып, аланы ызларындан кирди. Тиширыу артха бурулуп, тынгысыз бет бла къарады да:

– Не? Сора уа? – деп тынгысыз сорду.

Жашчыкъла тынгылауну басып турадыла. Жалан Гриша бурунун эски мамукъ халатдан этилген къапталыны женгине сюртдю.

– Элтдигизми письмону?.. Гриша, мен санга сорама. Бердингми?

– Бердим, – деди Гриша, сууукъдан хыр-хыр этген ауазы бла.

– Сора уа? Не айтдың сен анга?

– Сен юйретгенча айтдым. Ма, – дедим, – Мерцаловдан письмо, сизни алгъыннгы ишчигизден. Ол а бизге урушуп: «Думп болугъуз мындан, начасла!» – деди.

– Ким эди ол? Ким селеше эди сизни бла алай? Болгъаныча айт, Гриша!

– Эшик сакълаучу... Андан сора ким боллукъ эди? Мен анга: «Бу письмону алыгъыз да юйню иесине бир беригиз, жууабын мен былайда сакълайым». Ол а манга: «Хау, хуржунунгу кенг тут... Барды бийни заманы сизни письмоларыгъызны окъургъа...»

– Сен а?!

– Мен а тюз сен юйретгенча айтдым: «Ашаргъа ашыбыз жокъду. Машутка ауруп... Ёле турады... Атам, тюз бир жер тапханлай, къыйыныгъызны унутмай, артха минглеп къайтарлыкъды, Савелий Петрович, бир Аллах, къайтарлыкъды. Ма ол заманда къонгуроу алай зынгырдады, алай зынгырдады... Ол а бизге: «Былайдан терк думп болугъуз! Хауагъызны окъуна эштмейим былайда!» Володьканы уа желкесине да жетдиргенди. Къарындашыны айтханына эсин буруп тынгылагъан Володя:

– Мени уа ма желкеме жетдиргенди, – деп, алайын къашыды.

Жашладан элиреги халатыны терен хуржунларында кьайгылы кьармап башлады. Гуппуш конвертни хуржунундан чыгъарып, столгъа салды:

– Ма бу уа – письмосу...

Андан сора аналары бир затны юсюнден да сормагъанды. Кёп заманны ичинде терен, таза хауа айланмагъан отоуну ичинде Машутканы кьысха-кьысха солугъаны бла жанынгы инжилтген ынычхагъанындан сора таууш айланмай турду. Аналары артха бурулуп:

– Алайда шорпа тюшден кьалгъанды, ашармы эдигиз? Сууупду, жылытыргъа онг жокъду!

Бир кесекден тышында кимни эсе да шош-шош басхан аякъ тауушу эшитилди. Жашланы да, аналарыны да бетлери агъарып, эшик таба аралдыла.

Мерцалов кирди. Аны юсюнде – женгил жаз кьапталы, жукъа жаз кийиз кьалпагъы. Эки аягъында уа галошу жокъ. Кьоллары – буз ташла, асыры сууукъдан кёбюп, кёгерип, кёзлери теренине кетип, эки жаягъы тиш этлерине жабышып, ёлген адамныкылача. Къатынына бир зат да айтмады, ол да бир соруу да сормады. Айтырыкълары бетлеринде кёрюнюп эдиле.

Ол жыл Мерцаловха бла аны юйюрюне кьыйын жыл эди. Биринчиден, кеси кьарын ауруу тийип, ауруду. Аны багъаргъа битеу болгъан чола ырысхыларын кьоратдыла. Андан аякълана келгенлей, анга жыйырма бла беш сом тюшюрген ишине башха адам орналгъанын билди... Бир ишни бирине алыша, биринден-бирине кёче, кьазауат, белгисиз жашау башланды. Аны ызы бла сабийле да терк-терк ауруйдула. Юч ай мындан алгъа бир кьызы ёлгенди. Шёндю уа ауругъандан кесине келалмайды экинчи кьызы. Елизавета Ивановнагъа ауругъан кьызына кьарап, кьагъанагъына ёшюн салып, сахарны бирси кьыйырында орналгъан бир юйде хар кюн сайын быстыр жууаргъа тюшген эди.

Бююннгю кюнлери уа кьайдан да, кьалай да сом-шай тюшюрюп, Машуткагъа дарман алыу бла байламлы эди. Мерцалов ол акъыл бла сахарны жартысын айланып чыкыгъанды. Елизавета Ивановна кесини байбийчесине баргъанды, сабийлени уа Мерцалов аллын кеси ишлеген юйню таматасына жибергенди. Кимлери байрам кюнлеге хазырланыу сылтаула бла, кимлери уа ахчаны жокълугъу бла сылтау эте эдиле. Эшик сакълаучу кьалауурла уа тынгылагъан да этмей, босагъадан окъуна кьыстай эдиле.

Бир ауукъ заманны ичинде кишини ауузундан сёз чыкмай олтурдула. Мерцалов, олтургъан жеринден терк туруп, эски зыккыл кьалпагъын терен кийди.

– Сен кьайрыса? – деп, Елизавета Ивановна тынгысыз болуп сорду.

– Олтуруу бла бир затха болушаллыкъ туююлсе. Барайым энтта, садакъа окъуна тилейим.

Ол кьайры баргъанын, нек баргъанын билмей эди. Бир затха да ышанмай эди. Юйюрюню ачдан-жаланнгачдан кьыйналгъанын кёрмез ючюн, кьайры да тохтамай, артына кьарамай, кьачаргъа хазыр эди.

Садакъаны бюгюнню ичинде эки кере тилегенди. Биринчи кере багъалы тонда бир жюйюсхан: «Кьолунгу узатып айланмай, ишлеген эт!!» – дегенди. Экинчиси уа полициягъа иерге тебингенди.

Къалай келгенин да билмей, Мерцалов жамауат солуучу бахчаны сехлерине жетди. Къар басхан жёге тереклени тюбюнде алаша бахча шинтикге олтурду.

Былайда шошду, байрамлыды. Былайны тынчлыкъ, мамырлыкъ бийлепди. Мерцалов: «Жатып жукълап къалсам эди, къатынымы, ачлыкъ кьысхан сабийлерими, ауругъан Машутканы унутурча», – деп сагъышланады. Жашаудан кьанын терк алыргъа суйгени аны бир тюрлю да арсар этдирмеди. Ол ишни акъылына алып, ёрге тургъанда, къар басхан бахчаны огъары кьыйырындан бекден-бек жууукълашып келген аякъ тауушла эшитилдиле. Огъурсуз бет сыфат бла Мерцалов таба къарады. Ким эсе да келе эди къабыннган тютюню бла. Мерцалов къарап, аз-маз орта бойлу абадан адамны тонда, жылы бёркде, бийик галошлада эследи. Шитик къатына жетгенлей, Мерцаловдан:

– Олтурургъа эркин этемисиз?

Мерцалов шинтикни бирси кьыйырына кёчдю. Бир беш такъыйкъаны ичинде ала тынгылап турдула.

– Ахырзаман кече, сууукъ, шошлукъ, нечик зауукъду кьышда!

Аны ауазы жумушакъ эм сабыр эди. Мерцалов аны таба бурулуп да кьарамады.

– Ма къара, сабийлеге саугъала алгъанма, – деп бардырды ол (кьолунда – уа бир ненча кьысым).

– Бу бахчада асыры игиден, къайтмай кетерге болмадым.

Мерцалов кьысха сёзлю, уялчакъ адам эди. Саугъаланы хапарын эшитгенлей, аны бетине къайдан эсе да бир огъурсузлукъ чапды. Бир жанына бурулуп, кьолларын ары-бери булгъай:

– Саугъала... Саугъала!.. Таныш сабийлеге саугъала! – солууу тыйыла кьычырды. Мен а... мени уа, жюйюсхан, шёндю мени сабийлерим юйюмде ачдан ёле турадыла... Саугъала! Къагъанакъ да сау кюн бир зат ашамагъанды... Саугъала!..

Мерцаловну бу сёзлеринден сора къартны туруп кетеригине ишеги жокъ эди. Алай ол аны къатына жууукълашып, акъыллы бети бла, сабыр ёню бла:

– Тохтачы, жарсыма! – деди. – Хар затны болушун болушунлай айт. Биз бир мадар этербиз, – деди.

Бетинде ышанулулугъу болгъанын эслей, Мерцалов олсагъат окъуна ишни болгъаныча букъдурмай айтды. Кесини ауруун, кесини ишин тас этгенин, сабийи ёлгенин, ма бюгюннге дери башын басхан кьыйын-

лыкълагъа дери санады. Ол адам, Мерцаловну ауузуна чапмай, сёзюн бёлмей, аны кёзлерине тюрслеп къарайды да:

– Тебире! – деп билегинден тартды. – Терк бол!.. Сизни насыбыгъыз докторгъа тубегенигиз. Алыкъа бир затха да ышандыралмайма... Кёрейик!

Он такъыйкъадан Мерцалов бла доктор ала жашагъан юй тюпге кирдиле. Елизавета Ивановна ауругъан къызыны жанында бетин жастыкъгъа басып, жатып эди. Аталары къайтмай, аналары къымылдамай жатханын кёрген сабийлени кёзлеринден бурчакъла кирик баргъан жиямукълары кир къоллары бла битеу бетлерине сыйпай да, къазауатда къуппа-къуру сууукъ шорпа ашай тургъан жашланы кёрдю.

– Болду, болду, кёгюрчюнчюк, – дей, доктор тиширыуну сыртындан сылады. – Турчу! Ауругъаныгъызны кёрдют.

Аны ол ауазындагъы ышаныулулугъу Елизавета Ивановнаны тёшегинден терк тургъузуп, айтханын олсагъатлай этдирди.

Эки такъыйкъаны ичине Гришка къоншуладан тамаша доктор айтып келтиртген отунла бла от тамызды. Володя уа самоварны къайнатыр мурат этди. Елизавета Ивановна Машуткагъа компресс этип башлады... Бу къысха заманны ичинде Мерцалов доктор берген юч сомгъа чай кырдык, бал туз, гыржын эм жылы аш алып келди. Тепси артында олтуруп, доктор къагъыт бурхучукъда бир зат жазды. Аны бошاپ, чай стаканны тубюне салды.

– Бу къагъыт бла аптюекге барлыкъсыз... Хар эки сагъатдан чай къашыкъ чакълы бирни беригиз. Бу хыппиригин чыгъарлыкъды... Компресс этгенлей туругъуз... Къызыгъыз эс тапхандан сора, доктор Афросимовну чакъырыгъыз. Ол ишин билген врачды эмда иги адамды. Мен бусагъатлай окъуна кесине билдирейим. Аны бла сау къалыгъыз, жюйюсханла! Аллахутала келе тургъан Жангы жылыгъызны къайгысыз этсин, кесигизни къолда тутугъуз!

Мерцаловну да, Елизавета Ивановнаны да къолларын тутуп, бу сейирге ауузун ачып къарап тургъан Володяны да уууртундан тутуп, доктор терен галошлагъа аякъларын сукъду, къапталын кийди. Доктор тыш отоугъа чыкъгъан заманда, Мерцалов эсин алай жыйды. Къарангыдан бир зат да эсленмейди. Мерцалов ызындан экили бола:

– Доктор! Доктор, тохтагъыз!.. Атыгъызны айтыгъыз манга! Сабийлерим окъуна сизге тилек тилерле! – дей, къоллары бла къарангы хауаны булгъай къалды. Ма ол заманда уа докторну сабыр, абадан ауазы тыш отоуну бирси къыйырындан чыкъды:

– Э! Бош затлагъа эс бурмагъыз! Юйге терк киригиз!

Юйге киргенде, ол чай стаканны тубюнде дарман къагъыт бла бирге бир ненча уллу ахча къумасы болгъан къагъытланы кёрдю...

Ол ингирде окъуна Мерцалов бу ахшылыкъланы алагъа этип айланган адамны атын билди. Дарман шешачыкъгъа жабышдырылгъан

къагъытда дарман сатычуну ариу къол ызы бла белгили жазылып тура эди: «Профессор Пироговну эркинлиги бла»...

Мен бу хапарны бир ненча кере Григорий Емельянович Мерцаловну кесини ауузундан эшитгенме – ма ол Гришканы, мен суратлагъан сочельникде, кёз жашлары къуру шорпасы болгъан чоюннга акъгъан. Шёндою ол кертиси бла да банкда уллу да, белгили да жерни алып, халкъны жарсыуларына акъылын бёле, намыслы ишлейди. Хар заманда да хапарын бошай, ол тамаша докторну юсюнден, кёз жашларын букъдура, ауазы къалтырай:

– Андан бери бизни юйюрге кёкден мёлек тюшгенчады. Хар зат тюрленгенди. Башил айда атам ишчи жер тапханды, Машутка аягъы юсюне болгъанды. Мени къарындашым бла бирге къырал кеси ахчасын төлеген гимназиягъа салгъандыла. Бирда болмагъанча ахшылыкъ этгенди бизге ол тамаша адам. Андан сора ол сейир докторну биз жаланда бир кере кёргенбиз – аны ёлюгюн тыпыр ташына элтип баргъан заманларында.

Дагъыда аны кесин кёрмегенбиз, нек дегенде ол уллу докторну кючлю, жарыкъ жарытхан жүрек оту экинчи къайтмазча ёчюлгенди.

*ГАЙЫЛАНЫ Жамиля кёчюргенди,
9-чу классны окъуучусу. Герпегеж,
устазы Чеченланы Л.М.*

ЁКСЮЗЛЕ ЖУЛДУЗУНУ САРЫНЫ

Экинчи китабы

(Баргъаны. Аллы 1–2-чи номерледе)

– Къырал махкемеледе ишлегенле кеслерине иш излесинле. Уллу-гитче болуп да биринде да сюргюнледен бир адам къоймазгъа деп, алай оноу келгенди бу къагъытланы ызларындан. Бу былайда айтылгъан затладан ангыламагъан, сорлугъу болгъан иш бармыды? Къол салыргъа керек боллукъсуз бу оноулагъа тынгылагъаныгъызгъа, ангылагъаныгъызгъа да. – Строев, ёнюн тюрлендирмегенлей, бетин а ол къагъытла болгъан папкадан ёрге айырмагъанлай, алай сорду. Соргъандан сора уа, башын кётюрюп, адамлагъа къарады.

Келген жылларында комендант болуп бир кесекле ишлеген ингушлу Албогачиев ёрге къопду. Ол ал тизгинледе олтуруп эди. Сагъайдыла жыйылгъанла. Ичлеринден бу ингушлу къан жаудурады бусагъат дегенле да болдула тауча. Ол да, артха айланып, къайгъылы адамлагъа ахыры бла жунчумагъан халда къарап, сора Строевге бурулуп, айтды:

– Менде барды соруу.

– Айт. – Комендант бек сейир этди ол ишге.

– Салмасам а къол? – Ингушлу бёксюмюн алгъаракъ тутду.

– Салдырыр къырал. Сюймей салырча этер. Къырал бла ойнаргъа жарамагъанын сен иги билесе. Ишлеген да этгенсе былайда. – Строев кеси сюелген жерни кёргюзтдю. – Сталин кеси къол салгъанды бу бегимге. Ма-а, къара. – Строев папкадан къагъытланы бирин ёрге кётюрюп, къалгъанла да кёрюрча, жыйылгъанлагъа бурду. – Сталин а бир сёзюн эки этмеучюдю. Аны несин айта турама, кесигиз да уста билесиз.

– Да хау, уруш къазауат бара тургъан кезиуде, Кавказны битеу ысхылтысы анда къан-жан аямай сермеше, халкъланы къартларын, къарыусузларын а ёмюрде кёрмеген, билмеген жерлерине тегерге кюч тапхан къырал къол салдырыргъа да, ол къагъытлада жазылгъанланы толтурургъа да кюч табарыкъды. Не сёз.

Къарачы алайгъа, ол тиширыулагъа, алагъа кючю къарыгъан къырал менме деп да къалай сюеледи дуняны туурасында...

– Менден не излейсе сен? Манга айтдыла, мен этдим. Былайда олтургъан кезиуюнгде айтсанг эди уа ол сёзчюклени! – Комендант кеси сюелген жерни Албогачиевге кёргюзтюп, иш даулашлагъа, къычырыш-

лагъа кетмей болмазлыгъын сезип, аны тохтатыр амал излеп, хыршыланнганын букьдуралмай, алай айтды:

– Да мен тамбла юйюбюзге-жерибизге къайтарлыкъ сунуп тургъанма, бир аз кезиучюкге къыраллыкъгъа бой салайыкъ деп, ансы айтыр сёзюбюз да, айтыр ётюбюз да барды. – Албогачиев жыйылгъанланы таза да къоркъутду.

Керексиз жерде сёз къозгъалып, иш уруш-туйюшге жетеди деп къоркъадыла адамла. Элкъан а боюнун эки инбышыны ортасына жыйырды. Эки жанына, башын кётюрмей, сынчылап къарады. Аны къылыгъы кимден да бек Къарачахха белгилиди. Ол къууаныпды халкъны кёчюрюлгенине, къыралны аллында терслигин халкъыны аллында терслиги букьдурлукъ сунуп турады. Бери жыйылгъан эр кишиле аны бу сюргюнню кесини башына жаратыргъа кюрешгенин билселе, ала кеслери жыртырыкъдыла муну. Алай, Къарачах сёз да айтырыкъ туйюлдю аны малгъунлугъуну, зийретлигини, харамлыгъыны юсюнден. Аллахха къойгъанды аны Къарачах. Бексолтаннга ийген къагъытлары кесини къолуна къайтханлары бир кесек суутдула Къарачахны. Алай аны этген итлиги уа, чий жерк отунла кибик, тютюн этгенлей а турады.

– Ангыладым сени. Тийишли жерледен сорайым, къол салыргъа унамагъанлагъа къалай къарарыкъбыз, не этерикбиз деп.

– Тохтачы былай, Албугъа (Албогачиевге таулула аллай ат къурагъандыла), – Къудайланы Шамшюдюн, орденледен бла майдалладан ауурлукъ этип тургъан аскер кителин сол къолуна алып, онг къолу бла Албогачиевни инбашына тийди, ёрге къоба. – Менде да барды соруу.

Сорууун сорурдан алгъа, былайдагъыла бла саламлашып къалыргъа суйгенча, артха айланып, бирлери тюзюнлей комендантха къарап, бирлери да жингириклерин тобукъларына къош этип тиреп, эки къол аязларын а чолпу этип, башларын аны юсюне жюклеп, къарамларын жерге къадап олтургъанлагъа, кёзлери суудан кёпген булутлай бола, сынчылап къарап чыкъды.

Эшитген эди Шамшюдюн бусагъатда ол айтырыкъны айтханы ючюн, Фрунзе табаларында Сотталадан бир аскерчи апчарны сюдлюк этип, 20 жылгъа поездле баргъан темир жол бошалгъандан сора да, ит чанала бла да беш кюнлюк жолгъа ашырылгъанын. Уруш заманда окъуна эшитген эди Шамшюдюн ол жигит таулу жашны хапарын: кеси кибик окъдан кёз жуммагъан, урушха дери да чабышыудан уллу СССР-де атын айтдыргъан – аллай бир кеси уа. Урушда этген жигитлиги, кесин бир къоркъуудан да артха салмагъан адамны аллай уллу къыйынына хурмет этмедиле эсе, манга этериклери да ол болур да, мен да туйюлме андан иги. Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимни юйюрюне хурмет этилмедиле эсе, сора сау кёрейим бу къыралны ишин...

Алимни аты битеу аскерге белгили эди. Урушха дери жыллада ол аэроклубда учагъланы «жегилирге» юйретген жашларыбыздан бири болгъанын Шамшюдюн уста биледи. Аны себепли урушну ал жылларында къырал орден, майдал къайгъылы болмагъан заманда окъуна

жети учакъчы жашха, ол санда Алим да болуп, Совет Союзну Жигити деген ат аталгъаны битеу Совет Аскерге, топ атылгъанлай, белгили болгъанды. Топ атылыулагъа юйренип къалгъан солдат Шамшюдюн ол атылыугъа сагъайып тынгылагъанды ол кюнледе. Кеси да жигитлиги бла атын битеу аскерге айтдыргъан жашды. Совет Союзну Жигити деген атха кёргюзтюлюп, таулу болгъаны ючюн, аталмай къалгъан. Бюгюн бу аман комендант анга быллай оноуну айтыргъын билсе, бир да къуруса да, кесин аяйыракъ жюрютюр эди. Не медет, жашау алайгъа келтирип къойду жигитни.

Ол сагъышла Шамшюдюнню мыйысын къайнатыргъа окъуна жетдирди. Отдан-ёртенден къутула келип, бюгюнча былай, турахдача сюеллигин къайдан билсин жигит солдат. Бир къопхандан сора, айтыргъын артха салмады, мугурайып олтургъан халкъдан къарамын бери кючден айырып, Строевге тиклеп къарады:

– Да ма сора, – Шамшюдюн сол къолуна алып тургъан орденли кителин Строевге узатды, – бу оноуну чыгъаргъан товарищ Ысталиннге муну да юсюндегиле бла бирге бер. – Тишлерин къыжырыкълатханын олтургъанла окъуна эшитдиле. Бети кетипди. Бет териси жаякъ сюеклерин шарт билдирдиле. Зыгъыр чайнагъанча, бир къужур таууш да чыкъды. Жыйылгъанланы ахлары кетди. Ала да хар нелерин унутдула ол кезиучюкде. – Ма, элт да бер. Кудайланы Шамшюдюню муну иеси де да, санга саугъагъа береди де. Ол ангыларыкъды кимни юсюнден айтханынги, мени кёп саугъалау къагъытларыма къол салыпды ол. Бир этгенин а унутмаучу хапары барды. – Кителин онг къолуна алып, орденлерин, майдалларын да зынгырдатып, комендантха керилди.

Алайда Албогачиев, эрляй сермеп, ол ёрге керилип кётюрген къолун тутду:

– Телимисе сен? Ол къалабалыкъдан акъылынгы тас этмей, шашмай чыкъгъан киши сен туюлюмосе? Эшикни жабаса! Тын! Анга не жетеди? Анга айтдыла, ол этди. Сен аскерде буйрукъну сёзсюз толтургъа билмеймисе? Бу сёзюнг бу босагъадан ары чыкъса, этериклерин билесе. Тын... – Албогачиев алай тыймаса да, болгъанны хайнапа эте эди Шамшюдюн алайда. Кесин да жойдурлукъ эди, битеу сюрдюн халкъгъа да къара тамгъа салдырлыкъ эди.

– Анса уа къара жагъылыр ючюн къалгъан эди да бу халкъ къадаргъа, – Албугъа, Шамшюдюнню аллына тохтап, Строевге, бу хапар тышына чыкъмасын табу дегенча, жалыныулу къарады. Ол кезиуде, Строев къагъытларын папкасына жыйып, чыгъаргъа хазырланып тура эди. Бу къызгъан халкъ тепгинчи къутулайым дегенча адыргылыды. Албугъагъа да бир къарап, жукъ да айтмагъанлай, кесгин бурулуп, къажыгъан эшикни уруп, занг этдирип, чыгып кетди. Аны алай чыгып кетгенинден жыйылгъанла къоркъдула, къуш-муш болдула. Албугъа бла Шамшюдюн ал шинтикледе олтургъанлай къалдыла. Шамшюдюн ёрге къопханлай окъуна, Элкъан тышына сыпдырылгъан эди. Строев

къагъытлагъа болуп, насыбына, кёрмеген эди ансы, комендант бек алгъа аны юйюрлюк эди ийманын.

Бир-бирле анга жарсыгъан угъай эсенг, кёл окъуна кенгдирлик эдиле: тил этип, комендант бла арасын иги этерге умут этип, кёплени къанларын бузгъанды ол. Строев аны айтханларына кёл салып тынгылагъанча кёрюнеди, алай ичинден а жийиргенип къарайды анга, аллай сатхычланы кёбюн кёргенди урушда да ол.

Капа айта туруучуду аллай хапарчыкъларын эрини Къарачачха. Строев кеси да айтхан эди да Къарачач Бексолтаннга жазгъан къагъытланы юслеринден. Тилеген этген эди Строев Къарачачдан, къайда да билдирген иш этерсе анга мен санга айтханланы деп. Ол себепден Элкъанны алайда чыгъып кетгенин эслеп, артха къайтарып, тутдуруп ийсе, Къарачач анга къууанып къаллыкъ эди. Бу олтургъанладан бири да билмейди Къарачачны ол жүрек къыйынын.

Адамла эшикге сырынган кезиуде, бир-бирлени артха-артха къайтара, НКВД-ны тамата дежурнасы капитан Манапов кирип келди да, отоуда къалгъанлагъа да, ал тизгинде олтуруп тургъан Шамшюдюннге бла Албугъагъа да, тюрслеп, сынчылап къарады. Аны ызындан Строев да терк битип къалды алайда.

– Не дауурду бу? – Манапов, алайсыз да ачыулары инбашларындан къарап, кеслерини да бет къанлары бетлеринден къачып тургъанлагъа сур къарады.

– Биз эте турабыз былайда ишибизни, – деди Строев, – комендатура. Не дауур хапар айтаса? – Жыйылгъанланы алайда къалгъанлары олсагъатда барып, къучакъларыкълары келип къалгъанча кёрюндю, алай алгъасынган эдиле алайда ала. Шамшюдюннге къоркъгъанлары алыкъа чёкмегенди кёллеринде,

– Биз дежурналагъа бой салмайбыз. Ишибизни бардырма къой... – Строев Манаповха, кёзюнде огъу болса, арсарсыз уруп къоярыкъ халда къарады.

Манапов, анга да аягъындан башына дери ёнчелеп къарай, артха бурулуп чыгъып кетди. Аны ызындан кирип, эшик юсюнде сюелип тургъан милиционерни къолу бла тышына тюртюп, алай чыкъды. Строев бир кесек мычыды. Менден сизге хата келмез, къыраллыкъ этген да жетеди сизге дегенча, ал чыкъгъанындан эсе, шошуракъ, ашыкъмай чыгъып кетди. Адамла да, къуш-муш эте, хапарлаша жайылдыла.

15

Ол кюнню ингири кюндюз комендант айтхан хапардан иги туююл эди. Кюндюзюнден окъуна жаяу аяз сыртланы этеклерин сылай-сыйпай келип, жол букъуну да шайтанлата тебирегенди. Иничке сай табаладан келе эди ол аяз. Андан келген суу бла бирге келгенча. Фисташка котурла кёксюлге тартып тургъан къаялы дуппурланы башлары къарала келедиле. Къаш туюгенди табийгъат да къудуретге, власть сюргюнчюлеге туюгенча. Ингир алагъа аяз желге айланып, болгъанны бурдумлап,

НКВД-ни эки кьатлы узун махкемесини аллы бла тизилип ёсген бийик акътереклени чапыракъларын чюйре этип, акъсыл жанларын тышына буруп, чукуйларын а желпегей этдире башлагъанды.

Жерге тийгенлери эшитиле, тийген жерлеринде уа букъуда оймакъ орунчукъла эте, жауун уллу-уллу тамычылана келеди. Кёз байланыргъа дуния булгъанды, эсиргенни кёлю булгъанганча. Кюн аязып болгъан кечеледе Джамбулда бал туз заводну уллу туз гыртларыча кёрюнюочю жулдузла жутулгъандыла, думп болгъандыла, кёк къаралып, бир деп бир жулдузну тансыкъгъа да табалмазча кёзиуде жауун къуйду.

Аллай кюнледе Иничке сай суу да кётюрюлюп, гюрюлдеп, сарыла-нып, бозаланып, къалынланып, ызындан да чыгып, мамукъ сабанланы талагъаны да болуучуду. Бу жаугъаны да анга ушап турады. Бир-бирледе суу боюнунда фатеген складдан энишгерекде орналгъан мал базгъа да къутулуучуду суу. Алай уллу хата этмегени себепли, малчыла артыкъ бек къайгъырмайдыла аны ючюн.

Къарачач, кеси айтычулай, ол аман жыйылыудан келе келгенлей окъуна сабийлени жокълады. Халал мектебинден келгенди, Самат а, заманга кёре, жолдады алыкъа. Аны аллына къараргъа Тытырташдан элтген ботасын башына кысып, юсюне да кеси тикген сыргъанны къап-лап, НКВД-ни бурууундан жаяу жолчукъгъа чыкъды.

Жолдан-къолдан къоркъгъанына дагыда ол аман Элкъан бир зат этип къоймагъы эди сабийге деген къайгъы кюшулуп, Къарачач бютюн да тынгысызды. Кёп да турмай, энишгерекде тирмен къаты жингирикден бери къарады Самат.

– Чап, жауун жетеди. Жибийсе. – Къарачач, эшитдиралдымы-къалдымы, аны да билмеди. Жашын кёргенине къууанып, кюндюз айтылгъан жүрекжар хапарны да унутду бир кезиучюкге. Самат аны кёргенлей, атлашын терклендирди. Жан жаулукулукъ акъ къумачдан Къарачач кеси тикген китап кьултамны да кьолуна алып, башын энишгерек тутуп, бёксюмюн алгъа атып, бетине ургъан желни жыра, къабакъ эшикчикге терк окъуна жетип, анасыны бетине къарап тохтады.

– Кел, хайда, кел. – Къарачача энди жел да жокъ, жауун да жокъ.

Фатеген чыракъланы жандырып, сабийле ауузланган кибики этдиле да дерслерине къапландыла: Халал – терезе ауузунда, Самат а – кесини тобугъундан аз бийигирек болгъан тепсичикге ийилип. Фатеген да къыт эди. Жашла дерслерин этип бошاپ, бийик акътереклени чапыракъ шууулдауларына тынгылай, аякъдан-башдан жатып, уюп къалдыла. Къарачачны кёзюне кирмейди бирда жукъу. «Не болсун, къалай жашасын адам? Миллет сырыбыз да эририкди мында къаллыкъ эсек, жутуллукъбуз. Келлик эсе, ол да бир келсе эди, бир ышыкъ болур эди. Кесимлей а къалай болайым? Не этейим былагъа мен? Ашдан-суудан кыйнамазгъа кюрешеме. Алай ата къатылыкъ да, ата жумушакълыкъ да керекди эркегырыу сабийге».

Ол сагышлары бла Карачач аркъасыз шинтигинде олтургъанлай къалкып къалды...

Къарачачны не заманда да кьоймаучу тюшледен бири бу жол да тюшюне мырхык гетен тѣбен жаннгача илинди. Бир заманда Самат тирмен къаты жингирикден бери бурулгъанлай, ызындан Элкъан къолунда да бир айбалтасы бла чабып чыкъды. Жашчыкъ таба чабаргъа Къарачачны къолундан келмеди: кезенди, силкинди, кесин алгъа атды, эки аягъы жерге жабышыпдыла, ауузундан сѣз чыгъаралмайды, кычырама десе да, тамагъы чанчхынчы сыгъынады, алай болалмайды. Ма, жетди... жетди... Айбалта бла керилди Саматха: «Тур алай энди, ёмюрюнгю кыыргъыз, узбек тюплерине тѣшек этип, ол намысынга кьоркъгъанынга тюбей-тюбей, Бексолтанынг да кыайсы оруслуну тонгузларын кюте болур, бар да изле, тапсанг, кьойма. Ёмюрлюк сюргюн асмакъ болур миллетге, асмакъгъа кесини боюнуну сугъаргъа уа ол да унамаз, сау эсе да, шау эсе да. Тур алай... Тур... тур...». Къарачачны да ауазы ачылып: «Аллах барды. Сени уа Аллах урсун! Тюбетсин сени жазанга! Оу кюнюм!».

Карачачны ачы кычырыгъына сескенип уянып, Самат да, Халал да танг къарангысында аналарын терк тапдыла да, экиси да эки жанындан къучакълап кысылдыла. Къарачач да, экисин да эки къолтугъуна кысып, олтуруп тургъан халында жюреги кѣкюрек къангасын бузуп чыгъыпмы кетеди дерча халгъа жетип, дагъыда кесини сагъышын этмей, кет аурунг, жюрегим атылса, была уа къалай болсунла кеслери деп, танг къарангысындан да къарангы бола кѣлю, бусагъат къолтугъумдан ычхынып кетедиле дегенча, экисин да, башларындан энишге къарап, къаты кысыды.

Ол кезиуде уа болгъанны шылдым тауушха алдырып, тышында табийгъат кесини дабийгъатын кѣргюзте гюрюлдейди, шууулдайды, керпесленеди, болгъанны бузады. Иничке сайны къутуруп келгени бери окъуна эшитиледи.

Танг алагъа хауа бир кесек эсин жыйды да, кѣкден жауун къалымдыла ууакъ-ууакъ тамгъан болмаса, кюн мутхузду ансы, башха хата болмагъанча кѣрюнеди.

Къарачач эшикге чыкъгъанда уа, ой сени суймеген да аллайгъа чыкъсын: Иничке сайны ёкюрдени, гюрюлдегени, талыштакланы бир бирге ургъан тунукъ тауушлары, жан талашы бирда селеймегендиле. Милиционерле ары бла бери чабышып, нек эсе да адыргылыдыла.

Капа да чыкъды эшикге.

– Эшитгенмисе? – деди ол, Къарачачха иги да жууукълашхынчы.

– Нени? – деп, жеринде тохтап къалып, адыргылы сорду Къарачач да.

– Иничке сай болгъанны элтгенди. Ол фатеген складны бир тюгю да къалмагъанды дейди Миша. Къалауур юйчюкню да, болгъан чыккырланы да, уллу фатеген адырланы да элттип, «Рахманжан» колхозгъа жетген жерде кѣпюрге уруп, сууну аллын тыйып, суу да мамукъ сабанлагъа жайылып, болгъан халекди. Миша кечени узуну юйге башын къаратмагъанды. Халкъ эшикдеди.

Къарачач кеси кесине: «Аллах, сен кеч! Элкъанны къадарын бичдинг, алайсыз тохтарыкъ туюл эди харам ишинден. Халкъдан кьо-

рагъан ол болсун!». Алай да айтып, Къарачач төрт-беш кере да тобагъа къайтды.

– Суу заготскотха да къутулгъан хапары барды. – Эки къолун да ёшюнлерине чалдиш салып, Капа табийгъат халекликни хапарына къаныгъыпды.

Заготскот дегенин эшитгенде уа, Солтаннга бир хата болмагъы эди, сёз тиймей а къалмаз деп, кеси кесине къайгъы туудура къалды не заманда да жууукълагъа сакъ болуучу Къарачач.

Сора, сёзюн бёлген болмайым дегенча, алайда Капа бла да бир кесек сюелип, НКВД-ны тюрбюн сыйпаргъа керегин айтды да Капагъа, кечгинлик да тилеп, терк окъуна челеклерин алыргъа ашыкъды.

16

Мартны ал кюнлери бу жерледе бир алапат боладыла: кызыу деп кызыу да тюрюл, сууукъ деп сууукъ да тюрюл. Жер а жылыннганды. Мамукъ себиу кыстау барады. Адырланы шах-шахла къан тамгъалы этгендиле. Жаз хуанла, ангелекле капол къайнатхандыла. 1953 жылда да алай болду.

Къарачачланы юй базардан узакъ тюрюл эди да, андан келген ангелек ийис, жазны белгиси кибик, арбазны толтуруп, хауаны къалынлап, кесине тартады.

Аллай кезиуледе: «Энтта бир жазгъа чыкъдыкъ, кышдан къоранчсыз къутулдукъ, къаура отун да тауусула тура эди да, ол да, насыпха, жазны кесине тийишли болду, арбазда салам от этерге, къазанны эшикде асаргъа онгла келдиле, Аллахха шукур!» – деп, кеси кесине эшитдирип, алгъыш этиучю адети болгъанды Къарачачны. Ол алгъыш хар тангнга чыкъгъанында да этиучю алгъышыды аны. Алай бу эрттенликде ол сёзлеге дагъыда аны сабийлерин толу ёксюзлюкден сакъладынг деп къошханды.

Мамукъ сабанла, жигит юй бийчени сохан тахтасы кибик, ариу ишленнгендиле. Тракторчуланы да, урлукъчуланы да, тракторну урлукъ салгъан такъмагъында сюелип, урлукъну, тап, бир тюрсгю тюршерча, къатышдыра туруучу жашланы да жашаулары, кечелери-кюнлери, ашлары-суулары да мамукъ сабанладады. Мамукъ себиу бошалгъынчы боллугъу алайды.

Бир-бирледе аллай такъмакълада ишлерге Халал да барыучуду. Кечегиде ишлерге. Кечеги ишни хакъчыгъы да игиди. Хакъчыгъын, ол кечегиде ишлегенчигин, ол кюн окъуна къолунга тапдырып къоядыла. Танг аласында уа, бир къалкъымыш кибик этип, школуна атланады. Къарачачны аллай хаух ишчиклери бла Халал иги кесекден бери къууандыра-къууандыра тургъанды.

Самат да уруучуду кесин аллай ишлеге. Алай битеу юй жумуш, отун-от дегенча аллай жумушла Саматны боюнунда эдиле да, Къарачач юйню бары жумушун анга борч этип, кесин а ол юч-төрт жерде ишлерге бош этип, алай баш кечиндиреди.

Болушун айтыргъа керекди Къарачач бу айны кёрюп иш да болмайды. Чууанагъа, Зюрюйге, Бадинаханнга да айта-айта туруучуду: мен, ауруп, кыйналып, ёлалмай тургъанымы кёрсегиз, узакълада март айны башы бери къарагъанды, кырдык да мал гимхотун илиндирапырча болгъанды деп кёюгъуз манга деп.

Айхай, Чууана да, Зюрюй да, Бадинахан да аны кесинден башхатюйюлдюле: ала да, бирер-экишер сабийни кёзлерине къарап, ата ташларын эсгере, кечелерин, кюнлерин баш иелери 1941 жыл июль айда кетген жары къарап ашыргъанла, ахлары, эслери да жолда къалгъан, кёз жаулурын кёз жашлары эритген, урушдан жаны ичинде болуп хар къайтхан узбеклини кёзюне битип, ол не хапар келтирген болур дегенча, арала-арала жашагъанла. Таулуладан къайтханла болсала уа, биздегине тюбеген иш деп кысха соруп кёядыла, билген, тюбеген болса, ала соргъунчу да айтырыкъ болур эдиле дегенча.

Быйыл а Халал мамукъ ишлеге да бармагъанды. Юй жумушланы жюрютген Самат, школда 7-чи классны бошاپ, область ара Джалал-Абадда эл мюлк техникумгъа кирирге хазырлана турады. Школ бошалыргъа алай кёп къалмагъанды. Иш а кёп. Аны башха жерге окъургъа кетеригин бек алгъа комендант Строев билирге керекди. Капа бла сёлешгенди аны юсюнден Къарачач. Барма, келме деп, Строев кыйнарыкъ туююлдю. Комендатурада кёол салыр заманы жетмегенди Саматны, алай райондан область арагъа дери комендантны адамы элтип, андагъы комендантны кёолуна тутдуруп къайтыргъа керекди. Аллай адамны сагъышын да этеди Строев, Капа анга хапар бергенден сора.

Къарачачны кыйналып жашагъанын кёрюп тургъан Строев кеси окъуна сездиргенди ол акъылны Къарачачха, Кападан айтдырып. Юч жылдан, мында онунчуну тауусур кезиуге, Самат малчылыкъ жаны бир билим алып, ишлерге хазыр адам болады. Ансы онунчуну да бошاپ, андан сора окъуугъа да кирип, къачан усталыкъ алады да, ишлеп да къачан башлайды. Къайсы жаны бла алып къарасанг да, табы техникумгъа барыу эди. Чеченланы Шамил да айта-айта тургъанды ол акъылны Къарачачха.

Бу китапны ал жанларында мен, Ёксюзле жулдузу, Къарачачны – китапны баш жигитини – жашаууна аз да жетежагъы болгъанланы жашау жоллары бла шагъырей эте келгенме. Энди уа ол Шамил дей келгенибиз ким экенлигин айтыргъа сюеме, хапарыбызны саркъыуун бир кесекчикге бёлюп. Шамилни да уллу адамлыгъына шагъатма да, андан. Алайсыз Халалны атына тийишли къалай ёсгенин ангыларгъа кыйын боллукъду:

Къыркъ сегизинчи жылын кюз арты жетди. Самат да, Халал да окъугъан школ – Ленин-Жол элни орта орамындан бир жанына, Узбекистан жанындан келе болсанг, ана жолдан онг жанына, ала жашагъан Джалал-Абад областьны ара шахары Джалал-Абаддан келе болсанг а, ана жолдан сол жанына терен кирип, алай орналгъанды. Бир къатлы «п» харф формалы ишленипди. Уллу жолдан школгъа бурулгъанынглай,

школгъа элтген жолчукъну сол жанында – акъ сюртюлген бир къатлы узун, алай бир эшикли мекам. Ол мекамда элдеде 7 классны тауусуп (ол кезиуледе элдеде школла жаланда 7-чи классха дери эдиле), андан ары окъурукъла, орта билим аллыкъла келип жашагъан мекамды. Общежит. Арлакъгъа барсанг а, бийик, къалын чачакълы къудору терекле акътерекле бла къатыш ёседиле. Тал терекле да бардыла. Аланы ичлеринде уа – тышы саргъылдым бетли сюртюлген школ.

Халкъны (малкъар, чечен, ингуш, къарачай, къалмукъ халкъланы) кёчюрюп элтгенликге, анда жашагъан (бу Ленин район кеси да Къыргызстан республикады) къыргызлы, узбекли, таджикли, оруслу, татарлы сабийле бла теппе-тенг сюртюн сабийле да окъургъа эркин эдиле. Ол элден комендантдан эркинликсиз бир жары атлам этер къарыу болмагъанын билдигиз бу китапдан, сабийлени окъутуу жаны бла уа бир тюрлю тыйгъычлыкъ жокъду. Аллаи эркинлик болгъанына кёчюрюлген халкъланы адамлары бир ауукъгъа сюртюн къыйынлыкъын унутханча да бола къууанган эдиле.

Школда окъуу башланган заман. Къыргызны кюнбатхан жанында, Узбекистанны Къокъан къышлакъ шахары бла чекде орналган Ленин районда, мамукъну жыяргъа хазырланыу иш къазауатды. Ол заманга мамукъну кёзкёргенге кетген сабанлары, мыстындау тёгюлюп чачылгъанча акъды. Ол жыллада мамукъну машинала бла жыя да башлагъан эдиле да, жыйычу машина ишин башлагъынчы, мамукъгъа самолётдан дарман къуюп, чапыракъларын къурутуп, кюйдюрюп, ала агъып кетерча эте эдиле. Алай ол къуругъан чапыракъ ууалып, бурху болуп, мамукъну кир этгени себепли, мамукъ хакъы бийик болуучу биринчи сорт бла ётмегени ючюн, аны машина бла жыйынуу артыкъ огъурамаучу эдиле колхоз оноучула. Къол бла жыйдырычу эдиле. Ол ишге, Кавказда нартюх жетгенде этиучюлерича, школчуланы элтиучю эдиле. 4-чю классдан башлап 9-чу классха дери окъугъанланы барысын юч айгъа мамукъгъа алып кетиучю эдиле. Аны билип, окъумагъан заманлары хычыуун кёрюнюп, 4-чю классха, мамукъгъа элтирге боллукъ классха, теркирек жетер ючюн, Халал окъугъан 3-чю классны окъууну башланырын ашыкъдырып тургъандыла. Айтама да, мамукъ жыйын заманда окъумайдыла да аны ючюн. Тамата къарындашым Самат 4-чю классда окъугъаны себепли, ол мамукъгъа барлыкъды. Юч айны зауукъ этерикди, насыпсыз насыплы, ол себепден сентябрьде школда адам аз. Эркин. Устазла да асламысы окъуучула бла мамукъгъа кетгендиле. 3-чю классха уа жангы устаз келди.

Мамукъ жыяргъа юч айгъа кетгенлеге сукъланыучу эдиле Халаллары, теркирек улайыргъа ашыгъып. Мумукъну къол бла жыйгъанны къыйынлыкъын билмегенлей, школдан бош заманга къарайдыла кёзлери. Артда танг аладан ингир къарангыгъа дери энишге ийилгенлей айланыргъа керек болгъанын кеслери сынагъандан сора, мамукъгъа барыргъа ашыкъгъан бирда болмады. Алай бир сынагъынчы уа, жанлары мамукъдагъыла блады.

Болсада аланы да тутмагъандыла жумушсуз: школну иги кесек бош жери мадул эди да, алайда терек бахча этерге оноу чыкъды да, элден тышына колхозгъа элтирге жарамгъан сибиртгиуатланы терек ёрнмдюкле салыргъа къурадыла. Школда къалгъан устазла бла сабийле кёгет терекле саладыла: алмала, кертмеле, баллиле, хайвала, шапталла. Къыйырлары эл юйлеге барып тирелген бир төртгюл жерни физкультура майданга къюп, къалгъанын школну битеу жерин терек бахча этип къойдула.

Ол жыл Халалланы классха жангы устаз келди: узун бойлу, аскер гелефейи бла жым-жым жылтырагъан узунбаш къара чурукълары, ачыкъмангылай, хончаларына чал къыраучукъ къакъгъан, гуппуруракъ бурун, таза да – кавказлы. Чынларыны ызлары къалгъан тыш хуржунлу, гелефейи бетли кёлеги. Кёнчегине жыйылмай, этеклери тышына жиберилген кёлеги белинден жассы аскер бел бау бла къысылыпды. Ал жаны артына жыйылып, ал жаны къарынына къатып, аны аскер кёлеги кенг кёкюрегин, къарыулу инбашларын, субай белин энчи илишанлайды.

Келе келгенлей танышады классдагъыла бла. «Мени атым Шамил Шахан-Гериевич Чеченовду. Уруш бошалгъандан сора бир кесек къуллукъ этерге тюшюп аскерде, энди жыйыла келеме атам, анам, къарындашларым, эгечлерим тюшген жерге, кеслерин да кючден табып», – деди, ышарыргъа кюрешип, сёлешгенине ич жарсыуу ауана болгъаны да шарт билине, сабийлеге аны урушу, келгени-кетгени керекми, туюнлюмю эди, ол сагъышы да артыкъ ачылыргъа къоймагъаны эслене. Аны ол халын бек алгъа мен эследим. Халалны классында Зоя деп бир таулу къызчыкъ окъуучу эди да, ол а, асыры къууаннгандан, не эсе да бир айтырыгъы болуп, айтыргъа уа онг табалмагъанча, тегерекге, барыбызгъа да бирден ышарып къарайды.

«Мен кесим да бери кёчюрюлюп келтирилген таулуладанма, сизни бирегизге мени эгечимден туугъанчыкъ да окъуйду. Зоя, Насталаны Зоя», – деп къошду ол, алгъа айтханларын сабийле акъылларына жыйып бошагъынчы, сакълап туруп.

Ол сюелип тургъан анасыны туугъан къарындашы болгъанын классха билдирирге ашыгъа кёре эдим Зоя ол адыргы этгени бла. Шамил аны анасыны къарындашы болгъанын Зоя кеси айтыргъа жетишмегенине бир кесек мудах да болду, алай окъуучуну муратын бир къарагъанлай ангылагъан жангы устаз Зоя айтырыкъны кеси айтып, Зоя да олтургъан жеринде урчукъча бурулуп турмазча этди. Тынч тур деп эсгертмеди.

Шамилни киеую, Зояны атасы Насталаны Хажи-Магомет, аскерде къалгъанды, урушну биринчи кюнлеринде немислилени къансыз бетлерине къарагъан брестчиледен эди. Эгечинден туугъанга къалгъанладан башха тюрлю къараргъа эркинлиги жокъ эди Шамилни. Школну жоругъу алай эди. Болсада урушда сынгъанын, кёргенин айтмасакъ да, ата жеринде жанлары сау асыралгъанланы бирикген обаларын-индеклерин, мудах тауларын, кюйген къармауларын да кёз аллына келтирип, урушда къалгъан киеуюню бетин этмей, эгечине себеп болмай не амал! Зояны

дагъыда бизден бир класс артда окъугъан къарындашчыгъы бар эди Борис деп. Алагъа да жууукълукъ бетинден къалай къарамасын! Алай туююл эди эсе да, аланы класслашлары алай сунуучу эдик.

Класслашларыны арасында уа, таулусу, чечени, ингушу, узбеги, къыргъызы да болуп, юсюнде бир жамаусуз кийими болгъан жокъ эди.

Бу жерледе урушла болмагъанлыкъгъа, мында жашагъанланы да халлары хоча туююл эди: Совет Союзну бир жанын отха алдырып тургъан урушну къыйынлыгъы Орта Азияны да, саламелик кирген кибик, ырбыннга тыйып эди. Андан сора да революцияны заманында жангы властью онгсунмагъанла, огъурамагъанла, Мадаминбек деп бир узбеклини тегерегине жыйылып, алада айтылыучусуча, басмач (аманлыкъчы, башкес, муртат) жыйынла къурап, урушха дери да халкъны тынчайтмай тургъан къауумларына урушдан къачханла, албугъартханла да къошулуп, таулагъа, адырлагъа кетип, алайсыз да жунчуп тургъан элlege кече сайын чабып, мамыр адамланы адыргы къыстырыкъларын сыйырып, амалсыз этип тургъан кезиудю.

Ол себепден сабийле бир кибик зыккылчыкъладыла. Ол а Шамилни артыкъ уллу сейир этдире болмаз эди, мен ангылагъандан. Алай сюрдюн сабийлени бла ол жерлилени орталарында башхалыкъ а бар эди: ала – башларына эркин, сюрдюнле – тутмакъла. Шамилни дуняны керюп келген ангына ол сыйынмай эди.

Чачлары къыпты бла къыркъылып, аякъларында да – къол бла тигилген чарыкъла, иги кесеги уа – жаланаякъла, кеси да алыкъа аскер кийимин алышдырыргъа амал тапмай тургъан устаз, кез жашларын, тышына чыгарыргъа сабийледен уялып, ичинде къайнама къоюп, кез жашсыз жилий тургъаны ачыкъдан билине, классха къарап, барын да бир кере бир тинтип чыгаргъа кюрешгенча сюеледи. Сабийле уа, артыкъда бек жашчыкъла, урушну кеси керюп келген, немислиле бла сермешледе кесин танытхан, аланы ууатхан эр киши келгенине къууанып, аны бетине битип, къулакъларын аны солуууна тигип, шумсуз болгъандыла. Халалчыкъ да – аладан бири.

Бу классны терезелери спорт майданнга айланыпдыла. Алай, башха заманладача болмай, физкультура дерслеge чыкъгъан классланы сабийлерини жабу этгенлери эшитилген да этмейди. Бир кесекден агъаргъа боллукъ чапыракъланы, кюнню тюшлеге къайнатырыкъ къызыуун биргесине келтирип, эрттен аяз бир бирлерине селешдиреди.

Ала да, артыкъда бек а къудору тереклени чапыракълары, жангы устаз келген классны окъуучулары, жүрекчиклеринде ары дери тюбемеучю ехтемлик, учунуу жаратылып, бир такъыйкъаны ичинде базгынла болуп къалгъанларын уста ангылап къойгъандыла. Бу эрттен аязчыкъ болмаса, ала да, салпыланып, сабийле бла бирге тынгыларыкъ эдиле Шамилни хапарларына.

Кюн къургъакъ эди. Не аз да жел къатылгъанлай, майдан букъу кетюрюлюп, бурдумланады. Эл юйлени башлары бла, сырылгъан этгенча, тизгин сырылып, садакъ окълай кекге созулуп ёсген акътереклени

орталары бла кёзкёргеннге къарагъан кёрмей амалы жокъ эди ол кюн: узакъда, юй башлагъа, терек чукуйлагъа илинип, кеслерине кёкню кёк-люгюн да алып, ырпыс сютлей, жукъа булутла титилген жюнлей уюп тургъанларын.

Бирча кийинген эки сабий жокъ эди классда. Бет къанлары къуруп, кёксюлге тартхан сазбетчикле бары да. Къызчыкъла, жашчыкъла, башха тьююл – зыккылчыкъла. Аланы кёргенине жүреги сынып, да была былай боллукъ болуп, биз анча кыйынлыкъны нек кётюрдюк, кесибизни жашауубузну харам этип, нек айландыкъ анча жылны, уруш аулакъланы букъуларын жутуп, жангыз ожакълары бла кесеулери къарала къалгъан саппа-сау эллени кюллерине тумаланып, ёлген атланы чириген, къурт этген, ийисилери мындан ары баргъан этлерин да атаргъа болмай, амалсыз къабыннга сакълап.

Шамилни урушда кёрген ачлыгъы, жаланнгачлыгъы, артыкъда бек а урушну ал жылларында немислиле, кёз ачдырмай, жерибизге уруп кирип келген жылларында болгъан къалабалыкъла быланы къатларында балауузлача окъуна кёрюндюле дейме кесине. Аллай бир кыйын тийген эди бу аллында ачыкъ, къысыкъ, уллу, гитче кёзчюклерин жандырып къарап олтургъанланы кёрген аскерменни жанына. Да сора биз нек тёкдюк да анча къанны, нек тас этдик да анча жаш адамны бу хорламны келтирип ючюн бизни сабийлерибизни былай этип, жети жукълап тюшлеринде да кёрмеген жерлеге тегерик эди эселе. Атам Шахан-Герий бла анам Къаний нек келдиле бери? Мен не ишлеп тургъанма да анда сау жети жылны?

Шамил Зоя олтургъан партаны арт жанында тартада олтургъан, кюннге кюйюп, асыры къарадан жылтырагъан окъуна этген къалын къош къашлы, танакёз, арыкъсуу жашчыкъны кесине битип тургъанын эслеп, баям, муну урушдан сакълагъан адамы барды да, менден аны юсюнден хапар сакълай болур деп, кесин кыйры этерге билмей, бир анга къарай, бир да Зоягъа къарап, сора битеу классны къарамы бла толу айланып чыкъгъынчы да, ол жашчыкъгъа бир эки-юч кере къарайды. Ол жашчыкъны бет сыфаты эгечинден туугъан Борисни бла Зояны сыфатларындан башха тьююл эди, не эсе да бир зат сакълап, аны себепли уа бетлеринден жауундан кёпген булутну ауанасы кетмей, ышаргъан кибик этселе да, ауругъан тереклени чапыракъларына тот ургъанлай, жауундан кёпген къара булутну ауанасы ичлеринден уруп, сабий кефлерин абаданнга тартадыла. Замансыз жетген уруш сабийле. Аны юсюне уа – кёчгюн сабийле. Баям, аладанды бу да. Сабийде не терслик? Быллай – адам баласы алыкъа да кёрмеген – къанлы урушда халкъны да не ючюн терслерге боллукъду? Сабийлени да?

Сюргюн халкъланы жашларын уруш баргъан жерледен артха, кенгирекге кетергенлерин эшите-эшите тургъанды, алай Шамилге киши жукъ айтмагъанды да, аны урушдан сора эки жылны Берлинде генерал Берзаринни башчылыгъында ишлерге къалдыргъандыла. Халкъы, ата-сы-анасы да кёчюрюлгенлерин жазгъандыла Шамилге, жууукъларыны

къайдагыларын биле эди Шамил уруш бошалгъынчы да. Аны себепли, аскерден эркин болгъанлай, кѣп бирсилеча, ажашып айланып, жууукъларын табалмай, башлары таянган жерледе къалып къалгъанлача болмай, тюзюнлей Джалал-Абад областъха, андан Ленин районнга келип къалгъанды. Урушда уа дюгерли генерал, Совет Союзну эки кере Жигити Иса Плиевну атлы аскеринде къуллукъ этгенди.

Халкъыны юсюнден бир зат сорлукъ эсе да, генералгъа тап тюбелмады ол жылланы ичинде. Ол жукъ айтмагъанды Шамилге. Кавказлы кавказлыны амалсыз этмезлигин да биле эди Шамил. Болсада, аскерде алай да болмайды: туугъан къарындашынг эсе да, урушха керек эсе, башындан буйрукъ бар эсе, буйрукъну соруусуз-оруусуз толтургъан адетди. Алай уруш жылланы ичинде Сталинни кеси бла да кѣп кере тюбеген генерал Плиев кесини оюмун айтмай къоярыкъладан туююл эди, жигитден жигит туугъан дюгерли жаш эди ол. Къызыл аскерледен айырылып, немислиле къолгъа этип тургъан жерлеге 400-500 километр теренге кирип кетип, кесини аскер корпусу бла хар керегин да жалчытып, немислилени да ахларын алып келген генерал эди ол. Не букъдурлугъу, ол кавказлылагъа артыгъыракъ ышанганча да кѣрюне эди. Огъесе Шамилгеми кѣрюне болур эди алай?

Не да болсун, Шамил уруш бошалгъандан сора да, эки жыл аскер азыгъындан айырылмай тургъанды. Энди уа ма – сюрдюн. Башланган класслада – устаз. Ол да игиди, нем барды мени биревден артыкъ, къалгъанлача болурма. Ишлей бир турайыкъ.

– Энди игирек шагъырейленейик. – Шамил юсюне къарамлары бла къатып къалгъан сабийледен, артыкъда ол жубукъашчыкъны сакълаудан толу къарамчыгъындан кючден къутулуп, эскиден жантайып тургъан стол къатына барып, колхоз амбар китапха ушагъан бир сарытыш къалын уллу дефтерни къолдан ишленген аркъасыз шинтикге олтургъан да этгинчи, къолуна алды да, аны ауурлугъун сынап кѣргенча, эки къол аязында бир кесек тутуп, муну ичинде бу зыккылчыкъланы къадарлары болургъа керекди дегенча, сабийлеге дагъыда бир кере кѣз жетдирип, кѣтюрлюгюн бла къаллыгъын да кѣрмегенлей, къарыусуз шинтикге олтурду. Ол дефтерни, эски болгъанлыкъгъа, жууулуп, сюртюлюп тургъаны шарт билинген столгъа салды да, чапыракъларын ачып башлады.

Къарачач школда да юй тюп сыйпаучу эди.

Сабийле да алай эдиле, столча, кийимчиклери эски, жамаулу болгъанлыкъгъа, жууулуп, тазачыкъла эдиле. Итиу урулмагъаны бир кесек буза эди ансы, къалгъаны тап эди, заманнга кѣре.

Шамил алай ангылай эди халны. Шамил дагъыда бир затны эследи: уруш болмагъан жерде ёсген къыргъызлы, узбекли, таджикли сабийлени кийимлери уруш зараутлыгъын да сынагъан сюрдюн сабийлени кийген быстырладан башха туююл эди. Аланы кийимлери да – жамаулу, эски. Кѣнчеги бла ёрге жаны бир къумачдан болгъан бири да жокъ. «Да не дей эди кеси кесине Шамил, уруш кеси бери жетмегенликге, къыйынлыгъы

былайлагъа да татымай амалы жокъ – битеу кырал фронтха жумуш эте эди».

Шамил ол дефтерде жазылган тукъумлагъа тынгылагъанлай кырап чыкъды да, андан сора окъуп башлады, сабийлени атларын да яхшы, тикрал айтып. Хар тукъумну окъуп, сабийни атын айтханы сайын, башын ол колхоз амбар китапдан кетюрюп, ёрге турган сабийни бетине, бир-эки кере да кыайтарып, эсинде кыалырча, тюрслеп-тюрслеп кыарайды. Шамил уруш болмаган жерлеге келгенин уста биледи, алай бу сабийлени керюмдюлерини бла, уруш барамталап этген элдеде-жерледе сау кыалган сабийлени керюмдюлерини орталарында кеп башхалыкъ жокъ эди. Кечгюн сабийле мындагыладан онглуракъмы окъуна кийине болурла деп келеди келюне. Огъесе алагъа бегирек жарсып кыарагъанындамы керюне болур эди алай. Шамил аны дурусун айталыкъ туююл эди ол кюнледе.

Кесиникилеге тартмай не амалы бар эди, алай Шамил дуняда жаны саулагъа бирча кыарай эди, миллет-силлет айыртламай: ол уста биле эди – кыайда болса да, адамны кыйынлыгы бир кибикди, башхалыкъ а жаланда аны кетюре билиудеди. Быланы саз бетчиклерине кыарап, Шамил кыарыны тойгунчу ашагъанын кесине кыызганып, тырман этди. Была тойгунчу, гыржынын ашаган гюнях иш этеди дей эди кесине ичинден. Сабийлеге ол ниетин билдирмезге кюрешеди.

Окъуп чыкъды сабийлени тукъумларын, атларын ариу жумушакъ, ийнакълы ауаз бла айтыргъа кюреше.

– Бу окъуу жылдан башлап, сизни устазыгъыз мен боллукъма, – деди Шамил. – Ол кезиуде сабийле, гур деп ёрге турдула. Кыарс урдула. Аланы алай этгенлерин Шамил ангыламады, алай бети жарыды. Школда устазланы асламысы тиширыула болганлары себепли, эркегырыугъа керек болса, кюч-кыарыу бла да кыорууларыкъгъа тюбегенлери ючюнму болур деп да келди эсине. – Мени атым Шамил Шахан-Гериевич Чеченовду, Шахан-Герий деген сёз эки сёз болуп, ортасында ызыкчыкъ бла жазылады. Сиз а, женилирек болур ючюн, Шамил Гериевич дериксиз. Ангыладыгъыз да?

Ол кезиуде Халалны бетине кыараган эслемей амалы жокъ эди: узакъ кыыргъыз элде устаз болуп таулу киши ишлерикди, алай эсе, биз да туююлбюз жакъчысыз, алай эсе, кыырылып кыалыкъ туююлбюз. Ол сагъышлары бла ол Зоягъа кыарады: да анасыны тууган кыарындашы, урушдан сау-саламат кыайтып сюелсе, аны келю кыуанчлы болмай не амалы барды. Жилтирей эдиле кёз акълары, кыаралдым болуп, эрттен чыкъ кыонган хогулт кибик, кёз гинжилери да кюледиле, ол жарыкчыкъ бетине чабып, ингиликлери гюл бетли болуп, кюзде сериуюн тангны ата келгенича, айбат керюндю. Сабийлени барысындан да бек ол эди насыплы, Халалны ангылауунда, аталарыны алларына кыарап (Зоя да алай эди, алай бу ана кыарындашын кергенге, атасын да унутхан болурму деген ишеклик да бар эди) турганла сакълагъанлары кыысха

заманда, бу алларында сюелген Шамилни ызындан келип кьаллыкь кибик кьарайдыла Шамилни бетине.

Ол кезиуде кьонгуроу кьагьылды. Кьонгуроу кьагьылгьанлай, ол колхоз дефтерни столгьа ушагьан тёртаякь кьанганы юсюне атып, ашыгьып чыгьып кетиучю устазлача этмей, Шамил ол дефтерге кьарагьанлай, олтуруп кьалды. Сабийле да, аны алай этгенин ангыламай, агуман болуп, класдан чыгьып кетерге бла кьалыргьа билмей, жерлеринде олтургьанлай кьалдыла.

– Барыгьыз, бир кесек солуп кьайтыгьыз, кеч болмай, кьонгуроу кьагьылгьанлай, жеригизге табылыгьыз, – деп, Шамил кьатына келген Зояны, эгечинден туугьанны, атасындан хапар сакьлагьан кьызчыкьны бирда жарыргьа унамагьан, кьаллай эсе да бир мугут ауана иелеп кьойгьан кьара кёзчюклерине, белинден кесине тартып кьучакьлап, эриулю кьарады. Халалгьа да кьарады ол кезиучюкде Шамил. Огьесе Халалгьа алаймы кёрюндю. Манга бир иги хапармы айтырыкь болур эди, нек кьарады манга алай деп гурушхаланды Халал.

Ол а аягьына сугьаргьа бир башха заты болмагьаны себепли, Кьарач Тытырташдан ала келген тигиу этген «Зингер» машина бла кьумачдан сырып тикген олтанлары машина чархны камерасындан болгьан чарыкьла кийипди. Юсюнде да – анасы кеси тикген кюл бетли ысхарла ёрге жан. Кёнчеги уа асыры кёп жууулгьандан тюйюл эди эсе, инчиклерине кючден жете. Аякьларында турмагьанлары себепли, арт жанларындан чюй бла тешик этип, алайтын а машок башланы кьысыучу баула сууруп, ашыкь башларым бла аллына ётдюрюп, илинемек кьысып, алай жюрюген чарыкьлары. Аланы букьдуруп ючюн а, кёнчегин амал болгьаны кьадар энишге этип. Анга сабийле кюлген да эте эдиле, алай ол а узбекча жюрютюрге сюеме деп кьоя эди (узбек, кьыргьыз сабийле керти да кёнчеклерин ёрге тартып хазна кюрешмеучю эдиле). Шамил а аны ол амалына кёзлери тола кьараучу эди. Аны ол кезиуде кьарамы бюгюн да Халалны кёз юсюндедиле.

Аны ючюнмю болур эди, тюзюн ким билсин, аталары урушда кьалгьанланы сабийлерине школда чурукьла берликлерин эшитгенде, Шамил Халалны атын биринчиге жаздырады. Тизмелеге районода (районну билим бериу бёлюмю) кьарагьынчы, ол Халалгьа аны юсюнден жукь айтмагьанды.

Бирде уа:

– Санга чурукьла берирге боллукьдула да, кийип кёрюрге, ёнчелерге чакьырлыкьдыла. Кийип кёре туруп, кьышда да чындайларынгы ичлеринден быстырла чулгьап кие турурча, эки ёлчем уллу, эркинирек болурчаланы сайла, – деди.

Ол аны анга айтхандан сора, ичине кьоркьуу тюшдю. Бауларын ахырларына дери тартса да, инчиклерин кьысмагьанлары себепли, жазда да, кьышда да бирча жарарча, анасы алып берген ишчи чурукьланы башлары инчигине кьысылып, аягьындан тюшмей туруп ючюн, чындайларыны ичлеринден инчиклерине быстырла чулгьаучу эди. Чындай-

ларыны уа башлары сау болгъанлыкъгъа, бурун жанлары жыртылып, бармакълары чындайларындан акътерек тамырланы юзюклерича къарап болуучу эдиле.

Халалны уллу къайгъысы: ол уллу чурукъланы къалай тешерикме жангы чурукъланы ёнчелер ючюн, уялмай, устазла жыйылып тургъанлай. Анасы Къарачач а ол кезиуде школда да ишлеучю эди, юй тюп сыйпаучу болуп. Школда да дегеним, ол андан сора да юй тюп сыйпаучу болуп, районода, район халкъ сюдде да ишлеучю эди. Жетишдирала болмаз эди, харип, экисине – тамата къарындашы Саматха бла Халалгъа: алагъа кьерге керек, ашаргъа керек, школ керекле алыргъа керек, ой-ой, азмы керекди сабийге. Анасын да къоркъады уялтыргъа. Мынга эки сау чындай кийдираллыкъ болмай, не айланады юч-тёрт иште ишлеп демезлеми деп да келеди кёлуне...

Шамил Халалгъа эгечинден туугъанладан кем болмагъанын кёргенсиз. Аталары урушда къалгъанлагъа хакъсыз кийимчикле бередиле дегенде, бек алгъа, Халалгъа жукъ да айтмагъанлай, аны жаздырады.

Кёрмей туююл эди Шамил Халалны ишчи чурукъла бла, кеслери да – аягъына уллула, инчиклери арыкъдан, чурукъланы башлары тюшмез ючюн, чурукъланы баулары бошалгъан жерледе инчиклерине эски быстырла чулгъап, лап-лап этип айланмазча, баулары алай къысып, амал этгенин.

– Аягъынг а ёнчелерге чакъырыргъа боллукъдула да, эки ёлчем уллу сайла, къышда чындайларынгы ичлеринден неда тышларындан быстырла чулгъан кьерге боллукъса. Мен аскерде да алай этип тургъанма. Аякъларынг сууукъ болмазгъа алай тапды. Аягъынг жылы болса уа, санга ауруу да жабышырыкъ туююлдю. Кесимден билеме аны. – Шамил алай насийхат къайтарып айтып турду.

Анасы ингирде промкомбинат ишинден къайтхынчы кючден тездю ол къууанчы айтыргъа. Кёз иги да байланган кезиуде Къарачачны, арыгъандан кючден атлай келгенине да къарамай, босагъадан ичине атлагъынчы окъуна, ол къууанчын ашыгъып айтдым. Аны ол кезиучюкде бетин кёрген адам эслемей амалы жокъ эди: бир жанындан, сабийни алай къууанганына къошулуп, не иги болду, иги окъугъанынг ючюн къошхан болурла сени тизмеге деп, бети жарыгъанча кёрюндю; экинчиден а, эслемей амалы жокъ эди кёрген адам бетинде ол ышармишде бир тюрлю жылыу болмагъанын. Къарачач эшитген эди алгъаракъда окъуна аталары урушда къалгъанлагъа кийимчикле берликлерин. Алай Халал анга ол къууанчын айтханда, аталарын ёлгеннге санамагъанын, ол себепден жашына аны сартындан бир зат берилгенине ыразы болмагъанын, ёлгенди, энди тюнгюлюгюз андан дегенча деп, ол акъылын ичинде биширип къойду.

Бек игиси, мен да – Ёксюзле Жулдузу – ангылагъаннга кёре, Халалгъа ол чурукъланы бере туруп, аталары урушда къалгъанлагъа демей, иги окъугъанлагъа деселе, тап эди. Халал да суймей эди Къарачачны тохтамагъанлай, атагъыз бюгюн-тамбла келеди, Аллах айтса, сора хар

керегибиз да тынгылы болур, суйгенигизни ашарсыз, сиз да аталары кьайтханлача кийинирсиз деучюсю, эс байлаугъа айтылган болуп кьаллыгъын.

Чурукъланы алгъынчы окъуна, ол сагъышлагъа тумаланып турган Къарача да, Халал да анда кьалай айтыллыгъын билмегендиле.

Ол чурукъланы кёрмеген болгъу эди андан эсе Халал да: бир кюн, ахыргы дерсени кьонгуроуу зынгырдаганда, классха школну директору корейли Ким кирип келди да:

– Мен атларын айтханла устазланы отоуларына келигиз, – деди.

Шамил Халалгъа ол хапарны айтхандан сора, ыйыкъ озмагъанды алыкъа.

Барады.

Барган да аллайгъа барсын: устаз отоу – толу, бары устазла да – жарыкъ, ол саугъала алыргъа келгенле уа – аладан да жарыкъ. Шамил арлакъда сюелип эди да, Халалны аллына атлап:

– Келдингми? Иги этдинг. Хайда, ал да ма быланы, алайгъа шинтикге олтур да ёнчеле аягъынга. Мен айтханни эт да, эркиниреклерин ал, сайларгъа онг барды. Къышда да быстыр-зат чулгъап киерсе. – Шамил ол сёзлени айтып, бир быдыркай кендир машокдан чыгъарып, кьолуна алып турган инчикли эки къара чурукъну узатды.

Тюшюнде да кёрмеген чурукъла кьоллу боллугъуна кьууанмагъанына устазла да, Шамил да, сейир этип, анга аралып кьалдыла. Алай туююл эди эсе да, Халалгъа алай кёрюндю.

Халалны жаны кетди. Шамил айтхан шинтик таба, эринген этгенча, сабыр айланып, мудахлыгъын да букъдуралмагъанлай, олтуруп, ол жангы инчикли эки къара чурукъну кьолуна алып, ауурлукъларын билирге суйгенча, къарамын да ол эки жангы инчикли чурукъгъа тиреп, сууукъсураган жюжекчикни кьол аязында жылытханча, бир элеген да этип, башын ёрге кётюрюп, ол эки жангы инчикли къара чурукъну да алгъаракъ тутуп, кьалагъанла да къарап турганлай, Шамилге айтды:

– Ёнчелей да турмайма. Жарарыкъдыла была, – деди.

– Угъай, – деди Шамил, бирси устазлагъа да кёз жетдире, – теш да бу уллу ишчи чурукъланы, ма быланы кёремисе, бу жангы къара инчикли чурукъланы ёнчелеген эт. Кёз бла кёргенча болмаучуду аякъда.

Амалсыз болду Халал. Мангылайын чикиля бармакъ жюрегича тер тамычыла жибитдиле: тешеди да – кьысха чындайларындан бармакълары къарап, инчиклерине эски быстырла чулгъанып. Аланы кьалай кёргюзтсюн устазлагъа, Шамилге да. Къарачачха не айтырла. Бирда кьуруса да чындайланы жамаган дамы эталмайды. Халалны кёлюн булгъаган ол сыдыргы сагъышла борбайларын кьыядыла, тилин байлайдыла, кьолларын кьалтыратадыла.

– Теш, хайда, – деди Шамил, Халалны чурукъ бауларын тешерге кеси узала.

Халал ол жыртыкъ кьысха чындайланы, инчиклерине чулгъаган быстырланы кёргюзтмез ючюн, кьабыргъа таба бурулуп, башын ёрге

кётнормегенлей, буз жауарны аллында жетиучю жауунну тамычыларыча, тер тамычыла чурукъларыны мелте бола башлагъан гетен бауларын теше тургъан бармакъларына тама, тешди бир чуругъун. Терк окъуна эски быстырланы да, жыртыкъ чындайланы да ууучуна чымпышлады.

– Экисин да ёнчелериксе, аны да теш, – деди Шамил, аны амал этгенин эслеп.

Тешди ол халда экинчи чуругъун да. Терк окъуна къаплагъан кибик этди да, жарарыкъдыла деп, тешип къойду. Шамил да къатына келип, эки къол аязына чымпышлап тургъан чындайларына да эс буруп, кеси да бир кийдирди Халалгъа ол жангы инчикли къара чурукъланы.

– Жарарыкъдыла, – деди Шамил, ол къолуна къагъыт алып жазаргъа хазыр болуп сюелген устазгъа. Чурукъланы элтип терезе ауузуна салды, белгили болурча. Инчиклерине быстырла чулгъаргъа да жетишмей, асыры ашыкъгъандан алайдан чыгъып кетерге, къуру жыртыкъ чындайларын кийген кибик этип, чурукъларын къаплап, седирей башлагъан гетен бауларын да къысмай, устаз отоудан чыгъып кетди. Башхала да кёп эдиле кийимчикле ёнчелерикле. Ала да аны муштухуллугъуна сейир эте къалдыла.

– Бир-эки кюнден, ол тизмени районогъа кёргюзтюп, алай чакъырлыкъдыла, – деди Шамил, Халаны ызындан эшикни ачып къарай.

Эки кюнден сора чакъырылдыла ол тизмеде болгъан сабийле. Халал да сакълап турду ма чакъырадыла, ма чакъырадыла деп. Чакъырмадыла. Шамил да, къаны бузулуп, нек болгъанды алай, урушхатюйюшге кирирден болду. Директоргъа барып, къысып айтдырды болушун. «Кёчгюнчюлеге берилмейди дегендиле», – деди Ким.

Шамилни бетини тюрленнгенин мен кеси кёзюм бла кёрюп турдум: алгъа бетине къан уруп, минг-минг ийнеле чанчылгъанча ачитдыла, сора бет орамы агъара кетип, саз болуп, бираздан а кёгерип къалды. Ачыкъ мангылайы жыйырылып, сууу къуругъан алмагъа ушады. Сыйдам къырылгъан жаякълары, къуругъан желинлей, энишге-энишге салындыла.

Шамил жеринден тепмей, илишаннга салыннган солдатлай, эки аягъын кенгнге салып сюелгенлей, тишлерин къысып, къалын къашларыны тюбюнден жумушакъ болуучу къарамы суу таш сууукълукъну тартханына эс буруп, директор Ким, аны ол халын кёрюп, бусагъат мени жыртып къояды бу адам дегенча, кесине да къоркъуп, не этерге билмегенлей, зугул кёзлерин къыса да ача, къыса да ача, жеринден тепмей сюеледи, Шамилни халы сын къатдыргъанча. Шамил кёкюрек къангасына сол къолун салды да, директоргъа акъдан-къарадан бир сёз да айтмай, хылыф бурулуп, чыгъып кетди.

Тюзюнлей районогъа бара барып, тышына ачылыучу эшикни табаны бла уруп, безгилерин къобарып, ичине ачып, бёксюмюн алгъа атып, окъ атылгъанлай кирди. Аны насыбынамы, районуу таматасы Джамашевни насыбынамы, анда уа киши да жокъ. Анда ишлегенле кабинетлеринден чартлап-чартлап чыкъдыла, алай Шамилни халын кёргенлей, артха-артха, чыкъгъанларыча, тюртюше-сюрюше, ташайдыла. Андан

артхасында Шамилни бети жарып кёрмей турдула бирге ишлегенле кёпге дери.

Андан да аман а сабий жүрекчик болду. Халалны жүреги биринчи кере чанчды ма ол кюн. Ачыу а бермегенлери угъай, чурукъларын тешдирип, аны жерге кирлик эте, жыртыкъ чындайларын кёргенлери тийди анга. Сабий акъылы бла ол анасына айып этген болурла деп кюе эди. Жүрекчиги артда бара баргъан жашауунда уллу жүрек ауруугъа кёчерик чанчхыда ачитды.

Ма аллай жакъчылары бар эди сабийлени ол кыйын кюнлеринде. Аны юсюнден сизге айтмай болалмадым. Кечгинлик.

Къарачач суймей эди энди ол экисин бир бирден айырыргъа. Алай жашау эди оноучу. Къалай-алай болса да, Къарачач таукел болду уллусун техникумгъа ашырыргъа. Алай бла, Самат техникумгъа хазырланады, Халал а – окбууда. Мамукъ ишге къатышмайды.

1953 жыл кыш да кыйын кыш туююл эди: къар, жаугъанлай, эрип-эрип кетеди. Бир-бирледе эрип окбуна жауады. Ол себепден эди жазны эрттерек келгени да. Мамукъ себиу кёпге болмаса да, алгъаракъ башланганды, узбеги, кыргъызы да харбыз-хууан бахчаларына къадалыпдыла.

Айтабыз да, мартны ал кюнлери бир тюрлю къужур кёрюндюле: экисиндеми, ючюсюндеми, Къарачачланы тюз юйлерини артында жол кыйыры бла баргъан илипинни бир кезчигинде орнатылгъан бийик токъалтда кыргъыз къалпакъгъа ушагъан бир чолпу – радио тагъылыпды. Танг аласындан башлап кече ортагъа дери къуруда хапар айтханлай, тынчлыкъ бермеучю ол «къалпакъ», мартны ал кюнлеринден башлап, бир мудах макъам согъады да согъады. Бир тюрлю бир сёз айтханы жокъ. Эрттенден ингирге дери ол макъам тохтамайды, юзюлмейди. Кеси уа – бир тюрсгю макъам.

Адамла ол «къалпакъ» къайгъылы туююлдюле. Къарачачха алай кёрюндю. Ол кыргъыз «къалпакъдан» жаланда Къарачач сакълайды хапар. Иги хапар. Сабийлерини аталарыны жаны сау болгъанына ышандырлыкъ хапар.

Урушдан келлиги келип, келмезлигини хапары да суууп, ашы-ташы да этилип бошалгъандан сора да, Къарачач къулагъын айырмайды ол «къалпакъдан».

Бу мудах макъамны уа эшитириги кимни келликди?! Алайсыз да адамланы мудахлыкъ ийлер ючюнюмю къалгъанды?! Бютюнда Къарачачны.

5-чи мартны тюш ууахтысында уа, уюкъ ийлеген промкомбинатдан тюшлюкге тебиреп тургъан халкъ – асламысы кёчгюнчюле – кеслери да билмей, сагъайып къалдыла, радио дып тохтады. Анда-санда, къургъакъ чыгъыдын сынганча, бир тауушчукъла да келедиле. Бир ауукъдан ол къургъакъ, алгъа шумсуз болуп, арtdан а ыскындык чартлап ёртенленгенча тырхымланды, биягъы шумсуз болду.

Бир заманда ол уруш жыллада фронтладан хапар айтыучу кишини базыкъ ауазы, къарыкъгъан этгенча, тунукъ чыкъды. Сын къатып сагъайдыла ишчиле. Урушну жылларында ол базыгъауаз киши урушда болумланы юсюнден хапар айта туруучусу ючюн, анга тынгыларгъа суюноучю Къарачач, энди уа сауланы-шауланы юслеринденми айтырыкъ болур деп, кеси эшитирге суюген сёзюн эшитиригине ийнанып, къалгъанлача, солууун окъуна тыйып тынгылайды. Ол кюн а Къарачач излеген хапар болмазлыгъын ол базыгъауазны ал сёзлеринден окъуна ангылап, сюелген жеринде жюреги къоркъунуп, шинтигине олтуруп къалды. Уруш заманда да аз эшитмегенди Къарачач ол кишини базыкъ ауазы тунукъ болуп къалыучусун бир-бирде, бизни аскерлени ишлери хоча болмагъанын билдире туруп. Бюгюн а не от тюшген болур, уруш жангыдан къабынып къалмады эсе деп, аллай акъыл окъдан да терк урду мыйсына.

Юч кюн озду. Адамла, баш кётюрюп, бир бири бетлерине къараргъа да къоркъгъанча кёрюнедиле.

– Ингир ала бешинчи мартдан бери болгъан ишлени къайтарып айтхан этерикдиле дегенди Миша. Келчи, биз да алайда жыйылгъанлагъа къошулайыкъ да бир тынгылайыкъ. – Капа, Карачачны жингиригине акъырынчыкъ къатыла, алай айтды. Къарачач угъай демеди. Бардыла. Къошулдула. Тынгыладыла. Базыгъауаз, солугъан этгенча, тохтай-тохтай, мудах ауаз бла бардырады сёзюн, жиярыгъын кючден тыйгъан халда.

Тамагъына бир зат тыгъылгъанча, ол ауаз биягъы тынды да бир ауукъгъа, тынгылагъанла да сагъайып, энди уа не айтырыкъ болур деп, къуш-муш этедиле.

Алайда жыйылгъанланы, 1944 жыл сюрдюн хапар сын къатдырып къойгъанча, андан бери тогъуз жыл озса да, адамны къанын къалынлата тургъан шургу сын къатдырды, къол аязлары бла ауузларын жабып, чууларын чыгъарыргъа къоркъгъанча, бир бирден бетлерин букъдургъанча, ичлеринде туугъан сезимни къатындагъы билип къояр дегенча, агуман болуп сюеледиле. Алайдагъыланы ичлеринде ол кезиучюкде кёп тюрлю оюмла, акъылла, сезимле, шургула къайнадыла. Бир-бир оюмланы билген болса, власть башын тайдырып къоярча, ма аллай:

«Жетди жазанг санга да мартда, бизге сен жетдирген зарауатны эсинге салырча, бир-эки кюн сакъласа керек эди Аллах (тоба-тоба, Аллах, сени оноуунга бюсюремегенча этдим, кеч), сени да жанынгы 8-чи мартда алырча». Къарачач бу сёзлени кесини ичинден айтханлыкыгъа, биреулен эшитип ишми къойду деп, ма ол заманда жыйды эс.

Къараса, жыйылгъанланы хар бири да – кеси къайгъылы. Комбинатны таматасы Хахманланы киши уа, эринлери къалтырай, сепкил жаякълары, жётелге кёпгенча, тыкъ болуп, жукъарып, кирпичлерин да седиретген кёз къапларын кёз жашлары ауурлап, жукъусу тарыгъан адамча, бети кетип сюеледи, кишиге да жукъ айтмай. Барыгъыз деген жокъ, келигиз деген да.

– Анда да бир ёллоук, – деп, халкъны элгендире, сангырау этерге жетдире, Къашхатаудан юсюне жууургъан орунуна жабаргъа деп келтирген базыкъ ийирилген халы чачакълы ботасын башына атып, эки къанатын а ичинден бирге къысып, сакъал тюбюне жыйып, жубуран тешигинден къарагъанча, андан тегерекге-башха элгенч къарай, Бадинахан сарнап ийди алайда. Кёпле сагъайдыла.

Къарачачха назмула урушну орта къызыуларында Тытырташны школунда устазла бла бирге окъугъан «Сакъла мени» деген назмугъа ушамады. Анга къарама къаршыча кёрюндю магъаналары бу назмуланы: анда – игиликге кёл этдириу, ийнаныргъа чакъырыу, биригирге кереги, мында уа жат да, ёл да къал хар биринг, бу жокъ эсе, биригиз да жокъсуз дегенча. Къарачачны Бадинаханны, Зюрююню, Чууананы халлары кёз юсюне келип къалды да, юйлерине жетерде Капагъа тюбеп, анга сёлешириги да келмей, чурум изледи. Сабийле нечик болурла деген сылтау бла андан айырылды да, Бадинаханлагъа атланды.

Шамил бир затла биле болур. Биле эсе уа, Бадинаханнга айтмай амалы жокъду. Ол акъыл бла къууулду Къарачач Бадинаханлагъа.

Барса уа, Зюрюю да – анда. Ол ингирде юч таулу къатын, сюрдюнюкню суу таш ауурлугъун да унутуп, урушдан баш иелерин сакълап жашагъанла, ишден талмаучу гырхы къолларын къолтукъ тюплерине къысып, сёлешириклери да келмей мугурайыпдыла.

Бизни эсибизде аланы жер бетли саз бетлери бюгюн-бюгече да тюз ма ол кюндеча турадыла, адамны ачыуу жүрегинде тап болуп къалады ёмюрден ахыргъа, тышындан ышарыргъа кюрешгенликге, кёз къарамында орналып. Жюрек ауруу, жауун суу, кюн чыкъгъанлай, чарсланып, кёкге кетип къалгъанча болмайды. Артыкъда битеухалкъ къыйынлыкъ. Анга ийнаныгъыз.

Биз айтабыз аны сизге, аманат сёзнюча, бары жамауатны атындан дуняны чыгъышына, киришине да тюбей тургъанла – Даулет, Дауче, Ёксюзле Жулдузу, Жан Жулдузу.

Ол сёзлени эшитгенден эсе, тюз орталарында топ атылса сюерик эдиле бир бирге къысылып сюелген таулула, чеченлиле, ингушлула, бу халкъладан артдаракъда кёчюрюлген курдлула. Иште асыры туююлгенден эти тауусулгъан, алай кёпчюгенча кёрюнген балан бармакъларын къулакъларына сугъуп, тургъан жерлеринде энишге-энишге чёгюп къалгъанла окъуна болдула.

– Эндиге дери Аллах жокъду деп юрюп тургъанла толу ийнансынла: Аллах барды, кёрдюгюзмю Аллахутала ол къарамыйыкъны жанын мартда алгъанын, ма санга, мартны жылыуунда хар зат да жашаудан умут этип башлагъан кезиучюкде халкъны къыргъыннга сюргенинг хычыуун эсе, сен да бир сына деп, уруп жанын алып къойгъанын, – къайсы эсе да алай айтып къычыргъанда уа, комбинатны директору окъуна башын инбашларына тартыргъа кюрешди.

– Кет аурунг, кет, къыс ауузунгу. Къысдыргъанындан да бек къысдыртаса. Энди уа мында чиригинге ийнан, – деди къайсы эсе да.

Хахманланы Жанхот да, эс жыйып, кеси кесинден да, адамладан да уялып, кёзлерин сюрте айтды:

– Не этеригин партия биледи. Ол оноуну анга кьояйыкъ. Керексиз жаншамагъыз. Хапар да этмегиз. Ишибиз игиге айланырыкъ эсе да, билмейсиз. Бютюнда аманнга кетерик эсе да, не билебиз. Чачылыгъыз. Юйюгюзге табылыгъыз.

Кьол жаулугъу бла кёзлерин сюрте-сюрте, Жанхот кеси алгъа чыгъып кетди. Иги кесек да кетгенден сора, артха айланып, барысы да эшитирча, ауазын кётюрюп айтды:

– Эшитдигиз да, энди бютюн да бек биригип ишлерге, мардаланы артыгъы бла керелеп толтуруп турургъа борчлу этгенин партиябыз. Бютюн солугъуз. Тамбла уа заманында табылыгъыз ишигизде.

Къарачач, кюнде кюйюп агъаргъан гюлмендисин бютюн теренирек тартып, адыргылы, сагъышлы болгъан башын кьолуна алып келгенча, аякълары атлап, башы уа ичинден шуулдап, шайтан жел мыйысында оюн кьурагъанча кёрюне, юйге кючден жетди. Жетди, алай агуманлыгъы хорлап, шуу этген башы эсин алып, этеме деп кьолуна алгъан хар иши да кьолундан тюше, не этгенин кеси да билмей, иги кесек турду ол шашхынлыкъда.

Сабийле да шургулудула. Не болгъанын билмейдиле. Аланы да окьууларындан бош этип кьойгъандыла эртте-кюнде. Устазларыны сыйыт этгенлерин кёрген сабийле ангыламай, бир бирлерине къарап, инбашларын элей-элей, классларындан чыгъып-чыгъып кетдиле. Дерслеринден бош этгенлери кьууандыргъан этгенча окьуна кёрюннген эди.

Алай болгъан бушуу-бушман эди да, ол кьууанчларын билдирирге окьуна болмай эдиле, аллай бир мудахлыкъ бар эди элде-жамауатда.

– Бизге да тынгылагъыз, жиляу этип, ариу кьудуретни талатып, таралтып турмагъыз. – Хауада Даучени бла Даулетни, Ёксюзле Жулдузуну бла Жан Жулдузну ауазлары, хауа тогъум кибик, бир болуп келди. – Адам баласы десек да, бир жаны бар да туююлдю ёлмезлик. Хар затны да Аллах тохташдырады болжалын. Анга ийнаныгъыз. Къалгъанла ючюн да бир тилек этигиз. Къарачач кибик, бу къара кюнледе да, сиз бери кёчюрюлгенли акъ кюнюгюз а болмагъанды, бир ууахты намазын кьоймагъанла бар эсегиз, намаз кылып, дуниягъа тынчлыкъ тилегиз, сабийлеригизге ариу дуния жоралагъыз, бичигиз, тежегиз, тилегиз.

Къарачачны жауурун табаларындан бир сабыр, къалын, жылы хауа юфгюрюп, битеу кёл къарангысын сибирип, ол сёзлени айтып чыгъып кетгенча кёрюндю.

Алайда кеси хауа бла келген ол ауазны хар тюбегенине айтырыгъы келди. Кеси уа, не алапат, не сейир, жүрек тынчлыкъ табалмайды, изми бла келген жан ырахатлыкъны сезмейди.

Агуман болуп, сабийлени да абызыратама деп, Къарачач арбазгъа чыкъды.

Ингир къарангы алыкъа иги орналмагъанды. Алай жангы ай, мюйюзлерин да кыбыла табагъа айландырып, адырланы башларындан

къарагъанды. Къарагъанды да, элни бушууун бютюн да къозгъаргъа къоркъгъанча, кёкню адыр бийиклерине илинип тургъан этеклеринден айырылып, кёк кенгелеге жол тартханды.

Акъырынчыкъ... Шошчукъ...

Бюгюн сынагъан бушуулары эндиге дери жанларын къыйнап тургъан къайгъыланы унутдурмасын, сюргюн адамы кёрген азабыны зарауатын тереннге салдырмасын, ма менича, сабырлансын да, кесини тиричилигин, жумушун этсин дегенча, хар адамны кёзюне къарап, ичинде бола тургъан къалабалыкъны кёрюрге суйгенча, аякъ бурунларында атлап, тыншчыкъ кётюрюле келеди ай.

Астофюрюллах. Къарачач арбазны ортасы бла, шишле кибик, бийикге тартып ёсген акътереклени сугъара, зынгырдауукъ къулакъ суучукъ бирда тюрленмей баргъанына эс бурду. Кеси да билмеди нек бургъанын аллай бир эс кюнде-кюнде, эрттен-ингир да кёре туруучу зынгырдауукъ кесек суучукъгъа.

Ол кезиуде Капа, юйюнден чыгып, къатына шыбыртсыз жанлады да:

– Не тынгысызса, Къарачач? – деп сорду.

Къарачач анга бурулду да, нечикле селешди бу, дуняа батып баргъанын кёрмеген, сезмеген кибик дегенча, бетине соруулу къарады. Сейир этди бек ол – не бети, не халы не аз да тюрленмей, дуняада бола тургъан ишлени юсюнден бир тюрлю хапарсыз болгъанча сюелгенине Капаны.

Кеси уа Сталинни ёлгени бла байламлы дуняа бузула тургъанын къайдан, несин билгенин сорургъа уа адам жокъ. Къыргъызкъалпакъ радиодан эшитгениди битеу билгени уа.

Аны бютюнда агуман этген а: бу жашла къалай болсунла, ол келлик эсе да, энгта бир жангы къаугъа чыгып, тыйып къоймагъы эдиле.

1953-чю жыл болгъанын а унутхан эди бошалгъанлы жети жыл озгъан урушдан баш иесин сакълау бла жашагъан жарлы Къарачач.

Сакълауну кючу алайды...

– Кюнюбюз да тынгысыз болгъанын кёрмеймисе?

– Кюнюбюз тынгылы боллугъуна уа ийнанмаймыса?! – Капа, Къарачачны кёлюн не затла булгъап тургъанларын сезип, аланы чачар муратда келгенди къатына. Санга бла манга этген игилигин биргесине элтсин.

– Кет, Капа, къан жаудураса. Къой. – Къарачачны къоркъгъаны бирда сынмайды.

– Эки кёзюнден жаусун къан! – Капа тохтаргъа ушамайды. Эсине да бир такъыйкъачыкъгъа быллай бир оюм келди Къарачачны, баш иесине ышынып жаншай турады бу деп.

– Мишагъа алай айтханма да, ол да къысады мени ауузуму. Несинден къаллыкъ эсе да. Кимге на хата этген эсе да, аны къатындагъыла да, шапалары терсликден юлюш алсынла кеслерине. Бир кеси бир зат да этмегенди ол. Керексиз къайнама. Хапар да жайма. Сени да манга

кьошуп, бек узакъгъа ашырырла. Сабийлерибизни кёкге къаратып, – деп, аузуна ашайды.

Капа къызадан-къыза барады ансы, тыйылыр акъылы жокъду. Къарачач да къоркъду, башымы суугъа атады бу адам деп, хапарны къысхартыр амал изледи да:

– Кет аурунг, сабийле ачдыла, бир зат этейим, – деп кетерге ашыкъды.

Биз да, Даулет, Дауче, Ёксюзле Жулдузу, Жан Жулдузу, шагъатбыз ол къарамыйыкъны асырагъанларына. Ол сал басыхъча жабышханланы бирини да бетинде мудахлыкъ, тюнгилюлюк, жарсыу, ачыу дегенча аллай бир шарт белги кёрюнмедиле. Биз кёрген – ичлеринден къууаныпдыла ала бары да десек да, ол басыхъча жабышханла. Алай Москваны орамларына чыкъгъан адам къадар да, чалыныр заманы жетген къалын кырдыкдан башха туююлду. Москвада аллай бир адам жашайды деп, эсибизге да келлик туююл эди, бу ишни кёрмесек. Чачлары-башлары-жыртханла да бардыла. Ол такъырлыкъ къалабалыкъда эслери аугъанла да кёпдюле, ала, биз кёре, бара тургъанлай, оюлуп-оюлуп, ауа. Адамла аланы юслери бла атлап-атлап кетген болмаса, бирда алагъа ийилген адам кёрюнмейди. Малтап окъуна озуп кете болурла, Аллахыбыз билсин, ёзге уа. Адам къадар асыры басыннгандан жол кеси окъуна кёрюнмейди. Бир тюрлю толкъунланган тенгиз жагъаларындан чыгъыпмы кетеди дерча толгъан бир уллу долай. Ол кёзлюклери, биз тап эследик эсе, гылыу жапысына ушатады жапысын.

Гулланы ЛЕНИН СТАЛИН деп жазылгъан бир тёртмююш ме-кямны аллына салдыла да, ол тёртмююш ме-кямны ал къабыргъасыны беллигинде орналгъан бир узун тапкагъа дуня бла бир адам чыкъды. Къуллукъчула болсунла, баям. Алайда митинг болду. Ол тегерекбёрк къара пальтолу киши митингни башлады. Алгъа ол къаракъалпакъ сёлешди, ызы бла элтирбёрк къуллукъчу дагъыда тышындан келгенле да сёлешдиле да, андан сора ол уллу майданны тыкъ этип, аскерле, сауут-сабаларын такъгъанлай, ариу тап тизилип ётдюле.

9-чу мартда биз кёрген кюн ма ол эди. Дагъыда бар эдиле кёп затла ол ёлгенни асырау бла байламлы.

Хар бири да юйлерине къайтхандан сора, жашауну сагъышына кёмюлдюле: эндиге дери къалай-алай бола келдик эсе да, къоранчланы, ачыулананы да, чий жерк отун жюклей, аркъаларына кётюрюп жашагъан таулула сюргюн азабындан да озуп, бир аман кюн башларына келлик сунуп, сабийлерини, жууукъларыны, абаданланы, кичилени да бетлерине бирча битип, бу уа не айтырыкъ болур дегенча, окъ тийгенча сиреледиле; кёллеринде болгъанны, эслерине келгенни ачыкъ этерге къоркъадыла. Ол сагъатда хар биринде экишер адам жашагъанча болдула да, аланы орталарын айырып башладыла абаданла: бири – анда да бир ёллюк, экинчи – аны ёлгени сыртыбызгъа къазыкъ болуп а бир тиймеги эди. Экиси да бир жанны ичинде тартышадыла, созушадыла, жулкъушадыла, бир бирлерин а хорлаялмайдыла; бир бирлери не къа-

рамлары кьаршы болгъан жанлыланы бирча ниетлери да барды. Энди бу уллу кьыралгъа аны кеси кибик оноучу уа табылырмы, тарыгъыргъа, тюзлюкню излерге тюшсе да, жаланда ол ангыларгъа боллукъду бизни кьайгъыбызны. Кеси этген ишни, кеси кьайнатхан кьазанны тубюнде отну ёчюлтюр амалны да кеси биледи, ансы бир башха келсе уа, халны, болумну тинте тургъунчу, бизге боллугъу боллукъду, ата жерибизге кьайтыргъа тюшсе да, ары кьайтырыкъ адамыбыз да кьалмай.

Экилеринде да бирча кечиннген бу оюм да олсагъат экиге бёлюнуп да кьала эди: табылыр, аллай жер кьуру кьалмаз, кьалса да, кёпге уа бармаз – бири; болгъан, табылгъан этсе да, мунуча оноу эталлыкъ жокъду, мунуча ишин бардыраллыкъ алыкъа туумагъанды – экинчиси.

Шамсюдюн жыйыны эди бир акъыллы: ким болса да, мындан аман а боллукъ туююлдю, урушну отун-тобун да сынап, анча адамыбызны кебинликсиз асырап, кючден сау кьалгъан бизге окъуна бет этмегенни ниетин бардырлыкъ да анга ушарыкъды. Не башхасы барды, алай бизни кьоюп окъуна кьойса да, саппа-саулай тукъумла кьуругъан зарауатлыкъны сынатханны уа терслигини ёлчеми бармыды? Ол кечиллик туююлдю, унутуллукъ да туююлдю. Биз а не? Биз а кёрлюгюбюзню кёргенбиз. Энтта да кьыралны башына кьоркьуу тюшсе, келигиз дегенлей, барып кьаллыкъбыз кьыралны кьорууларгъа, бирда кьуруса да, сюргюндегилени киндиклери юзюлмез ючюн. Урлукъсуз кьалмаз ючюн халкъ.

Биз да – Даулет бла Дауче, Ёксюзле Жулдузу, Жан Жулдузу да – кьыйынлыланы кьапларына кирип, адамланы мыйыларын кьайнатхан оюмлагъа сейир этебиз. Кьайнардан кюч аладыла ала. Тохтатыргъа амал жокъду. Биз тохтаталлыкъ болсакъ, халкъгъа этилген терсликлени тохтатырыкъ эдик.

Ма бу экисине да кьарагъыз: бири – Капа, башына бош адам, баш иеси – аллында, сабийлерине кьоркьуу жокъ, ашдан кьыйналгъанлары да жокъ, бирси уа – Кьарачач, жашауу аякъларына бугъоу болуп тургъан, баш иесини барын-жогъун билмеген, милицияда ишлегенин да кьошсанг, юй тюп сыйпаучу болуп, беш жерде ишлеген, сабийлерини кьарынлары бюгюн тойса, тамбла не кьапдырлыгъыны сагъышы бла кечеги башын кьолуна алып чыгъыучу – бир ниетлиле: ол да, анга болушханла да, таулу халкъны, кылдыныча кьобарып, ата жеринден кьыстаргъа себеплик этгенле да, барына да энчи-энчи кьабыр юлюш табылмай, бары да бир уруда чирисинле.

– Аллахха ийнан, – деди Капа, сагъышлары, кьызгъан темирча, жюрек ауузун кюйдюре тургъан Кьарачача. – Аладыла жаханым юлюшлюле.

– Андан манга не келсин, алайда бугъумуч ойнай тургъан сабийлени ичинде Саматны бла Халалны кёргюзте, ала кьалай болсунла, ким айтырыкъды алгъа ариу сёз, мен тюгене турама.

– Буюрулгъаны бизниди. Кьойчу... Мишадан да бир хапар билир эсенг а. Келе турады. – Капа, эрини хылыф-хылыф атлап келгенин кёрюп, юйюне ашыкъды. Кьарачач да сабийлени юйге чакъырды.

– Келигиз. Ойнагъаныгъыз болду. Бир зат къабыгъыз да, дерслеригизге олтуругъуз.

– Юйге дерс бермегендиле. – Самат ол сёзлени къууанып айтханча кёрюндю да, Къарачач анга къоркъгъан окъуна этди. Бу битеукъырал бушууда несине къууана болур, харип.

17

1955 жыл. Радио бла чеченли къобузчу Умар Димаевни бла таулу къобузчу Къазийланы Билялни согъууларында чечен, таулу макъамланы берип башлагъан жыл. Хал бир кесек жумушагъанча кёрюнеди. Къарачач ёсдюрген къызчыгъы Аданы бла Халалны бетлерине къарайды, кюн сайын да къарарыгъы келип, тюрслеп, алай алагъа айтхан а этмейди, алданып иш къалмасынла деп. Бу къыралда керти сёз жүрюмейди. Бизге аман тамгъа тагъаргъа къолундан келген къыралны сёзюне не ышаныу. Алай ичинде уа бир тюрлю бир ырахатлыкъ, иги мурадны къуууму къаты орналыпдыла. Комендантла артыкъ уллу къыйнамайдыла излеп, заманында къол салыргъа келирге амалынг болмаса да.

Сталинни ёлгенини бушууу адамланы жүреклеринде алыкъа сынтылланмагъанды. Къайгъы уа барды. Жангы оноучула бизни ишибизни бютюн къаты этип, ол кёчюрюлгенибиз ёмюрден ёлмуге дериди дегенлерин жангыдан бир оноу бла бегитип а бир къоймагъы эдиле. Кёчгюнчюлени ауузларында жүрюген хапарлагъа кёре уа, иш игиге айланыргъа окъуна боллукъду. Ма ол эди Къарачачны сабийлерини бетлерине ахшы умут бла къаратхан.

Кюнлени бир кюнюнде, милицияда юй тюплени сыйпап, суу быстыр бла да хар кабинетни тубюн, столларын, аркъалы шинтиклерин да сюртюп чыкъгъандан сора, юйге келип, сабийлени школгъа къурай тургъанлай, комендантдан барчы-келчи келип, сагъат 9-гъа комендантха келирге керегин айтып кетди.

Жаппа-жангыдан ичине къоркъуу кирди. Баш иесини къарындашыны юсюнден 1947 жыл соруу этгенлери да эсине туюшуп абызыратды. Энди уа не сорлукъ болурла? Ол соруу жанына къадау болуп къалгъанды.

Промкомбинатда ишине барыргъа керек эди, не амал болсун деп, анга да къайгъылыды. Ишге кеч къалыргъа уа жарарыкъ туююлдю. Аны ючюн да сютлюк-башлыкъ болуп къаласа керексиз жерде. Аны директору таулуду, Хахманланы Жанхот. Алай законнга ол да бир жукъ эталлыкъ туююлдю. Этеме десе да, мени кеч къалгъанымы кёрмеген кибики этип, кесине сёз тиерге боллукъду.

Не хадагъа?

Ол кезиуге сабийле, Ада бла Халал, школгъа барыргъа кеслери хазыр болдула, уллуладыла ала энди. Къарачач къарар кереклиси жокъду. Алай аны тынгысызлыгъы жаны бла бирге эди да, кеси ашырмаса, ыразы болмаучу эди сабийлени школгъа. Жети классны бошاپ, область арада Джалал-Абадда эл мюлк техникумгъа окъургъа кирген Самат да

кёз аллына келип кьалды. Ол да мында болмады да. Не этерик эселе да, ол абадан кьатымда болса, иги эди.

Къарачач ол къууумланы ичинде сюзе, бишире тургъунчу, комендантха барыр заман да жетди. Узакъ тьююл эди, кесигиз билгенликден. Тюз да эшикге чыкьгъанлай эследи: НКВД таба кёп таулула, чеченлиле, кьырым татарлыла бара турадыла. Охо да, ала бла бирге эсем а, не кьайгъы. Къарачачны кьайгъысы бираз селейди. Суудан тыкь толу кьоргъашин булут жюк женгил акъ булут юзмелтчикге айланып кьалды. Кьайгъысы урланды.

Комендантха кирип барса, уллу отоу – адамдан толу. Къарачачны къууанчына, Хахманланы Жанхот да – анда. Сора манга ишге кеч кьалгъанса деп, киши илинирик тьююлдю. Ол акъыл жанына жылыу кийиргенди. Комендант да – бир жарыкь, ал тизгиндегиле бла, кьолларын тутуп саламлашды. Алгъын аллай адети болмаучу эди. Ол угъай да, хар келгеннге, бахчасында тутхан кибик, сур къарап, кьашларын тьююп, кьара кесеу болуп тьюеучю киши, не айтырса, жарыкь, сёзю да – жумушакъ, жыйылгъанлагъа хурмети эсленеди.

– Бюгюн сизни кюннюгюздю. Мен бюгюннге дери, ма былай, бюгюнча, жыйылгъан заманларыбызда, сизге айланып айтхан сёзюмю «Кёчгюнчюле» деп башлаучу эдим эсе, бюгюн а, сизге айланып, сёзюмю «Багъалы жолдашла» деп башлайма. СССР-ни Правительствосу бир оноу этгенди да, аны сизге толу окъуп берликме. Нохтабауугъуз – мени.

– Строев, биргесине келтирген кьызыл папканы ачып, ышармыш эте, битеу отоуну кьарамы бла айланып, жыйылгъанланы бетлерине кьарап чыкьды. Ким не айтырыкь болур, кьалай кьарарыкь болурла бу оноугъа, аны да билирге суюдю Строев. Сора, ёре тургъанлай, ол кьырал Бегимни окъуду.

18

Ол кюнмюдю-бюгюнмю Къарачачны, бети жарымагъанлыкьгъа, кёлюне бир тюрлю жылыу, келечекге ышаныу, ахыр-ауалда элге жыйышсала, Жемишли Таладан агъач кертмеле, алмала, чумла жыйып кечинирге боллугъу келеди. Бетине Холам черекни салкьын мылы аязы урду. Терк башларындан кьоба келиучю кюн биягъы кьызарып, алайладан чыгъып башлады. Суу Ара башларында дуппурлада кьалын ёсген эмен, жёге, кьушхамиш тереклени башларын жарыта, жылыта келип, Тазия Дуппурда эменлени башларын сылай, Тау Артына батарда, кьан-кьызыл болуп, Холам башлары бла саламалаша, аууп кетгинчи, эрикмеучю арбазына жетип башлады кюн. Кетмеди кюн алайдан, Къарачачлары Тытырташха келгинчи.

Билмей, сезмей амалы жокъ эди Къарачач, анча кьыйынлыкьны да арытхан таулу тиширыу Тытырташха кесинден эсе, алгъа эси, ангы, игиликге ышаныуу, анысын сакълау кьудурети жетип тургъанын; кюнню да, кавказ кюн болуп, аны ючюн бузулмазлыкьча кёрюнюп тургъанын;

биягъы Бексолтан, Тазия Дуппурдан энишге къарап, аны сакълап, аны ючюн тургъанын.

Сабийлеринги окъутдум, энди ала санга аш да, суу да кеслери элтирча болдула деп, хар танг атханда, ол сёзле бла уянып, аны ючюн тургъанын; тёрт алма терек да аппа-ачыкъ жерде къалып, аланы салып кетгенни, аланы тамырларын талатмаз ючюн салгъан кюнлеринде сууну чёмюч бла къуючусуну сагъышлары жерлерин табып, аны ючюн тургъанын; мамукъну усхарыр ючюн, къол бла къазылгъан канау бла асыры кирден тюбю кёрюнмей барыучу сууну, челекге алгъандан сора да, юзmez, топуракъ кирлигин чёкме, сюзюлме къоюп бир ауукъгъа, ашха-суугъа да алай жаратыучу, ичерге да алай хайырланыучу суулары Тытырташда суу тал терек тюбюнден къонгуроу таууш эте чыгъыучу шауданчыкъны суууча кёрюнуп, аны ючюн башлагъаны.

Кёз жаулары баш иелери урушха кетген жолда тауусулгъан Къарачач, Бадинахан, Зюрюй да, ала Кавказгъа алгъаракъ келип, быланы сакълап тургъанча, бир бирге тюбеселе, къуру да ол хапарын айтадыла энди. Бир жарыкълыкъ жокъду тиширыулада. Эр кишиле бёрклерин, алайсыз да мёхел кёрюнmez ючюн, мангылайларына тюшюрмей жюрютген бёрклерин бютюнда алчи кийип башладыла. Ал жыллада къалай болгъан эсе да, арт жыллада жарыкъ болуучу ол эллиле – къыргъызы, узбеки, къзахахы да – кеслеринден бир башха этмегенлей, сюрдюнле кеслери суйген ишге чакъырып башладыла, кетиу-къалыуну юсюнден хапар болмасын, юйреннгенбиз бир бирге, тилибиз эсе – жууукъ, динибиз эсе – бир, къыргъыз, къзахах школлада окъугъан сюрдюн жашла бизникиледен эсе, иги окъуйдула, тилни биледиле, адетибизге, къылыгъыбызгъа тюзелгендиле, дабийгъатыбызны терен ангылайдыла деп, анда-мында аллай сёзле, насийхатла чыгъа башлагъандыла.

Ол жерледе къырал оноучулары кёзлери къарагъан эди къолларында иш ёлген сюрдюн, алай энди уа башларына эркин, азат халкълагъа. Къарачалары эшитген хапаргъа кёре, халкъыбызны эл аллында айланган жашларын жыйып, арада аллай сёзню салып тохтагъандыла. Тиширыу акъыллары бла ала ол сёзлени орам хапаргъа санап къойдула.

Атлашлары женгил, ишге узалыулары бютюнда тирнекли, ёлеменлеге жангыдан тин къайтханча, учарыкълары келгенди адамланы. Халал лётчик боллукъма десе, сюрдюнлени аскер окъуугъа угъай, аскерге алгъан да этмегенлерин букъдуруп, школну иги бошасанг деп, жашны ышандырып тургъаны энди керти да къурала кёреме деп, аллай акъылгъа да бир келди.

Эй-а, жашау!

Эй-а, къудурет!

Эй-а, татлы туугъан жер!

19

Ол эрттенликде, ары дери эки кюнню ичинде жауун кёз ачдырмагъанлай тургъанын жетдирирге айтханча, тёбентин, Барамта башы

табаладан кютюуде кёзюне чыгъана кирген экижашар бугъаны кёзюча кызыарып чыкыгъан кюн Къарачачны терезесинден къарагъанда, ол, эки къолтукъ таягъын аулу темир унудуругъуну къулагъына таяндырып, тёшегин жыя тура эди. Терезеден тышына къарагъанда, алма тереклени чапыракълары, жауунда анча кюнню эрикгинчи жууунганларындан жалкыып, энди кюннге кокаланган этгенча, эрттен аязда ойнакълайдыла.

Не заманладан бери да, сюргюнден къайтханлы да, ала да, Къарачач аберин ангылай эсе, иелерин сакълайдыла, Къарачач сакълагъанча. Аягъы-башы сау онюч жылны кеслерин желлеге сыдыртып, бузлагъа да тюйдюрюп, дагъыда кёгет этгенлерин къоймагъанлай тургъандыла. Аланы сылап-сыйпап ёсдюргенни къолларыны жылыуларын, салып кетгенни да сакълаулары онг берген а болурламы кёгет этип турургъа деп да келеди бир-бирде Къарачачны кёлюне. Ол жыллада аланы жарсыулары уллу эди – иелери табылмагъанлары бир жаныдан болуп, битген кёгетле жетгенден сора, аланы юзюп ашаргъа не сабий, не абадан болмагъаны экинчи жанындан болуп, аланы къачан табыллыкъларын белгисизлиги бек къыйнай эди. Терекни да барды жаны деучю эди Къарачач, анча жылны юзюлмегенлей битип тургъанларына къууанып. Ала нёгерлик эте эдиле Къарачачха сабийлерини аталарын сакълауда. Ушакъ нёгерле. Тынгылауукъ нёгерле.

Бюгюн да, кюн былай ариу ачылгъанлай, биягъы ушакъ нёгерлерине барлыкъды Къарачач, эшиулерин да алып. Жия шинтикчиги да барды. Ол айры шинтикге олтуруп, аркъасын тёрт терекден бирине таяндырып олтурса, анга бир башха биреу керек болмай къалады. Жилиау макъаммыды, ийнар кюймюдю, бир кесинден сора, киши да ангыламагъан бир макъамчыкъны кеси кесине ичинден айта, эшиуон да эше, заманны баргъанын да унутуп, юйдегиле алайгъа аш-суу келтиргинчи, несин да билмей олтуруучуду.

Бюгюн боллугъу да алайды. Бусагъатчыкъда уа, эки къолтукъ таягъын да унудурукъ къулагъына таяндырып, тёшегин жыяды. Жыл саны келгенди Къарачачны. Аны кыыз заманында таныгъанла бетин бир кёргенлей танып къоядыла; эригенин, гуппуруракъ да, алашаракъ да болуп къалгъанын кёргенле уа, олду деп айталгъан да этмейдиле, кёллери барып. Бютюнда, тюппе-тюз арбазда тайып кетип жыгъылып, жан сюегин сындыргъанлы уа бек хорлатханды дейдиле къоншулары.

Къаты адам эди Къарачач. Кеси айтыучулай, кесин таныгъанлы да къаннгынчы жукъламагъан, тойгъунчу ашамагъан, санларына татырча олтуруп бир солумагъан тиширыу жашау толкъунланы къанлы эсиргенлерин кесинде жүгенлеп болгъанды.

Аны себепли болур эди, жан сюегин сындыргъанда да, аны тенгли кёпле ёмюрден ахыргъа тёшек болуп къалгъанарын кеси кёзю бла кёрген Къарачач жети айдан сора, эки къолтукъ таякыгъа таянып, кесини жумушун эте башлады. Ёмюрде кишиге быстырын жуудурмагъан Къарачач ол жети айны ичинде сынагъанын айтып да тауусмайды. Эки таякъ бла

болса да, аягъы юсюне сюелгенден сора, хар керегин кеси этеди. Тигиуге, жамаугъа дери да. Ма бюгюнча, тѣшегин жыйгъан да, юй тубюн сыйпагъан да, столну, не билейим, шкафнымы дейсе, суу быстыр бла сюртген да – кеси. Келин анга жукъ жетдирлик туйюл эди, гюняхы кесини болсун. Алай сабийлигинден окъуна анадан ёксюз къалып ёсген Къарачач хар нени да кеси этсе сюеди. Аллахны ахшылыгъындан, туудукъларын да ёсдюреди, аланы жумушларын не келинине, не жашына къоя турмагъанлай, ашларына-сууларына дери да.

Къарачач алай сюеди. Къарачач алай юйренгенди.

Озгъан кюнлени ичинде, жауунла тохтамай, болгъан мууал-мыккыл болуп, ол а жыл санлары келген адамлагъа татып, ол къауум ашха артыкъ уллу батмагъанлай турадыла. Къарачачны да аллай кюнлери эдиле.

Ингирден окъуна тал чыбыкъладан жашы эшип берген четеннге къышпасын да, ийнелерин да эшип башлагъан ёрге жаны бла бирге къара гюлмендиге чѣргелген къагъытланы да (ала Бексолтаннга жазылгъын къагъытладыла, гитчесини сюргюнню юсюнден жазгъаны да, кесини кунделигини осуяты жазылгъан чапыракълары да) салып, хазыр этип къойгъан эди да, энди терекле тубюне чыгъаргъа кѣп хазырланыргъа керек боллукъ туйюлдю. Намаз къыллыгъы къалып турады. Жаны-тинни алайларыды Къарачачны. Намазын къылып бошап, ол хазырлагъан четенчигин туудугъуна элтдирип, кеси да, бир чай кибикчик уртламиш этип, къолуна да шеша бла бир суу алып, аны ызындан терекле тубюне чыкъды.

Аллай адет болса, Къарачач ол тереклени тюплеринде къалып къала да турлукъ эди кече, былайда аны кѣзюне Бексолтан кѣрюннгенлей турады. Къайда да мени къолум жетген бу терекчиклеге уллу кѣллю болурса дегенча, Бексолтанны ауазы эшитилип турады къулагъына дайымда. Ол ауазды Къарачачны жашатхан. Энди къолундан келгени да бюгюнлюкге уллу терекле болгъан ол терекчиклени, бир къолтугъун къолтукъ таякъгъа берип, бир къолу бла уа сылауду. Аны уа не заманда да хар ишин да тынгылы этиучю Къарачач сагъат мардасы бла этип турады.

Орта Азиядан къайтханлы бери этиую алайды. Аланы юслери бла ол Бексолтан бла ушакъ этеди, жашларындан, туудукъларындан экинги сакълаялмадым эсе да, экинг а юйюрлю болгъандыла, туудукъларынг да, не айтдыраса, сен бир кѣрги эдинг аланы деп, Бексолтаннга, кесини юсюнден жукъ айтмагъанлай, жашларыны, туудукъларыны юслеринден хапар билдиреди.

Мен, Ёксюзле Жулдузу, багъалы окъуучула, былайда сизге дагъыда бир затны эсгертирге сюеме. Эсигизде эсе, бу романны биринчи китабында сагъыннганма Зайнафны Къарачачлагъа келгенин. Ол Къарачачны сурай келгенди, анасы ёле туруп этген осуятына табылып.

Ма ол кюн аны айтхан хапары бюгюн кибик эсимде турады. Зайнафны кесине айтма къояма аны. Къарачач а, кесин да унутуп, тынгыларгъа хазырды. Ёз къыйынлы жашауу ахыры бла да тюгендирген Къарачач Зайнафны жашауун кесини жашауундан кем этмей, къыз сабий

жер этеклерин сынап да, не сыфатын, не адамлыкъ дебери эниш этмегенлей келгенин кеси бла тенгледирип кёре тынгылады. Мен шагъатма анга.

Ма ол кюн, кюн къушлукъгъа жете болур деген заманда, Нальчик жанындан келип, къабакъ эшикни аллында бир женгил машина тохтады. Бир къатын бла бир эркегырыу арбазгъа кирдиле да:

– Къарачачлары мындамы жашайдыла? – деп, ол тиширыуну соргъанын эшитди Къарачач. Ауазы шагъырей ауаз эди. Кесини чёжек къабакъчыларыны ауазларына ушатды аны Къарачач.

– Хау, мында жашайды, былайдама, бери атла, ким эсенг да, – деди Къарачач. – Юйдегилери хар бири бирер жары, кими окъуууна, кими да ишине жайылгъандыла да, юйде Къарачачдан башха киши жокъ эди.

– Оу, нечик иги болду былай табып къойгъаным, – деди, биягъы таныш ауазлы тиширыу. Ызы бла уа: – Пойдём, Сима, я нашла кого искала, – деп къошду.

Къарачач ол Сима дегенине къулакъ салды. Бир келип кетген эдиле, эсигизде эсе, ала Къарачачны кёре. Келе-келе туругъа айтып кетген эдиле. Кёчюп келирге да боллукъбуз, сабийле окъууларын бошасала дегенни да айтып. Сима Алма-Атада Серафим болуучу эди. Энди уа Сима болду да къалды. Ол келгенлеринде да Зайнаф анга Сима деген эди. Биле болурсуз.

Эшгенин къоюп, ийнелерин да къыппагъа сугъуп, четенчигинге атып, юсюн-башын къакъгъан кибик этип, таякъларына таянып, ёрге къопду. Къонакъла келген жары къарады да, быладыла деп таныгъаны чыкъмайды.

Орта бойлу субай къатын, юсюнде агъачына жараша, бир тап тигилген къара кишмир тебен жаны бла, къудору тамгъалары бла да женгил ёрге жан, бийиктабан ачыкъ чурукълары, къарасындан эсе, агъы озгъан къалын чачы артха эки айры таралып, желкесинде, кертме кибик, зугул чулгъанып, темир чыбыкъ къысыдырыкъла бла къысыдырылып. Биргесине келген эр киши уа – уллумангылай, кенгбет адам, башында бурма чачы жукъара баргъан, сары шинли, къатындан бир кесек бийигирекди дерча ёсюмлю, къысхаженг иегили жаз кёлеги, къара кёнчеги, къара чурукълары, къатындан иги кесек да жашаулуракъ киши. Бети, кёзлери къайда эсе да бир тюбегендиле Къарачача.

– Оу кюнюм, Зайнафмыса, – деди Къарачач, ол тиширыуну, жууугъуракъ келгенлей окъуна, къыз ариулугъу алыкъа кетмеген бетине бир къарагъанлай танып, кёчюрюлюр жылларында апрельни ал кюнлеринде милиционерле эл советни, кесине да асыры ариудан суу сурат деп аталгъан, онжетижыллыкъ къагъытчысын тутуп кетгенлери кёз аллына келип. – Саумуса, э къыз? – деп къошду дагъыда, юсюне къапланып жилий тургъан тиширыуну кесине къысып, къаты къучакълай.

Эки таулу тиширыу, бир бирин къучакълап, баргъан сууну тыяргъа жетдире, кеслерин тыялмай, инбашларын элей-элей жилигъанларын, тюбеселе, жилиямай къалмазгъа къаргъанган этгенча, бир бирин сабыр-

лыкъгъа да чакъырмай, тѣгюле тургъанда, Сима (Серафим) кесини сагъышларына кетипди. Юйренгенди ол тутмакъ тиширыулары, ичлерин тышына буругъа жетип жилиучуларына. Алай этгенликге, тиширыула кыйын заманлада эркегырыуладан эсе, кыйда кючлю болгъанларын да, эр кишилени амалсыз кюнлеринде къатларына бек алгъа ала табылып тургъанларын да кѣп кере кѣрген доктор киши Сима кесини «къаласын» ишлей турады. Эсгериу къаласын. Ол аны жангыдан ишлерик туююл эди, бу бир бирлеринден айырылалмай, сарнай тургъан эки тиширыу болмаса эди.

Доктор, ол экисине къарап, алай ангылады: Зайнаф бир он жылгъа жаш эди Къарачадан. Алай болгъанлыкъгъа, бюгюн быланы жүреклерин кыйнагъан ачыу аланы теппе-тенг этип кюйгъанды: Зайнафны тутхун ачыуу, анасын асырагъаны, Къарачачны уа сюргюн кыйынлыкъгъы, Бексолтанны урушдан къайтмагъаны.

Сима алагъа айып этмейди, доктор уста биледи: ичлеринден тышына уруп, айраны кыйнагъан гыбыт кибик, сыйынмай тургъан жарсыуларын жилимукъ бла чыгъармасала, тиширыула (эр кишиле да башха туююлду) жүрек ауруулу болуп къаладыла. Былада уа, дейди Сима, Алма-Атада сюргюн азабы буугъан таулулары кѣзлеринден бир тамычы жаш чыгъармай, тѣзерге кюреше, эр кишиге жилигъан айыпды деучю эдиле сюргюн тиширыула сабийлерине, ала ючюн да, жолда-къолда къалгъанлары да, урушдан къайтмагъанлары да жилиулары кеслери эте. Арлакъгъа кетип, тѣшлеме башчыкъда терек тюбюне олтуруп, ол кесини сагъышларына батды.

– Келчи, былай бир чѣк, – деди Къарачач, кеси жашлары узунлугъу бир метр болгъан сюрмеленген къангагъа аякъла къурашдырып, аланы жерге уруп ишлеген шинтикге чакъыра. Алгъа кеси барып олтурду. Къолтукъ таякъларын къатына таяндырды. – Айтчы, къалайса, нечиксе кесинг а?

– Сорма бирда. Адам тилине энди тюзеле келеме. Мен болгъан жерледе сен бла мен сѣлешген тил бир къужур жүрютюледи да, анча жылны ичинде мен да юйренип къалгъанма ол тилге десем да, манга къырал терслеп къурагъан болумла, кечиниу халла юйретгендиле. Сен ангыламагъан сѣзле иш айтып ийсем, Аллахчу, айып этме.

Ол кюн ишиме келип, машинкамы ачып, быстыр бла юсюнден букъусун сюрте, аны аллында кюн столда къалгъан къагъытларымы да жыйышдыра, къол салынырыкъ къагъытлары бир жанына айыра, ариу къагъытлары да бир жанына сала, ишлерге хазырлана тура эдим.

Бир ариу эрттен. Терезеден тышына къарагъанымда, кюн Бештау жанларындан кѣтюрюле келип, Къасым Къабакъны кююнуна жыйышдырып тургъан къалын агъачлы сыртлыкъны бек башында сериуюнчюкню къатылгъанына окъуна чапыракъларын чюйре айландырып тюбеучю эмен, элме тереклени чукуйларына илинип, эл ортасына таякъларыны жылыуларын сездире башлагъан кюн къан-къызыл болуп къарады. Мен кюнню ол жанларындан чыгъа келиучюсуне, агъач сакъаллы тѣшле-

меден агъач алма, кертме, чертлеуюк тереклени бутакъларын къармай-къармай, акъырын эниучюсюне юйреннген бир жан эдим. Бу жол аны къан къызыллыгына сейир этип къалдым. Жиляудан къызаргъан кезге ушатдым. Башха затха угъай, жиляудан къызаргъан кезге.

Да Къарачач, кеп сакълатмады ушатханым.

Терезе тюбюне келип, экеулен атладан тюшдюле. Бири – къарамыйыкъ орта ёсюмлю, дуппушбурун, сепкилбет, хром чурукълу киши, мант башла желге къагъылгъанча, гелефейлери атлагъаны сайын артха къайырыла. Экинчиси уа – ёсюмлю чырайлы киши, сакъалы гымых къырылып, жаякълары жылтырагъан окъуна этгенча кёрюннген, инбашында чынлары, ёшюн хуржунлу кёлеги белинден жассы бел бау бла тартылып, къара хром чурукълары, мант башла кибик, желпегейленнген гелефейлерини жанлары бла узунуна къызыл къумач ызла тартылгъан бучхакълары бла аскер кёнчеги.

Экиси да атларындан секиришип женгил тюшюп, бир бирге да бирер кере тюрслеп къарап, кел дегенча, бир бирге баш булгъап, махкемебизге кирдиле. Экинчи къатха дери атлагъанлары сайын, хромлары къургъакъ къарны тауушун эте, тарх-тарх этип, тапкалада келгенлери нек эсе да мени элгеннген жанымы малтагъанча кёрюндюле.

Юйюме къайтыргъа да къоймай сурагъан болса, айтдырырбыз деп, арлакъда тохтап тургъан машинаны къатына элтип, ол орта бойлу эшигин ачды да, манга кир ары дегенни айтып миндирдиле. Эки кезюм къарангы этип, ол кезиуде кишини кёрмедим. Инбашым биреуге тийгенин а сездим. Бираздан къарасам, Бапыналаны Марзият да – къатымда. Бети кетип, чиммакъ жаулугъундан эсе, бети акъ болуп, ауузундан сёз чыгъаралмай, бек оу болуп олтурупду.

Ма алай бла башланнганды, Къарачач, мени аман кюнюм. Аман кюн келир эсе да башларына.

Тутханларындан сора, тогъуз айны Нальчикде тутмакъда турдукъ. Къоншу камерада огъары тюртюлючю Акайланы бир кишилери да бар эди. Ол онг тапса, бизни кёлбюзню кётюрюрге, жапсарыргъа кюрешуичю эди. Сау болсун! Сау эсе да, ёлген эсе да, билмейме. Тогъуз айдан сора Ставропольда Георгиевск деп бир шахаргъа пересылкагъа элтдиле. Пересылка дегеним, тутмакъланы бир башха жары жиберлик болсала, бир кезиучюкню тургъан жерлерине айтадыла алай. Ол да тутмакъды. Июль ай. Къызыу кюнле. Аш жокъ, суу жокъ. Бир ненча кюнден сора этап бла Красноярскга элтедиле. Ол да бир кезиу турлукъ жерибизди. Этап дегенлери олду. Бизни элтген вагонланы тюплери чирип, тешилип, олтурур жер жокъ, ёзге жер жокъ. Аяз. Красноярскга келтиргенлеринде, къууандыкъ, ол тутмакъда жюрюмеген сёзню айтдым. 4 жюзюшер грамм ётмек берип башладыла бир кюннге. Аны барысын да ашайса да, артда къурлай къаласа. Аны къапмиш эте, ауузубузну толтурур къабаргъа да къоркъуп, на подсосе турдукъ. Ол ашарыгъынг таркъая баргъанына кёре, аздан-аз къатыла башлайса азыгъынга. Артдалада ангылагъанма ол сёзню да магъанасын. Алты кюнден сора, тууар

вагонлагъа жюклеп, Эне сай сууда баржала бла онбир кюн баргъанбыз. Машоклада къатхан ётмек туурамла бар эдиле да, ала бла кечине...

Зайнаф тууар вагонланы сагъыннганда, Къарачачны кёлю аман этип, къусаргъа тартышды. Зайнаф Симаны атын айтып чакъырды, Къарачачны ол халын кёрюп. Къарачач, биргесине келтирген шаудан суучукъ уртлады да шешадан, Симагъа къараргъа да къоймай, Зайнафны, хапарына тынгылагъанча, кёзюне къарап тохтады, алай кесини анча сабий бла тууар вагонну сынагъаны сурат болуп келип кёз аллына, Зайнафны хапарын ангылагъан да этерик туююл эди, эшитген да. Не болса да, эсин жыйды аллай кёп кюнлерин эсге тюшюре, аллай заманларында къаллай амалла жарашыучуларын да эте, биягъы Зайнафны хапарына болду. Жияудан чачыгъып, айтырыгъы тамагъына жула болуп къалды Зайнафны да. Къарачач да анга къошулуп, жаппа-жарыкъ кюн булутлагъа бугъунду. Мен къошулама сёзге. Мен – Ёксюзле Жулдузу.

... Не кечине. Ленинград шахардан «Петровская банда» деп бирле бар эдиле да, ала курочить этдиле асламысын. Сыйырдыла дейме. Алай бла жетдик Дудинка деп бир шахаргъа. Алайда ауруп къалама. Келгенлени хар бирин бирер жерге: кимин – кирпич заводха, кимин да – кийим тикген ательелеге, алай-алай чачдыла. Мени саусузла юйюне элтдиле. Анда уа – Орлов Алексей Владимирович деп бир иги киши. Доктор. Аш орунум ауругъанын тохташдырды. Анда бир медсестра бар эди. Маша эди аты. Бу ёлсе, муну чачын мен аллыкъма жюлюп деп Орловха шыбырдагъанын эшитип къалама. Орлов алай ачыуланды алайда, ол кюнден сора ол сестра кёрюнмеди анда. Бир ыйыкъдан бир жыл болады дегенде, Дудинкадан кетерирге керек болду бизни. Орлов айтады:

– Мен санга бусагъатда саусузлугъунгу тёртюнчю категория этсем, сени ары-бери суугъа атып иерикдиле чабакълагъа ашха. Андан эсе, муну жарыргъа керекди деп жазайым да, элтген жерлеринде саусузла юйюне салырча этейим. Анда жарырла. Этди алай, сау къаллыкъ. Ансы фитиль болгъан эдим, кётюрем дейме.

Бир медсестраны да бердиле да биргеме болурча, Дудинкадан жюз километр узакълыкъда орналгъан Норильскге элтдиле. Анда саусузла юйюне салып жардыла. Анда уа – Софья Саркисовна деп бир эрменли тиширыу медсестра. Ол бек сакъ болду мени саулугъума. Андан хыйсап этеме мен: Орловча, Софьяча иги адамла да тюбейдиле аллай жерледе. Келген кюнлерибизде кече жокъ эди. Кюндюз. Къыш. 60 градус сууукъ-лукъ. Гылан. Жолда окъуна бир токъалтдан бирсине дери жип тартылып, аны тутуп жюрюйдюле, жел кюнню къарангы этип къойгъаны ючюн. 1945-чи жылда 8-чи мартда...

Былайда да Къарачач амалсыз болду. Суучукъ уртлады, алай жарамады. Сима терк окъуна хуржунундан баш бармакъ тенгли бир шешачыкъны чыгъарып, Карачачны ауузун ачдырып, ол шешачыкъда дармандан бир жыйырма тамычы тамдырып, къолундан шешачыкъны алып: «Уртла мындан энди», – деди. Зайнаф уртлатды. «Корвалол», – деди Зайнаф...

...8-чи мартда дейме. Тутмакъдан чыгъарып, спецкомендатурагъа элтедиле. Анда къол салдырадыла да айтадыла: бизден эркинлик болмай, бир жары атласагъыз 20 жылгъа олтуртурукъбуз.

Къарачач анга бек сейир этди: 1948 жыл битеу сюргюнлени жыйып айтханлары да ол эди. Биттирланы Назир тюшген эди, къолгъа колхоз тракторгъа фатеген алама деп, Узбекистанны жерине, Къокъан къышлакыгъа ётгенлей. Биз да тутмакъда тургъанбыз сора 13 жылны деп келди кёлюне Къарачачны.

– Андан ары къайры тутарыкъ болур эдиле была бизни, – деп бардырады хапарын Зайнаф. Таулула болуп алайда танышдыкъ: Кучмезланы Нагъо, Назифат деп да бар эди, тукъумун унутханма. Уллубашланы Зоя, Шауайланы Азиза... Алай-алай. Сора:

– Барыгъыз, ишге тохтагъыз, – дедиле да, ийдиле. Бирер ишге тохтадыкъ. Атабийладан Саша деп бир киши сёлешди манга. Серафим бла Саша шуёхла эдиле. Мен тели уа Симаны сайладым. Доктор эди бу. Комбинатны тамата хирургу.

Анда жазны заманы аз болгъаны себепли, кюн жылыу да жетишмей, кириу ауруу болуп, адамланы кириулери ауруп, тишлери тюшюп кете эдиле. Красноярскден Дудинкагъа Лена черек бла кемеле, жол ачылгъанлай окъуна, турмала, быхыла, сохан, гедигин келтириучю эдиле да, Дудинкадан а ат чанала бла Норильскге жетдириучю эдиле. Бек уллу къууанч тутмакъ адамгъа ол эди. Не десенг да, кириу ауруугъа къажау жаланда аланы ашап кюреширге боллукъ эди. Башха амала жокъ эди.

Ол кезиуде анда айтхылыкъ футболчу Андрей Старостин олтуруп болгъанды. Ала тёрт къарындаш бола эдиле да, тёртюсю да – тутмакъда. Андрей – бизни бла Норильскде, Николай (таматалары) – Магаданда, Александар – Воркутада, Пётр да бир башха жерде олтуруп болгъандыла.

Горная орам шахарны тюз ортасын узунуна экиге бёле эди: сол жаны бла узунуна – лагеръле, онг жаны бла узунуна уа – эркин адамла жашагъан зона.

1945 жылда ары японлуланы келтиредиле. Аланы араларыда – уллу къуллукъчула. Ол кезиуде Сахалин айрыкам бизни оноубузгъа ётеди, анда уа 450 минг японлу жашап болады. Ватанабэ – Сахалинде губернаторствода ишлеген къуллукъчу да тюшеди ары. Ол къатынына айтады кете туруп, он кюнден тубербиз деп. Тюбемедиле. Артда аны къатыны, къызлары Сатико бла келедиле Норильскге, аталарыны ашын этерге. Анга да тубегенди Зайнаф. Анда тутмакъда туруп, артда Япониягъа къайтыргъа унамагъан Терюо Сирота (бизнича, Сахалинден зор бла кёчюрюлген) бла да тубейдиле.

Немислиле да боладыла анда, башха миллетледен да кёпле: Наусбумну (шахар больницада рентгенолог болуп ишлеген венгрлини) анда ишлеп кетген немисли доктор Пресс эсгередиди. Аланы араларында аламат инженерле да болгъандыла.

Зайнаф Айкъызгъа «Незабудки» деген китапчыкъны кѳргюзтеди. Ма муну жазгъан Йожеф Лендел Норильскде бизни бек иги юйюр шуѳхубуз эди, венгрли эди кеси да. Жазычу Лендел Александар Александрович Баевну, Серафим (Зайнафны эри) бла ишлеген докторну санитары эди. Серафим кеси да уруш жыллада артмагъында немис тилде жазылгъан китабы болгъаны ючюн тутулгъан эди. Лендел Норильск-2 лагерьде болгъан огъурсуз ишлени юслеринден жазады. Баев кеси уа Соловкиледен бизге ашырылгъан тутмакъ эди, ол «Кирпичный завод» лагпунктха тюшген эди.

Французлу Жак-Робер Росси «Справочник по ГУЛАГу» деген китапны жазгъанды.

«Если какая-то нация не представлена в ГУЛАГе, значит, её нет в природе» деп, аллай лакъырда айтыу да болгъанды лагерьде.

Дудинкадан Норильскге буула жегилген чанала бла ташыргъа тюше эди жюклени, ол санда аш-азыкъны да. Буулары да иелери бек багъалы этдире эдиле, хакъны уллудан тута эдиле. Таймыр айрыкамны халларында ишлерге жараулу тракторла жокъ эдиле алыкъа. Буу керуанлагъа уа анда «аргишле» дейдиле.

Глубокий, рыхлый снег, скверная дорога с беспрерывными ямами, подъѳмами и спусками (Зайнаф орус сѳзлени къатышдырды былайда Ё.Ж.) тракторлагъа да къыйын тюше эдиле. Бир-бир тѳшледе бир жюк чананы эки трактор бла тартып чыгъарыргъа да тюше эди.

Дудинкадан Косой деген черекге дери буула барыргъа боллукъ жол бузну юсю бла эди. Ол да эриуол заманда болса, бир амал да болмай къалады барыргъа.

Боран бир жетсе, бир айгъа дери тынмайды. Аллай кезиуледе буула кеслерин къар тюбюне кѳмедиле, аны ючюн а жегилген буулары къантарыргъа керек болады. Адамла да чатыргъа бугъадыла. Аллай бир боранда Знаменский (артмагъында немис тилде китап табылып тутулгъанды, аны романда да айтыргъа керекди, ол Алма-Атадан кетгенини сылтауун ангылатыр ючюн), нѳгерлери бла чатырда жашап, алгъа бир чананы, артда экинчи чаны да кюйдюрюп, азыкълары да тауусулуп, кѳтюрем болуп, атлам эталмай тургъан жерлеринде тапхадыла.

Сокуй, парка, бакари, тяжи – буу териледен тышы ичине бурулуп да, ичи тышына бурулуп да тигилген къыш кийимле. Аласыз тундрагъа чыгъаргъа жарамайды.

Авраамий Павлович Завенягин был очень умным, порядочным, исключительно человеческим человеком.

Бирде Завенягин бла Серафим келедиле саусузла юйюне.

Зайнафны да кѳреди больницада. Кеси къатына келип, танып къояды бир къарагъанлай, Зариятха ушагъанындан Серафим. Не ариу жан эди бу, кѳзю да къалай къыйгъанды муну тутмакъ этерге деп, Завенягин Серафимге къарайды. «Муну анасы да алай ариуду, мен аны Алма-Атада кѳргенме, ары кѳчюрюлгендиле была», – дегенди. Завенягин а: «Эшитгенме саппа-саулай халкълары кѳчюргенлерин. Да Алма-Атада

да – кьолайлы, мында да – кьолайлы, Алма-Атадан башлап бери дери да сизни адамларыгъыз тюбей турурча, алай уллумуду элигиз?» – деп, Зайнафны кесине сорады Авраамий Павлович.

Зайнаф, бетин бир жанына буруп, абери айтмады.

«Наша задача – беречь здоровье людей, а всё остальное в наших руках», – деучю эди Завенягин. Сора алайда окъуна Серафим муну дневальныйге тилейди. Угъай демейди Завенягин. Алай бла кьутулады ёлюмден Зайнаф.

Бизни алгъа Дудинкадан Норильскге бир гитче платформагъа жюкледиле да, темир жолчукъ бла элтдиле. Биз – алгъаракъ, ызыбыздан а – бегеуюлле. Бугъачыгъы тюртген эте эди ол платформачыкъны. Ол а нек этиле эди? Платформа темир жолдан тайып иш кетсе да, аны кётюрюп, жерине салыргъа алай тынч эди да, аны ючюн.

Ол кезиуде уллу металлургия завод ишлене эди. Акътемир завод ишленгенди.

Завенягин – орта бойлу, кенгжаурун, жаланбаш, терк кьымлдаучу кишичик.

16 сентября 1942 года в Норильск прибыли эвакуированные из Тырнауза семьи. Это в связи с приближением немцев к КБР. Ол заманда ыхтырмала бар эдиле да, аланы барын да анда орнатадыла. Сыргъанла, жууургъанла бердиле. Биз да алай тургъанлай, Завенягин келеди да айтады: «На работу оформляйтесь после того, как почувствуете себя способными работать». Вспоминает Клавдия Михайловна Удодова. Бизден келгенлени ала да излей эдиле, биз да. Табабыз да бир бирни, болушабыз бир бирге.

Норильскде тиширыула алай кёп туююл эдиле. Ала кеслери да шахталада ишлемей эдиле, ала тюрлю-тюрлю ууакъ жумушла этгендиле, ол санда шахталагъа кирип да. Тутмакъ тиширыула бла тутмакъ эркегырыула бир тюрлю байламлыкъ жюрютюрге эркин туююл эдиле. Аллай иш бла эсленгенле болсала, бек кьаты жазагъа тарта эдиле. Эшикге чыгъармай, тутхун этип турургъа окъуна жетдире эдиле. Алай кьаты болсала да, бир бирлери бла тюбешген эр кишиле бла тиширыула бар эдиле, жашау дегенинг кесини жумушун этдирмей кьоймай эди. Тюбешселе да, шахта ичинде тюбеширге тюше эди. Башха амал жокъ эди: тиширыула бла эр кишиле башха-башха бараклада жашай эдиле. Тиширыула жашагъан энчи лагпунктлагъа эр кишилеге кирип амал жокъ эди. Тёгереклери шинжили темир чыбыкъ кьуршоуланып, төрт мюйюшден бийик кьарауулладан кьарап тургъанла да болгъанлары себепли, лагерьни кесинде тюбешир амал жокъ эди. Шахталада уа адам кёзю жетмезча мюйюшле кёп эдиле. Болсада кеслери жангыз кьалыргъа онг болмагъаны себепли, анда да, башхала да кьарап тургъанлай, кьала эдиле бирге. Норильскде кеслери келип ишлегенле да бар эдиле, алай аланы асламысы тутмакъдан эркин болгъанла эдиле.

Уруш башланганы белгили болгъандан сора, тутмакъдагъыла, кёп кьалмай барысы да 58-чи статья бла тюшгенле, жюрек кьыйынларын

унутханча болгъан эдиле, властьха тутхан кёлкълды ниетлерин унутуп окъуна кьойгъан эдиле, бар кючюбюзню урушда хорлам болдуруугъа салыргъа керекбиз деп тохтагъан эдиле тутмакъла. Биз баргъанда, анда алчыла да бар, башларына бош болгъанла да, анда кьалып ишлей.

Биз баргъан жыл келген эди Серафим да. Анда доктор болуп ишлеп башлагъан эди. Мен ол кезиуде анда жатып эдим, ёпкелериме сууукъ ётюп. Таулу тиширыула барыбыз да бир бирге сакъ болургъа кюрешебиз. Анда таулу жашла да бар эдиле да, ала да кьарындашлыкъ этерге кюреше эдиле бизге. Тилеген да эте эдиле. Юйюр кьурау кьайгъы анда да кьурумагъанды.

Аскерге уа кюн сайын кёпден-кёп акътемир, багъыр керек бола эди.

Анда чюйютлюле кёп эдиле да, ала бир бирлерине бек иги бола эдиле. Сёз ючюн, Серафим тутулуп келгенде, рудникде тамата диспетчер Иосиф Михайлович Коган эди да, не амал бла да анга кёз-кьулакъ бола эди.

Тутмакъладан болгъан специалистле кеслери бир башха баракга кёчген эдиле. Ара больница битгенлей окъуна, мени ары алдыла санитар этип. Артда анда кесине болушлукъчугъа алды Серафим, ал кезиуде дневальный этип. Дневальный дегеним а – адамны юйюн жыйышдырыучу кьатын. Андан сора уа, мени ызымдан болгъанларын кёрюп, кесибизни таулула да, чеченли да бар, бир кьыйын ауругъанымда юйюне алып кьойду. Багъып, сау этип, андан сора алды. Мен угъай деялмадым. Манга анча кьыйын салып, жанымы кьалдыргъаннга угъай деп кьалай айталлыкъ эдим?

Биз тургъан лагерьни аты «Нагорный» деп алай эди. Анда тутмакъла турлукъ баракла тау тёшлемедде, бири бирини башындан кьарап, алай ишленген эдиле. Таулуладача, бирини башы бирсини арбаз туююл эди ансы, тюз таудача, тахта-тахта, техтир-техтир ишленип эдиле. Лагпунктда жумушчула да тиширыула эдиле. Рудник а биз тургъан жерден бир 5 километр узакълыкъда эди. Тиширыулан ары ишлерге машинала бла ташыргъа, элтип-келтирип турургъа керек эди. Ол бир тюрлю хайыр бермей эди, тиширыула ары жетгинчи, арып окъуна кьала эдиле, ишлерге кючлери кьалмай. Аны кёргенден сора, тиширыланы да рудникге жууукъда эр кишиле жашагъан бараклагъа кёчюрдюле. Ол лагерьде алагъа эки барак айырып, тегерегин шинжили темир чыбыкъ бла кьуршоулайдыла.

Тиширыуланы ары жууукъ келтиргенлерине тутмакъла, артыкъда бек а, шахтада угъай, тюрлю-тюрлю жумушла бла кюрешген эр кишиле бек кьууанган эдиле. Тиширыуланы кёрген да этгинчи, кеслери орталарында сайлаула бардырып болгъандыла. Лагерьни законуна кёре уа, аллай тюбешиуле эркин этилмейдиле. Аллай зат бла кьолгъа тюшгенлени не карцерге олтурта эдиле, не «Калларгон» деп аталгъан тазир тутмакъгъа ийип кьоя эдиле. Бир-бирледе уа аллай тиширыуланы чачларынын гымых жюлюп кьоя эдиле. Ол а неден да кьыйын кёрюнюучю эди. Анда бир сирнек топ тютюн гыржындан да багъа эди. Сёз ючюн, бир буханка

ётмек 20 сом эди эсе, бир сирнек топ тютюнню багыасы уа 100 сом бола эди. Бир сарымсакъ тишчик минг сомгъа жете эди.

Бир лагпунктдан бир лагпунктха кёчюре туруп, эсеп китапда «в расход» деп жазыучу эдиле. Ёлтюрюрге сюд этилгенлени да ёлтюрюрге (ол а жаланда кече этилиучю эди) алып бара туруп, биргесине олтургъан нёгерлери «в расход» деп болгъандыла. Ёлтюрюрге чыгъаргъанланы «без вещей» деп чакъырыучу эдиле тышына. Башха лагерьге кёчюрлюк болсала уа, «с вещами» деп болгъандыла.

Таймыр жарым айрыкам, ол айрыкамда орналгъан Норильск да СССР-ни жашырын (энчи эркинликсиз киши барыргъа, не андан чыгъаргъа эркин болмагъан) жери болгъанды. Тутулуп тургъан эрлери бла тюбеширге тиширыулагъа да берилмей эди эркинлик. Амал этип, Таймыргъа дери жеталгъан иш этсе да адам, андан Норильскге уа бараллыкъ туююл эди: сахарны тёгеречи бегеуюлледен толу эди, кёрюнмей, жашырын ётерге амал болмазча алай. Къутулуп кетеме деген да къолгъа тюшсе, артха ашырып къоя эдиле. Комбинатны кесинде ишлеген эркин тиширыулары да жокъ эди тутмакъла бла тюбеширге эркинликлери. Аллай иш бла эсленген адам, ишден къысталып, Норильскден ашырыла эди болжалсыз. Тутмакъладан элтилик жерлерине жетгинчи, ёлюп къалагъанла да болгъандыла жолда, аллай узакъ, къыйын эди жол. Алгъа Совет Союзну европа эм азия тарафларындан ары ашырыллыкъ тутмакъланы Красноярскда пересыльный тутмакъгъа жыйып болгъандыла. Андан Енисей суу бла, баржалагъа миндирип, Дудинкагъа элтедиле. Дудинкадан а – темир жол бла Норильскге. Ол жол бир айгъа дери созула эди.

Бизни къауум ары келгенде, асламысы 18–22-жыллыкъ сабий къызла эдиле.

Ол къауумгъа тийишлисича кийим тапхан да къыйын эди. Алагъа да, эр кишилегеча, сыргъанла, жылы габарала, ишчи чурукъла, бушлатла бердиле, бары да керегинден эсе – уллула. Алагъа буюрулгъан ишледе да хакъы аз, ашы – мыстысыз, татымсыз. Ол себепден тиширыула кеслерине къолайлыракъ эр кишиле излей эдиле эрликге. Юслерине уллу болгъан кийимлени гитчерек этерге, жангыдан тигерге онг жокъ, ол жыл сандагъы тиширыула уа, ала къайда эселе да, ариуракъ кёрюнюрге сюе эдиле. Эрликлени излегенлери къуруда аны ючюн да туююл эди.

Тиширыулары ызларындан болгъанла кёп эдиле, онг бермей эдиле. Кёплени аякъ тюплерине тюшгенден эсе, биреу бла жашаса игиди деген мурат да бар эди анда. Андан сора уа жашаудан тюнгюлюуюню сыры да бар эди: ойнагъанмы этесе, буранны (желни) жырып, бёксюмюнгю алгъа атып, тёгерегингден да бегеуюлле ушкокка бла сюелип, ишден кючден келген тиширыу жашлыгъындан, жашауундан да тюнгюлюоп къала эди; кёпмю керек эди аллай халлада тиширыуну ариулугъуну эририне, эришиленирине. Сора мында сау къутулса да, артда кимге керекди замансыз къартайгъан тиширыу. Андан эсе, жаш заманында эр кишини къоюнуна бир кирип, тиширыу къачын да бир сынап, ол жылыучукъну

сезген кемине адамлыкъ тылпыуну да бир сезип къалыр ючюн, тиширыу жашауун харам этерге ыразы эди. Андан сора да тутмакъладан аллай бир адамынг болса, башхала ызынгдан болмай эдиле. Ол да жанынг тазалай къутулууну бир амалы эди.

Шахтада ишлемей, тышында столовада, нарядла жазыуда, дневальныйле болуп, тутмакъланы ашаргъа келгенлерине бла къалгъанларына къараучула болуп, ма аллай жумушла ишлегенле къысха заманны ичинде кеслерине эрле къурап къоя эдиле. Биринчи эринден башхагъа тюбеген болса уа, аны бир таша жерге элтип, кёп адам бир ызгъа хайырланып болгъанды. Аллай тиширыу кишиники да болмай къала эди. Ким тап тюшсе, аны бла къала эди ол. Бир кюннге тутмакъгъа 5 грамм ич жау тийишли болгъанды.

Штольня (жер тюбюне тешик) киришинден къарасанг, жюзле бла метрге садакъ окълай тюздю, кёрюннген окъуна этеди. Шахтачыланы, магъадан къазгъанланы ишлегенлери эшитилген да этмейди. Тешикни башын тутуп тургъан чыпынла, акъсыл, сепкил къыраугъа бёленип, жау чыракъланы жарыкъларында, юслерине накъут-налмас бюртюкле себилгенча, алай жылтырай эдиле. Магъадан ташыучу вагонеткала жюрюген темир жол узакълагъа, тешикни теренлигине кетип, анда къайда эсе да бирде, кёзден ташайып юзюледи. Темир къыппа сёгюлюп тауусулгъан кибик. Шахтачыла жерни теше, магъадан къаза, узакъгъа кетгендиле. Бир-бирледе вагонетканы тартхан электровозланы чыракъ жарыкълары жилтиреп озгъан болмаса, ол жюз метр дегенлей теренликде аладан сора абери кёрюнмейди. Ол тешикде кече къалыргъа тюшсе, бир шошлукъ къулакъларынгы зынгырдатады, ол кезиуде хар ненги да унутуп, жаланда къайда болгъанынгы тынгылау бла тутаса эсингде.

Акътемир пирротин магъаданда болады. Къазгъан заманда ол магъадан ун кибик болады, ууучунга алып кёрюрге да боласа. Ол ун алтын, кимит бетли болуп, ууучунгда жилтирейди.

Бирде май байрамгъа тюшеди аллай жетишим, акътемири кёп болгъан магъадан табылып. Тёбен Тюртюлюде май байрамны къалай къууанып сакълаучубуз кёз туурама бир гюллю сурат болуп келеди. Биз, къызла, болгъан асырау омакъларыбызгъа къатылып, эшмелерибизге жерден ёрге энди къарай келген жанкъозла тюйреп, эл арасына чыгып, адамланы демонстрацияларына къараргъа суююучю эдик. Бир-бирледе кесибиз да той-оюн къурап, абаданланы алларында той эте барыучубуз эсиме тюшеди. Ол кюнном а – тутмакъда. Полярный кругну ары жанында, сау жылны ичинде жаз 130 кюн болуучу, адамлагъа кюн жылыу жетмегенлей, кириулери ауруп тауусулуп, къартлыкъ а замансыз заманда, кезиуонден алгъа келип, бетинги ырхы ызлай этип, башынгы тышына къаратыргъа уялырча боласа. Не десенг да, тиширыу къайда, не къыйынлыкъгъа тюшсе да, ариу кёрюнюрге суюди. Ол кезиуде мен столовада ишлейме, шапа болуп. Рудникни таматасы Соломон Харитонович Хромченкону кабинетинде стол къурайбыз. Битеу ол жетишим-

лени болдургъан специалистле, ишчиле да тутмакъладыла. Хромченко кеси сора дагъыда бир эки адам – эркинле.

Анча жылны тинтиуюлде туруп, сюдлюкню сынап, пересылкаланы кёрюп, дагъыда бери жер этегине келтиргенлеринде да, ол тутмакъла къууанч къууумларын букъдурмайдыла, болгъан ариу кийимлерин кийип, сакъалларын жылтыратхынчы къырып, чачларын ариу тарап, бирем-бирем, кеслерини кёзлерине ийнанмагъанча, сынчыкълап къарай, жыйыла келедиле. Биз да, не айтдыраса, омакъбыз, сыргъанларыбызны омакъгъа санаргъа жарай эсе. Столгъа чыммакъ жабыу жайылыпды. Къол сюртюрге жан жаулукъчукъла да бар. Жыйылгъанланы бек сейир этгенлери уа, столда саулай биширилген жаз тауукъланы кёргенлери эди. Столда – жаланда суу. Алай, ким эсе да келтирип, суу къатышдырылгъан спирт да бар. Аны уа стол тюрбюнде бирден-бирге бере айландырадыла. Анда этилген алгъышлагъа сейир этер эдинг: «Урушда хорлам булур ючюн!», «Уллу бачамабыз Сталинни саулугъу ючюн!». Ма алай.

Бир бурмачач киши, жыл саны угъай, кёрген къыйынлыкъларын, терсликни кётюралмагъаны, жаны ол терслик бла жарашмагъаны къартайтхан тегерек бетли адам, кёзюн алмай къарайды. Ол ара больницада ишлейди, билеме. Биз, аш-азыкъ бла байламлы болгъанла, ай сайын комиссиягъа барычу эдик больницагъа. Анда кёп кере кёргенме аны. Столовабызны таматасына да кёп кере келгенди ауругъан заманларында. Не да болсун, менден кёзюн алмайды. Ол кезиуде уа манга Таубекланы Харун селеше эди. Марзиятлары да не багъалы этдиресе, мындан сау чыгъабызмы-къалабызмы, ким биледи, сынап къал бир эр киши; шо, бир такъыйкъачыкъгъа болса да, ачыуунгу дамы унутдурмаз; кимге сакълайса кесинги, ким сакълайды сени, телибаш деп къоймай тургъан заманлары.

Аны юсюне уа, бизге аш-азыкъ керекле бериучю киши, Норильскни ара складыны таматасы Березин Михаил илинип тура эди. Складха барып, ары тартып, бери созуп къоймаучу эди. Артыкълыкъ этдиремезлигим билгенден сора, тилеп да кёрдю. Умут этдирмедим. Мени кибик, бой салмагъанланы уа къалай этиучюлерин анда бизден эрттерек болгъанла айтхан эдиле. Сен чырайлыса, ариуса, жашса, сени тынч къоярыкъ тюрюлдюле, кесинге бир жакъчы табаргъа кюреш терк окъуна деген эдиле. Жакъчы дегенлери тос эр дегенликлери эди. Таубекланы Харун бирда кишиге хорлатхан адам тюрююл эди. Мен тели, аны айтханын этмедим да, башымы отха сукъдум. Бу да ол кюн (Серафимни къолу бла кёргюзтеди, ол да абери ангыламай, эки инбашын жыйыра-жыйыра олтурады), эки кёзю да бирден чыгъар эсе да (Зайнаф ачыусунмай айта эди, тоба деди Айкъыз), кёзюн алмайды да менден. Ол кюн анда Серафимден сора да, Харун да, Михаил да боладыла. Кёп а тюрюлдюле адамла – бир 40 киши. Серафимни къарамы нек эсе да, ичиме жылы суу къуйгъанча этген эди. Нек болгъанын билмедим, тюзю, аны къарагъанын жаным кесине къысып къойгъан эди. Тюртмеди артха. Аны ол кюн Харун да эследи, Михаил обур да ангылады. Андан арысында Харун тюрленмезге

кюрешди манга, не десенг да, узакъ Сибирьде, тутмакъда, таулула, мен да таулучулукъ этсем эди уа, керти тели, Марзият айтханлай. Алай ким биле эди ма былай сау къайтырыгъыбызны. Сима (Серафимге Зайнаф алай айтыучу эди) дагъыда бир зат бла алдады – ол манга анабызны кёрюп келгенин айтхан эди. Мен аны къызы болгъанымы мени анга ушатып таныгъанды. Ол кюн соргъан эди, столдан бир кесек солургъа къопханда Сима, сени анангы аты кимди деп.

– Зарият, – дедим мен да.

– Мен аны таныгъан этеме, саусузлугъунда къарагъан да этгенме. Ол Алма-Ата къатындады, таулуланы кёчюрген этгендиле Кавказдан, чеченлилени, къарачайлыланы, къалмукълуланы дагъыда бир башхаланы. Мен ишлеген жерде къалмукълуланы кёрмедим ансы, кавказ миллетлени кёп келечилери бар эдиле. Сени ананг да, къарындашларынг да.

Ма алай бла алдагъан эди бу мени. Алай, тюзю, жанымы да бу къалдыргъанды.

Ол кюнден сора Михаил – Норильскни ара складыны таматасы, аш-азыкъ дегенинг – къолунда. Кеси тутмакъ болгъанлыкъгъа, главснабсбытда ишлеп келген уста, аберичикле узата болур эди эркин къул-лукъчулагъа да. Мени кирпич заводха ийдиреди. Анда уа – жаханым. Анга штрафной деп да атагъан эдиле тутмакъла. Жугарла бла топуракъ къазаргъа тюше эди, аны кеплеге салыр ючюн, тап жарашдырыргъа кереди. Къыйын, кир иш. Менича къарыусузла анда ыйыкъ да чыдамай эдиле, сууукъ ётюп ауруп къала эдиле. Балчыкъ ийлегенден, малтагъандан жиклерибиз ауруй эдиле. Анда уа, сау къаллыкъ, технорук болуп бир киши ишлей эди, Манку деп тукъум аты да. Москвада тау академияны бошагъан инженер. Бир мазаллы, уллу санлы, къарыулу саубитген адам. Суратла ишлерге да – бир уста. Ол манга айтды бирде: «Сен балчыкъ малтаргъа угъай, сурат кёрмючде сюелирге жараулу къызса, суу суратлай, ариу акъ бетинг, мангылайынг – ачыкъ, кёзлеринг – дум, аланы башлары бла тогъайланып тургъан къашларынг, ма бу Норильскни кечелери кибик, кёксюлге тартхан къарала, кавказ бурунчугъунгу Микельанджелло (ол дегени ким болур эди) ишлегенча алай. Бу жерлени тутмакъ жерле болгъанларын унутдургъан субайлыгъынг, анча къыйынлыкъ кёрюп да, бир бузулмагъан (алыкъа бузулмагъан) бетчигинг. Мен сени быллай иште турлугъунгу суймейме».

Ма аллайла айтып, мени кеси кесиме суйдюрюп къойгъан эди. Ол кюнден сора, кёп да турмай, ол мазаллы киши ауруп къалады да, саусузла юйюне алып кетедиле. Ай жатып чыгъады. Келгенлей окъуна, мени чакъырады да айтады: «Амал этерге керекди сени мындан ары, тынчыракъ жерлеге чыгъарыр ючюн». Мен айтама: «Ол мени бери ашыртханнга тюбетмегиз ансы, мында окъуна чирийим». Ол кезиуде манга бир жётел тарып эди да, хуу-хууум кече баракдагъыланы да къоймай эди жукъларгъа. Терен жётел эди, тамагъымы жыртыпмы къояды дерча къургъакъ. Алайда да, ол мени бла сёлеше тургъанлай, жётелим

тарыйды да, бир сагъат этген болур эдим тохтамай. Ол къайгъы этип, ёрге туруп, къатыма келип, не этерге билмей сюелип турду.

Бираз тохташханымдан сора, айтады: «Тамбладан кеч кълалмай са-узузла юйюне ашырама сени. Серафим деп мени Москвадан бери да танышым барды анда. Аны да санга кёзю къарапды. Ол айтханды манга букъдурмай. Ол да излейди амал сени мындан кетерирге. Сылтау чыгъып турады, болмагъан сылтау ол болур эсе да, ёпкелеринге ётюп кълалмагъы эди».

Ол кезиуге кълан тюкюрюп башлагъан эдим. Ашханада азыгъы – иги, нени суйсе да, кълаллай бир суйсе да, ашаргъа онгу болгъан жерден кетип, кирпич заводну балчыгъын кётюралмадым. Былай кълан тюкюрюп, Краснодар крайны пересыльный тутмагъында да ауругъан эдим. Анда да, тутмакъ лазаретде бир кесекле къарагъан кибик этип, кълан тюкюрюгени тохтагъандан сора, алыкъа сюд да этилмеген, ненча жыл, кълайда олтурургъа кереклери да белгисиз болгъан тёрт таулу тиширыуну бирден тутуп алып бара эдиле, ала ёмюрде да айтып да эшитмеген жерлеге. Норильскде уа бу ариу жанны столовагъа салгъан эдиле. Тынч эди анда, бир кесек тин да кирип, кюч да ала башлагъан эди. Алай кълалмадыла аны ариулгъун башына жау этген зуюлле. Алай бла тюшдю ол кирпич заводха. Столованы дагъыда бир игилиги бар эди: мында лагерьни жалдатлары болмай эдиле, ол себепден жарсыуларынгы кълалмагъа олтургъаннга болса да, айтыргъа, аны бла уа жюрек кълалмагъынгы бир кесек сынтыларгъа да бола эди.

Манку ол хапарланы айтхан кюнлени биринде, Москвадан эри тутулгъандан сора, кёче, кълалла барып, Манкуну кълалмагъыны Кълалмагъыстанны Фрунзе шахарына тюшеди. Анда немисли башчылыкъ этген орус колхозгъа тийишеди да, анда кимле, кълаллай адамла жашагъанларын эрине жазады. Немислиле да Эдилден кёлюрюлгенле, Кавказдан кёлюрюлген таулула. Кълалламан уа – Аккълалладан Алий деп бир иги киши, сюрюгюн кълалмагъынгы да юсюн басып тургъланлай, оюнун-кюлкюсюн кълалмагълан бир жарыкъ адам. Аны кълалмагъытында айтылгълан хапарны Манку Зайнафха айтады. Аны тукълуму да Аккълалладан болгъланы ючюн. Ол а анасыны кълалмагъланы болуп чыгълады. Аны бла ала сау болгъланларын, аны юсю бла уа анасыны да толу хапарын билирге онг табылгъланына кълалмагъланып жилип кълалды. Ол жилигъланын тыялмай тургъланлай, биягъланы жётел тарып, ауузундан кълал келди. Манку аны больницагъланы ашырды.

Анда уа – Сима. Ма бу, Алма-Атада ишлей тургъланлай, андагъланы таулуланы кёлзлеринден думп болуп кетип, энди табыла айланган Сима. Сима анасыны хапарын да айтды. Сора аурууу тереннге кетгени себепли, больницада кёл жатып, териси сюегине жабышып кълалмагъланда, Сима муну алгъланы дневальныйим болсун деп тилейди. Завенягиннге барыргъланы тюшдю аны сартындан.

Лагерьде докторла сакъл болургъланы борчлу эдиле ишни хар бирини саулугъланы тийишли берилиуюне. Ол, доктор, эркин эди анга кълалмагъланы да, керек жерде терсликни тюзетирге да. Не да болсун, хар тутмакъланы

иш аны саулугъуна кёре буюрула эди. Ол себепден, къарыусузгъа кетгеним ючюн, Сима Завенягинни юсю бла мени кесине алыргъа, энчи багъаргъа эркин эди. Аны юсюне уа, мени анча-мынча деп, ненча жылгъа тутулгъаным да белгисиз эди. Таулу тиширыланы барысы да аллайла эдиле. Сюдю этилмеген эди былагъа.

Сюйдюмлю жаш тиширыу, бек болса, бир 22 жыл болур дерча. Жаулугъун, къарт къатын кибик, терен къысып, жыл санындан эсе, къайда тамата кёрюнеди. Анда-санда бир ышармыш кибик этгенде, бир бирлерине къаты къысылып чыкыгъан, тытыр таш кибик, акъ тишлери, акъ нартюх жырна тизилген сунар эдинг. Бал хоголт маталлы бетчиги, къыйырчыгъы бир азчыкъ ёрге айланган бурунчугъу алайсыз сюйдюмлюгюн бютюнда шарт этип, адамны эсин эрите эди. Къара жаулугъу акъ бетин, ачыкъ мангылайын бютюн ариу этип, къарамайма деген да къарарча эте эди. Бу ариу жан Аллах ургъан жер этеклерине къалай тюшген болур дерча эди. 58-чи статья дейсе да, асыры жашды, быллай барчы-келчи жумушлагъа асыры адеплиди.

Сухой паёкга берилген тузлу чабакъны лагерни столовасында къапханынг сайын къусаргъа тартыша, кючден жутаса, бу уа аны сууда яхшы кепчиме къоюп, тузун эритип, кетерип бишире эди. Тынчыгъан этден бек татымлы котлетле, бёрекле этиучю эди. Ётмекни къалгъан-къулгъанларындан аллай гумул этиучю эди, ичип тоймазча алай. Ётмек юлюшню бир кесегин ун бла бериучю эдиле, андан ачытхы этиучю эди. Ол а кириу ауруудан бек керек бола эди. Кёз къапларын ёрге кётюрмей, сёзю – акъырын, сабыр, кийими – къара, бу къызыны сыфатында къалай эсе да бир сюфюлюк бар эди.

58-чи статьяны 14-чю пунктуна кёре, 10 жылгъа сюд этиле эди.

«Всё для фронта, всё для победы!» деген чакъырыула бизни кёлюбюзню кётюре эди.

Ишде жетишимле болдургъанлары ючюн бригадалагъа, шахталагъа кёчюучю къызыл байракъла да бериле эдиле, тутмакъдан тышында берилиучюсюча. Ол бек къужур кёрюне эди – тутмакъгъа къызыл байракъны берилгени. Къызыл байракъны алгъан тутмакъ а аллай оюм эте эди андан: алай эсе, мен къыралны душманы тюйюлме, душман болмагъаныма женгдиргенлерини белгисиди бу къызыл байракъ. Алай эсе, мени терс тутхандыла.

Бизни Красноярскдан Дудинкагъа элтип бара туруп, кемени трюмунда бизни бла бирге къырым татарлыла да бар эдиле: сабийле, тиширыула, къартла, къарыусузла. Дудинкада аланы къайыкълагъа жюклеп (болгъан сабий жилиу, сыйыт), бир башха жары алып кетдиле, артда белгили болгъаныча, аланы Енисейск шахардан узакъ болмай къуралгъан поселениягъа элтгендиле. Ала тутмакъла болмагъандыла. Кёчюрюлгенле эдиле ала.

Ол заманда Норильскде промзонада Озёрная, Чёрная, Заводская, Октябрьская орамла болгъандыла. Ол Октябрьская орам Горстрой деп

жангыдан ишлене тургъан шахар кыйыргъа дери бара эди. Анга Соц-городок деп айтыучу эдиле.

Анда олтургъанланы санында: Е. Драбкина, бир заманда Ленинни (Ульяновланы) юйюр бла жан бла тёммекча жашагъан, Ленинни юсюнден эсгериуле жазгъан, Давид Кугультинов, Домбровский...

Бир-бирледе уруш сизни хатагъыздан башланганды деп да айтыучу эдиле. Норильскни къатында совхоз бар эди да, анда аллай кечменле ишлей эдиле.

Кече да кюн, кюндюз да кюн, аладан да бек а – ариулугъу нюр жанган Налдюз, элибизде той-оюн жыйынланы кьураргъа ёч болуучу, аллай ишлеге от болуучу хур кыыз, кёбюп, чыр-чырангы болуп, къамиш кибик, субай аякълары тулукъ болуп, биз школ китаплада суратлада кёрюучю пил аякълагъа ушап, къош чыпынла кибик кёрюнедиле. Бети да, терисине къалай сыйына болур дерча кёбюп, терек кьуу кибик болгъанды. Алай болуп тургъанлай да, адамлыкъ дебери тюшюрмей, ол жаш заманында кеси суйюучю ишни – той-оюн жыйынны кьураргъа бизге келечилик айта айлана эди. Кёпле анга телигеча кьараучу эдиле.

Кыйынлыкъ юслерине суу ташлай туюшуп тургъан тиширыула, мугурайгъан кёзлерин ёрге кётюралмай, чычхын бла булгъанган шауданча, мутхуз кьарамларын юсюнге бир айландырса, ёл да къал. Аллай болумда да кюреше эди ол эркин адамлада жюрюген ишни этерге.

Ачлыкъны бек барып тохтагъан заманы жетсе, бир сейирлик боласа, учуп кетерикча, жюн къалымды кибик бир женгил, дуня оюла тура эсе да, бир тюрлю кьайгъысыз. Адам, боран жолда жетип, юшой туруп да, аллай сезим кьапха кирип къалады. Аллай болумунгда, жангыз бир кьабын бир затчыкъ салыр эди аузуна деген заманда бу дунядан а къалай эсе да кери боласа, киши къатынга келсе да, суймейсе, сёлешген да этмесин киши. Башынг азчыкъ айланып башлайды, кьусарыгъынг да келеди, чукук тарыйды, ичинги къалтырауукъ алады, жолда бара болсанг, эсирген адамча, ары бла бери тайыша-сюрюше, кёз кьапларынг кичип, жюрегинг тохтап къалгъанча болуп, башынгда уа мёлекле той этген кибик боласа. Ол кезиучюкде аузунга бир затчыкъ кетди эсе, сора жашауунг жангыдан башланганча боласа.

Ол заманда бизде дагъыда быллай жыр болуучу эди:

Эрикмейбиз хорлагъандан,

Эрикген да этмезбиз.

Сталин кюч берип, андан

Биз къаты сюелебиз.

Ийнанмазса, алай клуб кибигибизде жырлагъан этиучю эдик алай. Аны бла бирге.

Кёп кере айтыучу эди манга Сима, бир китапда окьугъанма деп, ачлыкъны юсюнден: «Ачлыкъны кючю чексизди, тюнгюлтюулюдю, ол адамны агуман этеди, кёлсюз этеди, адамлыгъын ашайды. Сюеклеринги жумушатады, бюгюлюп башларча, жаш адамланы кьарыусуз бутларын

кынгыр этип кьояды, кьанын жукьартады, башын айландырады, этин кьурутады, нерваларын тауусады».

Ёлгенлени асырагъан адет жокъ эди. Анга кюч да, кьарыу да жокъ, кьабыр кьазаргъа кьайда... Алай бош кьалгъан бир юй ичине жыйылып, бир бирлерине жанашып, жабышып, бузлап кьала эдиле. Кириу ауруудан юлөкьу суу, сарымсакъ, ачитхы бек керек боладыла. Аладан сора аны дарманы да болмайды, хапаргъа кёре.

Норильскни совхозунда кёчюрюлген кьалмукьлула да болгъандыла. Эдилден кёчюрюлген немислиле да. Комендатура итлик эте эди анда да. Адамлыкълары болгъанла да бар эдиле, кёчгюнчюлеге жандауурлу кьарагъан. Анда ала башлагъандыла тууар малла ёсдюрюп, алагъа дери жаланда буула, маралла болгъандыла.

Анда аллай адамла олтургъандыла, сен ийнанмазса, биз аланы кьатларында суугъа кетген бир жонгурчха кибик эдик, Кьарачач.

Аты айтылгъан футболчу Андрей Петрович Старостин тутмакьда тургъанлай, футбол команда кьурагъанды. Старостинни юйюрюне уа Москвада Ляля Чёрная деген ариулугъу дуниягъа айтылгъан артистка болушуп тургъанды. Жылы юс кийимле, аш-суу ийип Норильскге да. Аны ючюн урушурла, тутарла деп кьоркьмагъанды.

Андрей Старостинни кьатыны Ольга чыганлы болгъанды. Аны да тутхандыла. Ляля Чёрнаяны чыганлы кьаны бар эди да, болушхан да аны ючюн эте эди деп, сёз чыгъарып да тургъандыла. Старостинлени Наташа деп кьызлары болгъанды. Анга да кьарап тургъанды Ляля.

Ляля Чёрная уа кимди? Аны аты, тукьум аты Надя Королёва деп алайды. Ляляны анасы Мария Полякова чыганлы кишиден тууады. Анасы оруслу болады. Ол, Мария Полякова, белгили чыганлы хорда жырлап болады. Ариу адам. Ол хорну таматасы. Аны ариулугъу князь Сергей Сергеевич Голицынны да тобукьландыргъанды. Ол аны театрдан урлап кетгенди, ингирде келип, сора-ора турмай.

Аллай адет жюрюгенди чыганлылада. Голицын бла Мария бир ненча жыл жашайдыла, сабийлери да болады. Бирде уа Голицын башхалагъа да кёз кьарата башлагъанын айтадыла да анга, Мариягъа, ол анга тёзмей кетип кьалады.

Чыганлыла тиширыу намысларына кьатыдыла, эрлерини намысларына сакъдыла, эрлери болгъанла тослукъ жюрютмейдиле. Алай дослукъ жюрютген эрлерине да бермейдиле кечгинлик.

Ол саулугъуна кьаратыргъа, жүрек кьыйынын бир кесек сынтыллатыргъа деп, Кавказгъа, Кавминводлагъа келеди. Мында ол Сергей Киселёв деп бир дворяниннге тюбейди. Голицыннге уа бек кьыйын тиеди аны кетип кьалгъаны. Киселёв бла арасы некахгъа жетгенин билгенден сора, Голицын тилейди:

– Мария, ол да Сергей, мен да Сергей, не башхалыгъыбыз барды, кьайт да кьал манга деп. Унамайды Мария. Киселёв бла Мария бир юйюр кьурагъандан сора, Нальчикге кёчюп кетедиле. Ма ол кезиуде Нальчикде тууады Надежда Ковалёва. Сергей Киселёв ёлюп кьалады

да, ала биягъы Москвагъа кёчедиле. Сергей Ковалёвну атасы (Ляляны атасыны атасы) белгили адам болгъанды, анга къонакъгъа Чехов, суратчы Левитан келип болгъандыла.

Бирде ол къонакъладан къайсы эсе да, Надяны бешигини къатына келеди да, анга къарап: «Къарагъыз бу ариу лялячыкъгъа. Къарамашакъчыкъ. Эти да сют къатышхан кофе кибик», – дейди. Ол кюнден сора анга Ляля Чёрная деп аталып къалгъанды. Дуниягъа да ол аты бла белгиледи.

Москвагъа кёчгенден сора, Мария биягъы чыган хорда ишлеп болады. Ляля да аны биргесине болады кёбюнде. Бирде анасы ауруп къалады да, анасыны орунуна аны тепсетедиле, 13-жыллыкъ къызчыкъны. Толкъун къарсла бла тубейдиле анга. Аны жашауу театр бла байламлы боллугъу белгили эди. Алай бла, 1930 жылда «Ромэн» деп чыган театр ачылгъанда, аны ары ишге аладыла. Театргъа таматагъа белгили артист Михаил Яншинни саладыла. Алай бла, Махаил бла Ляля эр бла къатын боладыла. 1936 жылда «Последний табор» деген кино салынады. Анда Яншин бла Ляля баш ролляда ойнайдыла. Ляляны жашауу да кёп турмай бузула башлайды. Уруш башланганлай, «Ромэн» театрны Нальчикге къачырадыла, башха театрланыча. Ол кезиуде Нальчикге МХАТ-да келеди. Анда бек фахмулу актёр Николай Хмелёв болады. Ол Алексей Турбинни, Каренинни ойнап болгъанды. Хмелёв, Ляляны кёргенлей, ариу тели болургъа жетеди. Сабыр адамгъа саналыучу Хмелёв, аланы къонакъ юйде къайсы отоуда жашагъанларын соруп биледи да, ингирде аланы эшиклерин къагъып кирип барады алагъа. Кире барып, эри Яншин да къарап тургъанлай, арсарсыз Ляляны къоюнуна кётюреди да, алып чыгъып кетип къалады. 1942 жылны ахырында Яншин бла Ляля айырыладыла. Ляля Хмелёвха эрге барады. Бир жылдан сора алагъа жаш тууады. Анга Алёша деп атайдыла, Аны крёстный атасына Ляляны биринчи эри Михаил Яншин болады. Ол атны да Булгаковну «Дни Турбиных» деген пьесасыны жигити Алексей Турбинни намысына атагъандыла, ол рольну Хмелёв уста ойнап болгъанды.

МХАТ Нальчикден Гюржюге кёчеди, немислиле бизге жууукъ келгенде. 1944 жылда МХАТ Москвагъа къайтады. Ол кезиуде Хмелёв Иван Грозныйни ролюн хазырлай болады бирде. Хар ингирден спектакльлеге да къатыша. Ахыр-ауалда, асыры арыгъандан, мыйысына къан чабады. Санлары тохтап къаладыла. Ляля къоюнунда къагъанакъ сабийи бла къалады. Битеу къыралда айланыргъа тюшеди театр оюнла бла. Яншин да бек болушады. Бир кезиуде алагъа кёчюп окъуна къалады. Алай жастыкълары бир болмайды. Андан сора Яншин «Ромэн» театрда Ляля ойнагъан бир-эки спектакльни жангыдан салады да, Ляляны ойнама къояды. Жашаргъа, ашаргъа да керек эди да. Яншин аны уста ангылайды.

1951 жылда режиссёр Борис Вершилов «Ромэн» театрда Лесковну «Очарованный странник» деген чыгъармасына кёре, «Грушенька» деген спектакльни салады. Анда баш рольну Ляля ойнайды. Андан сора аны аты адамланы ауузларындан тюшмейди.

Ляля дуняда болмагъанча жандауурлу, халал адам болгъанды. Бир къарыусузну кёрсе, юсюндегин тешип берип къоя эди. Адамалагъа болушургъа бек сую эди. Башында бир айтханбыз Старостинлени юйюрлерине болушханын.

Ляля театрдан 1972 жылда кетгенди, жашау кыйын эди. Ол андамында бир затчыкъ эте, кинолада ойнай, жан кечиндирирге кюрешеди, концертле кёргюзтеди. Эмиль Лотянуну «Табор уходит в небо» деген кинода да ойнайды, «Современник» театрда режиссёр Волчек салгъан «Эшелон» деген спектакльде да ойнайды. Аны кёрген эр кишиле уа аны ызындан къарамай тэзалмагъандыла, анга 60 жыл болгъанда да. Аны Новодевичие къабырлада эри Хмелёв бла бирге асырагъандыла. Анга быйыл 100 жыл болады.

Шахарда эки больница болады: бири – эркинлеге, бири – тутмакълагъа. Тутмакъланы ара больницалары (ЦБЛ) Медвежий ручей деген дуппурну этегинде орналып эди. Аны тамата врачы Виктор Алексеевич Кузнецов – тутмакъ, анда ишлегенле барысы да, саусузла да – тутмакъла. Ол эркин болгъандан сора да, Норильскден кетмегенди. Марзиятны ол жаргъан эди. Бапыналаны Марзиятны. Ол аны бек эсгереди. Кузнецов, кыралда биринчи болуп, 1 жыл бла 10 ай болгъан кыызчыкъгъа кеси этип, ашхын салгъанды.

Сима (Серафим Васильевич Знаменский) – онколог, аны нёгерлери, тутмакъгъа бирге тюшгенле Захар Ильич Розенблюм, Леонард Бернгардович Мардна, Альфред Янович Дзенитис дагыда кёп башхала Норильскде тутмакъ халкъны сакълауда эркин айланганладан эсе, игирек кюрешгендиле.

– Бир Зариятны ачыуу да боллукъ эди бир адамны ёмюрюне. Ол да сени сагъынмагъан сагъаты болмай, алай ётдюрдю жашауун Къазахстанда. Сени жангыз да бир кёрюп ёлюрге термиле эди да кыйын кюнлеринде, Аллахха шукур, кёрюп ёлдю. Ёлгюнчю жетдинг, не этдинг эсе да. Аллахны кючю уллуду, этеме десе. Союп къаплагъанча ушайсыз бир бирге. Алай ушагъан а ким кёргенди?! Сизнича эки ариу бир бу дунягъа сыйынып да къалай тургъансыз. Суу суратла. Экигизден биригиз жашарыкъ эдигиз. Ёмюрден ёлюмге дери анасы, атасы жашап кетмейди адам. Аллахха шукур болсун, кьолунг бла асырадын. Сюркелип болса да, бармай къаллыкъ туююл эдим, билген болсам. Мен, кесинг да билесе, анамдан юч жыллыгъымда къалгъанма. Ёлген кыйынлыды ансы, жаны саугъа бир зат болады.

– Не этейим да, тыялыкъ болсам, кесим жаным аны ючюн берир эдим, – деди Зайнаф, кьол жаулугъуну сууун сыгъа. Арлакъда бийик жерчикни сайлап, Нальчик таба айланып, туююне да бир къанга кыйыр салып, жерге олтуруп тургъан эрине да бир къарап. – Да кёресе, нечиклигим да къалмагъанды, жаным ичимдеди. Мен кёргенни жауум да сынамысын...

– Жанынг сауду. Элинге-жеринге табылдың. – Къарачач терен кючсундю.

– Саума сау, манга не боллукъ эди. Анняны кеси къолум бла салдым жерге, – дейди Зайнаф, жүрексинип жилигъаны Къарачачны инбашын тепдире. Жилимукълары, шулпу жибитгенден башха болмай, уллу жашыны юсюне къаплап чыкъгъан пиджагындан да ётдю.

– Зариятнымы?

– Да андан сора дагъыда бир анаммы бар эди да мени? – деп, бетин Къарачачны инбашындан бери бир айыргъан да этип, кёз жашлары ау этип тургъан кёзлери бла къарап, Къарачачны тумандача кёре, дагъыда инбашына къапланды.

Алайсыз да Зайнафны жилигъанына тёзалмай, тауушсуз жилия тургъан Къарачач сарнап ийди. Сабийлерини аталарыны жилиуун эте, кёз жашларын тауусхан Къарачачны жилиргъа, сарнаргъа да онгу жангыдан, къайдан эсе да бирден, эринине-бурунуна дери толгъан кёлню сууу жагъаларындан ычхынганлай, жилимукълары къуюлдула.

– Мен а къалай эшитмей къалгъанма да аны? – деди Къарачач, Зайнафны бетин кесинден айыра, бетине тюрслеп къараргъа кюреше.

Симаны унутхандыла была. Ол да лагерьледе тиширыулары сарнап жилигъанларын, аланы ичлеринде, Зайнафча, жаш къызчыкъла да, Къарачач киби, жыл санлары келген тиширыула да бирча жүрексинип, амалсызлыкъ къысхан санларын кеслери жыртыпмы къоядыла дерча, ма алай жилигъанларын кёп кере кёргенди.

Ол, тиширыула да берлакъгъа кетип, тегерекге-башха къарай, былайлада къудуретни ариулугъуна сейир этип, тамашагъа къалады. Алма-Атада болмаса, быллай жашил монглукъну ким кёргенди. Мында туугъанла ариула къалай болмасынла?! Табийгъат кеси жаратады ариулары, кесине ушатып. Ол Зайнафны биринич кере къайда кёргенин, алгъа аны анасын таныгъанына эси кетип, биринчи кере Алма-Атада кёргенча болгъанын, ортада сёз къалай башланганын – барын да жик-жиги бла къабыргъагъа кирпичлени къалай тизе эселе да таш устала, тюз алай тизип чыкъды ангында.

– Бизни ишибиз да сизникинден хоча туююл эди. – Къарачач, бурунун да ууакъ-ууакъ тарта, алай айтады Зайнафча.

Алай бир башхалыгъы: сен, сабийни анасыны ёшюннуден тартып алып кетгенча, анангдан айырып алып кетип, анча къыйынлыкъны сынатханлагъа не айтырыкъса. Бизни уа халкъ бла бирге атхандыла тышына, кылдыныча. Дагъыда халкъ бла бирге болмакълыкъ тынчыракъ эди, сизни ишигизден эсе.

Ма алай айырылдыла эки таулу тиширыу. Тутмакълыкъны сынагъанла. Алай адамлыкъларын, миллетлик илишанларын тас этмегенле. Андан сора тюбегендиле деп билмейме аланы.

* * *

– Къоркъма, къызым, хар адам да тюберигине тюбемей ёлмейди, – деди 1921 жылда кюнлени бир кюннуде анасыны гитче эгечлеринден бири Нуржан Къарачачча, къоюнуна башчыгъын къысып, инбашларын-

дан энишгерек озгъан чашчыгъан бир хычыуун сылай, кеси да кёз жашларын тыялмай, туурагъа кюн элпегирек жарытып тургъан жаз агъачха, тёшле башларына чаллыкълагъа, тёбенирекде энди орнала келген Къасым Къабакъгъа къарамы кетип, терен сагъышлы. – Адам туугъанынлай окъуна аны къадары мангылайына жазылып къалады, хар адамны да болады жакъчысы. Ёксюзню кесин къоюп къоймайды ол Аллах буюргъан жакъчы. Кёкде Ёксюзле Жулдузу бла Жан Жулдузу, Жерде Даулет бла Дауче сакъдыла жаны барлагъа. Сени да барды аллай жакъчынг – Ёксюзле Жулдузу, майна, къарачы, – деп, кюнлюмню кёргозтдю.

Нюржанны айтханы кертиге ушап къалды. Ёксюзле Жулдузу эди бу адамны къадарыны жол башчысы, бешжыллыкъ заманындан башлап. Андан сорагъы жашауу – тюшю-тюню да – аны туурасындадыла. Аны ючюндю бу тиширыуну, сёзюне ёлген таулу къатынны сууалын алай уста билип, керек кюнде, жангылмай-шашмай, жамауатха айтыргъа боллугъу. Ма бу жолча...

...Кече, несин да унутуп, къалкъыгъан кибик этсе Къарачач, аны бла бирге мен да, Ёксюзле Жулдузу, солуйма. Башха заманлада уа кёзюмню да къысмайма, ёксюз ёсген Къарачачны дайымда туурада тутар ючюн. Ол жилягъанда – жиляйма, бир-бирледе, аны ачыууна тёзалмай, кёкден жауун болуп, къар, буз болуп да тюшюп турама жерге. Къарачач болгъан жерге артыкъда бек сакъма. Аны биргесине азиялада сюрگون къыйынлыкъын да сынадым, кавказлыла юйренмеген исси кюнледе аны биргесине кюйдюм, бишдим... Артха къайтып келген къууанчны да аны биргесине этдим. Алай, къайтып жерине келген этгенликге, кёзлери жарымадыла, алыкъа ала Бексолтан кетген жолдадыла. Хо да, несин айта турама, аны жашауу битеу да туурамдады, окъугъуз бир сиз да...

Жашауун ол манга ышаннганы кибик, аны хапарын, къошмай-къоратмай, азайтмай-семиртмей, сизге айтама. Юзюк-юзюк. Бу юзюклени бирге тийишдирирге уа сизге тюшерикди. Къыйналсагъыз да, эринмегиз, эрикмегиз. Жашауу XX жюзжыллыкъны къыйын кезиулерине тюшген таулу тиширыуну – эгечни, юй бийчени, ананы, къайын къызны, келинни – бир къыйынлыкъгъа да бойсунургъа унамагъан, бюкдюргемен къадарыны сарынына хурмет этейик бирден. Бу тиширыуну къадарына къарауда бирден болсакъ, ол бизни бирлигибизни белгиси боллугъуна ийнанып.

Тынч кезиую болуп да билмейме. Доп деп жерге бир зат тюшгенча тауушха окъуна элгене жашагъан жанына биз да къурман болайыкъ. Мен, сизни билмейме, кесим а къорма анга – сёзюне кертилигин, намысын, миллетини бетин сакълагъанын, тиширыуну намысы бла кишини да ойнатмагъан тёзюмлю таулу тиширыугъа...

Окъугъуз. Кёрюгюз кесигиз... Хапарын сизге мен – Ёксюзле Жулдузу – айтама...

Бу китапны алай башлагъанбыз. Ол сёзле бла бошаргъа да сюебиз.

Мен эринмедим муну хапарын сизге айтыргъа: тангым аны бла атды, ингирим аны бла келди, кечем аны бла озду, тангым аны бла атды.

Бир, эки деп, токъсан жети жылны кютдюм муну, эрттенликде бетини халына къарап, ингирде да бетини халына къарап, кече да жастыгъыны тубюне кирип, жамау жууургъанны аузуна буштукъ этип, ичинден сарнагъанына тынгылап, тангнга жукъусундан къанып кёрмедим, сабийлерини юслери иш ачылып къалмасын деп, юч-тёрт кере къобуп, алагъа къарап, къатларына шинтикни тартып, бир кесек олтуруп, тёшегине алай кириучюсуне мен окъуна юйренип къалгъанма.

Ийнаныгъыз, ма быллай тиширыула къалдыргъандыла халкъны жанын къыйын кюнлеригизде. Кесим кёзюм бла кёрген ишди. Таулу тиширыугъа халкъыбызны жашауу ёмюрлюк эсгертмеди. Адам саны аз да болсун, кёп да болсун, халкъны гунч этерге амал жокъ эсе, сора таулу тиширыу да, ийнаныгъыз, ёлюмсюздю. Суюсегиз, ташдан ишлегиз анга эсгертме, суюсегиз а, баш уруп, ариу сёз айтып, къубултуп, жүрегигизде ишлегиз анга эсгертме. Алайды, жанларым-кёзлерим.

Бир сейирин да айтайым. Аллах, кёп ёмюр бердинг, кёп сынадың, бир ууахты намазымы къоймадым, тилемегенме кёп жашау бер деп, сени къолунгдама, айыбым бар эсе, кеч, гюняхым бар эсе, кеч, жангыз бир тилегим барды санга – мени хаух жашаууму кертиге айландыргъанында, жангы дуниямда анга, сабийлени аталарына, бир тубет. Аллах, кесинг билесе, кёрюп да, эшитип да тургъанса. Сыйлы Китапха – Къуранынга – абидезсиз къолум бла тиймегенме, хар намазымда тилегенме аны, тубет анга мени неда аны манга. Жетмиш жылны тилейме аны кёзюне бир къарат мени ахыр ауалымда деп.

Ма аллай тилеги болгъанды аны, Къарачачны – Айкъызны. Аллах ёчюлтмей жашатханды аны ол ийнаныуун.

ЧЫГЪЫШЫ

Жыл санлары келгенине да къарамай, Самат да, Халал да иш юсюндедиле. Халалны тюз аты Саубарды. Юйдегиле да, элде таныгъанла аны хар зат да халаллыгъын кёрюп, анга Халал деп къойгъандыла. Мен да, Ёксюзле Жулдузу, элде жүрюген атын алайлай къоюп къойгъанма халпарымда.

Къарачач айтып болгъанды экисине да: «Элден, адамладан айырылмагъыз, амал болуп, ишни да къоймагъыз. Жетсегиз билирсиз: адамла бла болсанг, ишден айырылмай турсанг, жарсыуунгу бир ауукъгъа унутхан да этесе, къууанчынг болса уа, нёгерлеринг, танышларынг аны бетин чыгъарадыла. Ол а саулукугъа да игиди».

Къарачач кеси аллай болгъанды. Къарачач айтмаса да, жашла кёрюп тургъандыла аналарыны бирда ишден айырылмагъанын, жууукъ-ахлуну излеп, жокълап, табып, саулукулары-эсенликлерин соруп тургъанын. Жашауда алай тап болгъанын ангылатыргъа кюрешгенди Къарачач. Орта Азияда ары дери танымагъанлары, айтып окъуна эшитмегенлери бла жан бла тёммек, эгеч-къарындашлара жашагъанларын айтып тауусмагъанды. Азиядан къайтханлы да, аланы бир жокъламай, арадан ай

оздурмагъанды. Ол себепден болур эди жашлары да, туугъан туудукълары да сагъыш этгенден: 2011 жыл 23-чю июнда Къарачач ауушханда, тытырташчыла бир аууздан, оу деп, ма энди болду Тытырташ ёксюз дегенлери. Жыгъылып, кеси айтычулай, эки къолтукъ таякъгъа жалынчакъ болгъунчу, барып да тургъанды эски танышларын сора. Артда уа телефоннга кёчген эди, адамны сорлукъ болса.

Кёп эшитгендиле жашла, кесини токъсандан артыкъ жашагъанын да эл бла бирге болгъаны бла байламлы этгенин. Ансы токъсандан артыкъ ауушну жолун арытырча не игилик, не татлы жашау кёргенди, сынагъанды Къарачач, юч жыйырма бла он жыл баш иесин сакълап жашагъан тиширыу.

Аны айтабыз: Самат бла Халал да жетмишлени «кемиргендиле». Ишлерин а къоймагъандыла. Была бир атадан, бир анадан туууп, бет сыфатлары союп къаплагъанча ушагъанла, къарыусузгъа онг тапдырыу, амалсызгъа эс тапдырыу дегенча къылыкълары барды. Аналарыны ёшюн сютлери бла келген аллай ариу адетлери бирча болгъанлыкъгъа, башхалыкъла да бардыла: Самат – сабыр, тутумлу, не ишни юсюнде да Аллахны кюню кёпдю деучю; Халал а – жезгъора, ырахатсыз, башлагъан ишини ол кюн окъуна ахырына чыгъаргъа суюген, ичиндегин кёбюнде артда кеси да сокъуранырча айтып ийген, жандауурлу, жаланнгачха юсюнден келегин тешип берип къояргъа хазыр болгъан. Женгиллиги артда кесини башына жау болгъанын да кёп кере сынагъанды. Къарачач аны хар заманда айтып болгъанды анга. Алай къулакъламагъанды Халал.

Жашланы къылыкъларын анадан иги ким биледи: Халал ангылагъандан, Къарачач Саматха тартаракъды, кесини ол ырымыны башын жабаргъа кюрешгенликге.

Ол эрттенликде да, кюнде-кюнде болуучусуча, бир бахчаны эки къыйырында жашагъан къарындашла ишлерине кетдиле. Къарачач ёлгенли, тегереклерин къармагъанлай, не излегенлерин а билмей, жан кечиндириу дунияларын башлагъан жашла – кишиле – аналарыны жик дууаларына хазырланган заманларыды.

Хазырланган десек да, элни эфендиси да, Саматлары таныгъан башха дин ахлуланы кёбюсю да, ол адет болуп къалгъанды ансы, ислам динде ол жокъду, Къуранда да жукъ айтылмайды аны юсюнден деп, жашланы «эгеп» тургъанлыкъгъа, бир ууахты намазын оздурмагъан Къарачач сау заманында аллай хапарла эшитсе, айтып болгъанды жашлагъа, бу иш мени юсюмде тохтамасын, эшитмегенбиз демегиз деп. Аны бла бирге, мен ёлгенден сора, сакъал ёсдюрюп, бетигизни бузсагъыз унамам деучюсюн да жерге салыргъа болмагъанлай, хазырлана эдиле жик дууагъа жашла.

Къабырлагъа ыйыкъдан бир табылмай къалмайдыла. Къабырланы эшиклеринден ары атлагъанлай, экиси да тохтап: «Ассалам алейкум, къабыр юлюшлюле! Сиз да болгъансыз бизнича, биз да боллукъбуз сизнича», – деп, дууа тутадыла. Халал: «Бисмилляхий ырахман ирахим.

Къулху Аллахуу ахад, Аллаху смад, лямиялид, лямияуляд уа лямиякъуллаху къуфууан ахад», – деп, Къулхуну жети кере айтады, анда сора экиси да къабырланы теренлеринде Халалны жетийлыкъ туудукъ къызчыгъы асыралгъан къабырны къатында обагъа жанлайдыла. Алайда биягъы Халал: «Агъузу билляхий мина шайтан ыражим. Бисмилляхий иррахман иррахим. Алхамдулюлляхий раббий гъаламин, иррахман иррахим. Маликияумиддин. Яккя нахбуду, яккя настахийин. Ихдина сирраталь мустакъыйим. Сирраталь лязин анхамта алейхим. Гъайириль махдуби алейхи. Амин», – деп, бир кере Алхамны айтып, дууа тутуп, аналарыны бла аталарыны сын ташларына тийип-тийип кёрюп саламлашадыла. Къабырны хансы болса, аны жулкъадыла. Жулкъурчагъа уа жетдирмейдиле жашла. Бузулгъан жерчиклери болса, алайларын да къол аязлары бла сылап тюзетдиле. Ала экиси да обагъа, тюз аналарыны бетлерин сылагъанча, алай ингил къатыладыла. Къабыр сын ташларында суратлары жокъдула Бексолтанны бла Къарачачны. Тыш къыраллада айлана тургъан Халал ол жанларында бирда кёрмегенди, сын ташлагъа ёлгенлени суратлары салынып. Мындагъы эл эфендиле да дурус кёрмейдиле аны. Болсада эфендилеге тынгылагъанла бек аздыла. Мендеми тохтаргъа керекди бу деп, хыршыланып къоядыла. Халаллары уа этмедиле алай. Динде жюрюген жорукъдан таймадыла. Алай элинде-жеринде ёлмегенни сын ташы элинде салынмайды, юй бийчесини сын ташыны къатында уа – бютюнда деген оюмну сора жик дууаны юсюнде сёзню да къабыл кёрмедиле. Аллахдан аны бла байламлы келлик гюняхны боюнубузгъа алабыз деп, аналарыны тилеклерин тамам этдиле ансы, андан башхасында дин ахлуланы айтханларына терс бармадыла, салмадыла суратларын сын ташларына.

Ол эрттенликде уа, айтханыбызча, кетдиле ишлерине.

Къарачач ёлгенли, агуманланып, шашхынланып кечиннген жашла – кишиле – ишге да къабырла таба, артларына-артларына къарай барадыла кюн сайын сейир да тюйюлдю аталарын танымай ёсгенлени алай этенлери.

Кюн а бир ариуду: эрттенликден окъуна тёбентин – Терк башларындан – кюн къызара, тау шынжырладан бери ауа, жарыгъын бек алгъа Къарачачланы арбазларына жайгъанды. Ол а – кюнню иги боллугъуну белгиси.

Аны аллында жыл къыбыдын адамланы эшикке чыгъаргъа къоймай, солууларын тыйып, салкъын ышыкъла излетип, бек жунчутханды.

Бу жыл а алай тюйюлдю. Салкъынды. Бюгюн да эрттени салкъынды, женгил аязлыды, сериуончук, тал кишиучукъ кибик, ингил къатыла, жюрегинге хошлукъ береди. Кюн тюшден аууп, адамла ишлеринден юйлерине жыйыла башлагъан заманда, къуу кибик, женгил аязчыкъ хычууун сыланады бетинге.

Тытырташны Тёбен Къабагъында ёрге къарасанг, чаллыгъы жете келген Тазия Дуппурну кюнлюм этегинде тюзчюкде, Тытырташ суучукъ ашап этген жаргъелни башында Тёбен Тытырташны къабырлары барды-

ла. Нальчик табадан ёрге келе келсенг, орта орамдан ары Тёбен Къабакъны ортасындан айырылады жол. Къабырла табадан келе, не тубюнден къабырла таба баргъан машинала тубеп къалсала, бир къоюн излеп башлайдыла. Алай бла айырыладыла машинала – орамчыкъ такъырды. Кеси да тытырташ жолчукъду, жауунда балчыкъ болмайды, букъусу да жокъду, чайыр салыннган жолдан башха туююлдо.

Ол жолчукъну эки жанында, къабакъ эшиклери да орамгъа-орамгъа къарап, журтла ишленипдиле. Тёбентин келген онг жанына, ёргеден келген а сол жанына бурулуп, къабырдагъыларын кёрлюкле алай барадыла.

Къабырлагъа элни тёбен жаны бла кирип кетерча, салма жолчукъ да барды. Тытырташ суучукъну ызы бла барады ол салма жолчукъ. Ёргерек атлап, суу ызыны ичи бла бара кетип, солгъа тарта барып, теш башына чыгып къаласа.

Элни огъары жанындан келгеннге да барды къысха жол ары: орта орамдан ёрге бурулгъан жолгъа жетмей, тешлемени ортасы бла жаяу жолчукъ этип къойгъандыла ары жюрюучюле, жолну къысхартабыз деп. Алайтын да къабырлагъа байтамал чыгып къаласа.

2010 жыл 24-чю июнда 97-чи жылы бара ауушхан Къарачачны сал бла уллу орамны элтгендиле къабырлагъа. Кёп аурумагъан эди. Жашагъан дуниясында ауруп, кесине къаратып, адамны къыйнагъанды деп билмейбиз: жашау тиричилиги, кесини жигитлиги, тирнеклиги анга санларын тынчайтыр кюн бермегендиле. Аны ючюн туююл эсе, Алма-Атада ёшонюнден къыйналгъанын айтмасакъ, башын жастыкъгъа салмагъанды, биз билип.

Къолтукъ таякъларыны хапарларын билесиз: аладан эрикгенден туююл эсе, арт жыллада терк-терк тилек этиучю эди: «Аллах, сенден ёмюр тилеп-жалынып турмайма, кесинг билесе этеринги, алай аурутуп, тешек этип, мени сынама, бир ууахты намазымы оздурмагъанымы уа билесе. Мен билип, сенден уялырча, не сенден кечим тилерча, бир терслик этмегенме. Жашау берген Кесинг къачан аллыгъынгы да биле болурса. Не да болсун, Аллахым, мени сартындан адамла къыйналмазча кюн ал жанымы деп.

Эшитген эди Аллах кесини сыйлы къулуну тилегин: бир аман жыл болуп, къыш да къышлыгъын этмей, жай да, быллайды деп ангылаталмазча, жауунлу-шулпулу болуп, адамланы башларын суугъа атарыкъ этгенди. Арт айлада уа, Къарачачны ахыр айларында, жауун, кечедикюндю демей, кёз ачдырмайды. Къарачач да къоркъа эди ачыкъдан: бир зат болуп къалса, бу жауунда не этерле адамла деп.

Дагъыда бар анга тынчыкъ бермеген бир иш: бу арт жыллада не кюрешди эсе да, ых дегенин жерге салмаучу жашларына къабыр къангала хазыр этдиралмады. Не эменден, не къудору терекден болса эди деп да кюрешди. Кёллери барып этдираллыкъ туююл эдиле аланы жашла, жашауну болушун кёре тургъанлыкъгъа, кеслери да иги кесек жыл сюргенден сора да, аналарыны ёллюгюне ийнанмагъандыла. Къабыр

къангала ишлетип, быланы жерлерине къачан табышдырлыкъбыз дегенча, кёз ауруу этип турургъа суймедиле жашла.

Къарачачны анасыны эгечи тёбен тюртюлючю Нюржанны баш иеси Къаплан жондуруп къойгъан эди къабыр къангала кесине да, Нюржаннга да. Къарачач кеси да ырыслаучу эди аланы кёрюп, алай иш кёзюне жетгенде уа, ала ючюн да сабийле абызырап къалыргъа боллукъларын уста билген Къарачач артда ангылагъан эди ана жууукъларыны тюз этгенлерин.

Къайын анасы Къурманкъыз да, кёчюре келгенлеринде, къолгъа аллыкъ хапчукланы, сабий кийимлени къайгъысында хазыр этилип тургъан къабыр къангаларын унутду да, арбаздан жолгъа чыкыгъанда эсине тюшюп, артха бурулуп, мында къалып баргъан бары мюлкден да бек ол къангалагъа жарсыгъанын айтхан эди келинине – Къарачачха.

Андан эди аны да тилеп кюрешгени: къабыр къангала хазыр этилгенликге, ажалындан алгъа ёлмейди адам. Ёлюмюню къоранчлары да адамны ёз къыйынындан болургъа керекдиле деп да кюрешди Къарачач.

Ала да ата къатылыгъын, жылыуун да сынамай, аталыкъ да, аналыкъ да этген Къарачачдан сора, кишини танымай къарт болгъанла кеслерини да ёлюр тюклери чыкыгъандан сора да, ырыслап, аналарыны бу айтханын эталмадыла.

Ёлюрюню аллында кюн, Саматны уллу къызы Лейляны чакъырып, Къарачач айтханды: «Сын ташымы къатында уллу атагъызгъа да салыгъыз сын таш... Жыйышдыргъанчыгъым жетерикди... Къыйналлыкъ туююлсюз... Эринген этмесинле жашла... Не кюрешдим эсе да, къабыр къангаларымы хазыр этдиралмадым алагъа... Басхычыма Саматныкъыла да, Халалныкъыла да жабышсынла, Аданыкъыла да жабышсынла... Жаным чыкыгъынчы, кишиге да ол сартындан ауузунгу ачма...»

Кёзлери къызыл къан болуп чыкыды Къарачачны отоуундан Лейля. Кёз къаплары суугъа тюшген мамукъ гулмаклай болгъандыла. Къарачач да хар айтымындан бир солуй, абына, тюкюрюгюн къыйналып жута, тынгылай а болурму мен айтханлагъа бу дегенча, ышанмай, бетин бир Лейлягъа, бир да къабыргъа куююзде Бексолтан бла бирге озгъан ёмюрню 30-чу жыллары тауусулурда тюшген суратха бура, солууун да, тамагъына тыгъылгъанча, къыйналып ала селешеди.

Лейля чыгъа келгенлей, шургулу бетлерин анга бирден бурдула алайдагъыла: Самат, Халал, Ада, аланы сабийлери. Ол жукъ айтмады да, бир жанына, бахча табагъа кетип къалды. Ангылагъан эдиле бары да Къарачач осуят халда не эсе да бир зат айтханын. Алай сорур къайгъылы туююл эдиле ала.

Жауун а къуяды. Эшикден кирген жерде чорбатда жыл-жылда да уя салыучу акъдёрден, жютюбурун, къаракъанат къарылгъач быйыл да ол жеринде ишлеген уясындан баш энишге къарап, чык-чык-чык деп, юзмей, жырлап туруучусун да къоюп, ары бла бери ышырылып айланганлагъа, бир жукъ да ангыламай, алай ангыларгъа кюршгенча, къа-

рамын тигип турады. Сан бирде къара жютю къанатчыгъын кѣтюрюп, жютю бурунчугъу бла къанат тюбюн къашыйды, суу боюнундан ургъан аязчыкъ дѣрден тюклерин шапырады.

Бйыкъ болады жауун, тохтамай, челекденча къуюп тургъанлы. Кѣрюп къалыргъа суююп, жашларын, ѳсдюрген къызын, аланы сабийлерин бирем-бирем чакъырып турду Къарачач. Бир киргенде, ѳсдюрген къызы Ада, отоуда олтургъан келинле бла бирге къалып къалды, жилярыгъын кючден тыя. Бирер гымыжа къол жаулукъну ууучларына къысып, къолларын да тобукъларына кѣнделен салып, жаулукъларын терен къысып олтургъан келинлерине эсгертгенин ѳсдюрген къызына да айтды, тюп эринини къалтырагъанын эслеп: «Чуу этмегиз. Аллах манга 97 жылны буюрду эсе, анга шукур этип жашагъыз, жиляп, кесигизни ѳлтюрмегиз, ичигизни кюйдюрмегиз. Бизге болгъан кимге болду деп, тобукъ тюймегиз. Аллахха аманатсыз. Хар намазымда ол аманатымы тилек этип тургъанма Аллахха...».

Къарачач ѳлюмюне алай тюберигин къайдан биллик эдиле сабийлери. Ийлер ючюн къалмагъан къадары юйретген болур эди Къарачачны хар затха да, ол санда ѳлюмге да, хакъгъача къараргъа. Сейир этиучю эди анса да быллай бир жашагъанына. Аллах, сабийле аягъы юслерине болгъунчу бир сакъла жанымы деп, тилек этиучю эди. Энди уа, туугъан туудукъларыны юйленнгенлерин, юйюр къурагъанларын кѣргенден сора, ахыр-ауалда болмай къалмазлыкъ къайтмаз жолгъа бирда тюрленмей къарагъанын эслерге боллукъду.

Чатырла, гетенле излеп, тийишдирип, сабийле къазауат этдиле, Лейля чыкыгъандан сора.

Ўлюр кюнню аллында кюнню эрттенлигинде, къанны кѣтюрюлгенин ѳнчелеучю тонометрни да алып, Халал Къарачачны отоуна кирди. Аны кесинден сора – къызы. Аладан сора киши жокъду. Халал киргенде, къоргъашин ауурлугъу болгъан къарамын Халалгъа бурду. Ёчюлюп эди къарамы. Жюреги элгенди Халалны. Сѣзюнде, бетинде тюрленнген барды деп а бирда эслемейди Халал. Къаны кѣтюрюле-тюше тургъаны ючюн, жюрегини жоргъасы да бир кесек теркленнгенди ансы, къарамыны ѳчюлгенин айтмасакъ, башха бузугъу жокъду халында.

– Бусагъат мен сени аягъы юсюнге сюеп къояйым, – деп, Халал, тонометрни орунундан чыгъара, жарыкъ сѣлеширге кюрешди. Анга бир тюрлю жууап кѣрмеди анасыны бетинде Халал.

– Сен керек тюйюлсе манга, Саматны чакъырчы, – деди къысха, башын жастыкъдан бери айырыргъа кезене. Къарачачны ол сѣзлерини бла Халалны отоугъа атлагъаныны ортасында такъыйкъа да озгъан болмаз эди.

Арт 20–30 жылны Саматны къолунда жашагъанды, аны себепли Халалны кѣлюне не аз да тиерик тюйюл эди Къарачачны ол айтханы. Мычымай, ол айтханны этерге Халал босагъадан тышына атлагъанлай, жауун, биреу жолун кесип къойгъанча юзюлюп къалды. Кѣк Терк Башы табаладан ачыла башлады.

Саматха не затла айтды, не осуят этди, аны киши да билмейди. Халал акъыл этгенден, ол Саматха къабыр къангаланы юслеринден айтса керек, огъесе экинчи сын ташны юсюнденми айтды... Алай туююл эсе да, Халал алай сунуп къойду да, Саматха жукъ сормады.

Ол кюн август айны 17-чи кюнюнде биреулен, узакъдан къарагъаннга ауана кибик кёрюннген биреулен, гулоч таякъны аркъасына кенделен салып, эки къолун анга жюклеп, гуппурлугъун да анда-санда тюзетирге кюреше, элни огъары жанындан келе келип, орта жолдан къабырла таба баргъан такъыр жолчукъгъа бурулду.

Тюз ол кезиучюкде тебентин, Нальчикден, келген сары маршрут машинадан школ къатында бирулен тюшюп, уллу жолдан энишге, Тытырташ суучукъ таба тигеледи. Ол да, суу ызны суу жетмеген жерлерин сайлап барып, жаргъелден ёрге айланнган жаяу жолчукъну ёрге къабырла таба тартды.

Тёгерек саргъала башлагъан кюз кюнлени бириди. Кёгетле терекледе кеслерини жете келгенлерин билдире башлагъан заман, бостанлары болгъанла кёгет жыяргъа ящик-мащик мажарыргъа киришген, гюллю нартюхлени туудукъларына къуурур мурткугъа берилген ыннала, этеклерин къоюн этип, гюллю нартюхле жыйгъан кезиудю.

Бир замандан сора биз да кёребиз, къабыр тийреледе жашагъанланы арбазларында муртку эте айланнганлары да эс бурадыла: бири къабырланы тебен жанындан, ыскындыкны юсю бла атлап, къабырлагъа ётюп, экинчиси да къабырланы баш жанындан къабакъ эшик бла кирип, экиси да ол эки сын таш сюелген къабыр таба барадыла. Акъырын, хар атламларын эслеп эте, къабыр обаланы орталарында адамла келе-кете малтап этген жолчукъла бла.

Тебентин келген, ыскындыкдан ичине атлагъанлай, эки къолун да къалкъа тутуп, бир затла мурулдай, кёп сюелди. Сора ол, эшитдирип: «Бисмилляхий ырахмани ррахим. Ас-саламу гъалейкъум ахляд-дииари, миналь му миниина уаль муслимиина, уа инна ин ша Аллаху бикум ляхикъууна, уа ярхамуллахуль мустакадимиина миннаа уаль мустахириина», - деп, къабырлагъа зиярат этген дууаны айтды.

Ол эки сын таш сюелген къабырны къатында, сын ташы да акъ мермерден болгъан гитче къабырчыкъ да барды. Ол, бир айтханбыз, Халалны жети айында аурумай ёлюп къалгъан туудугъуду. Аны асырагъан кюн Къарачач кесине алайда жер къойдургъан эди. Ол кезиуде алайы къабырла къыйыры эди. Шендю уа къабырла терениди. Жаны сау заманда кесине туудугъуну къатында къабыр жер сайлатхан ана ол жерин кёрдю, алай кесини къабыр къангаларын а кёралмай къалды. Ол жарсыу жашлада кюнден-кюннге юйреп турады.

Келдиле экеулен эки жанындан кёк мермерден, бири бийигирек, бири алашаракъ жонулгъан сын ташланы къатларына. Бири онг жанындан, бирси да сол жанындан, кеси кеслерине бир затла мурулдай, къолларын сын ташлагъа узатханда, бир бирни эследиле. Бири Самат, бирси уа Халал эдиле ала.

Сын ташланы сылап, Халал эки кьолун, биягьындача, кьалкьа тутду: «Агъзу билляхий мина шайтан ирражим. Бисмиляхий ырахман ыррахим. Алхамдюлюлляхий раббий гьаламин. Маликияумиддин. Якка нагьбуду, якка настахийин. Ихдина сирраталь мустакьыйин. Сирраталь лязина анхамта алейхим, гьайырыл махдуби алейхи. Амин!», - деп, Алхамны окьуду.

Кюн тюшден аугьанды. Жарыкьды алыкьа. Адам да хазна жокьду ол кезиуде кьабырлада.

Экисини да анлары-жанлары да кьабырлагьа кетип болур эди ансы, кьолларын сын ташлагьа узатхынчы, бир бирни кьрмей тургьанларына биз да, бирлерибиз Кькден кьарап, бирлерибиз Жерде шагьат бола, сейир этдик алайда. Была ючюн кесини жашауун харам этген аналарына ахлары кетип эсе да, сейир этерча уа туююлдю: ана кесини керти дуниясын тапхандан сора, жаны сабийлеринде кьалады. Алай Кьарачач айтыучу эди, билгичлиги болгьан кьайын анасы Кьурманкьыздан эшитип. Аны ючюн болурму, ананы Аллахдан сабийлерими артымда кьой деп тилеги бек сыйлыгьа саналгьаны.

Болмаз демегиз.

1980–2016

АЛАНСКАЯ ПРОБЛЕМА В РАБОТАХ В. А. ЗАХАРОВА

Кандидат исторических наук, профессор В. А. Захаров, ученик профессора В.А. Романовского, В. П. Невской, Т. М. Минаевой, ныне, как главный редактор, только что выпустил 10-й том «Кавказского сборника», который вышел под грифом Карачаево-Черкесского государственного университета им. У. Д. Алиева.

Это издание известно во всем мире и очень высоко оценивается не только специалистами-кавказоведами, но и всеми историками мира. (Книги привезут 9 мая). В этом томе опубликована большая статья Захарова ««Тьмутараканский блъванъ» и «уже връжеса дивъ на землю», в которой расшифровывается слово «див», не один раз упоминаемое в «Слове о полку Игореве» – знаменитом древнерусском памятнике 12 века, о котором написано не одна тысяча статей. Тем не менее, Захаров убедительно доказал, что все переводы этого слова, сделанные и академиком Лихачевым, и всеми остальными исследователями, неверны. Это слово правильно переводится только с тюркского языка (карачаево-балкарского) как «наблюдатель».

Захаров пишет большую книгу (240 страниц уже написано) «Тмутаракань и “Слово о полку Игореве”», посвященную аланской проблеме. В этом произведении несколько раз упоминаются аланы под именем «ясы», так они названы были в русских летописях. Захаров убедительно доказывает неверные трактовки В. И. Абаева и других исследователей, считавших и считающих алан предками осетин. На самом деле эта сверхполитизированная проблема была придумана Советскими учеными, о чем Захаров подробно пишет с привлечением большого количества источников, многие из которых были «специально» забыты по требованию идеологов марксизма-ленинизма и спецслужб. При этом Захаров не делает никаких огульных наветов на прежних ученых, а по-научному доказывает их несостоятельность. Захаров использует работы карачевских ученых К. Т. Лайпанова и И. М. Мизиева и др. Теория Абаева не выдерживает той научно-доказательной базы, которая используется Захаровым в его работе. Эта теория попросту рассыпается. Книга Захарова вносит крупный вклад в аланскую проблематику. Она заставит историков пересмотреть свои осетино-аланские утверждения.

Работы Абаева, ставшие фундаментом под так называемым осетинским «аланством», писались и вышли в то тяжелое время, когда карачаево-балкарский народ находился в депортации. Его история была попросту вычеркнута из истории России. О них было запрещено писать, а все статьи крупных ученых (например, Лаврова) были изъяты и уничтожены.

До депортации об аланском происхождении карачаевцев и балкарцев писал еще в 1930-е годы основатель осетинской историографии Г. А. Кокиев, после депортации об этом говорил и сам В. И. Абаев. Но депортация сделала свое пагубное дело в процессе изучения карачаево-балкарского народа. Работы Кокиева и др. авторов были попросту запрещены и изъяты из библиотек, а аланская проблематика стала рассматриваться только с точки зрения происхождения осетин.

Аланская проблема показана Захаровым как часть истории России, часть истории Кавказа, которая оказалась в «плёну» политических процессов, а историки – в зависимости от недобросовестных политиков.

В своей работе «Тмутаракань и “Слово о полку Игореве”» Захаров весьма подробно и детально рассматривает все эти запутанные проблемы. Следует специально отметить, что работы Захарова отличаются большой насыщенностью научными фактами, огромной библиографией, его утверждения всегда обоснованы и вески, они приняты не только российской, но и мировой наукой. Он автор более 1 тысячи работ, свыше 30 книг. Последняя, вышедшая в 2018 году – огромный том в 800 страниц – «Летопись жизни и творчества М.Ю. Лермонтова». Захаров является ведущим лермонтоведом России, Сопредседателем Российского Лермонтовского Комитета, основанного вместе с Героями Советского Союза Расулом Гамзатовым и Владимиром Карповым. Кроме того, им написаны великолепные статьи о «Слове о полку Игореве», которые были напечатаны в изданиях Академии наук СССР и России, их значимость отмечена в специальной статье о Захарове, напечатанной в «Энциклопедии “Слова о полку Игореве”», изданной Академией Наук.

У Захарова имеется большой архив по данным тематикам, который необходимо готовить к печати, и делать это надо с участием студентов и преподавателей Карачаево-Черкесского государственного университета им. У. Д. Алиева, Кабардино-Балкарского университета. Это будет не только новое слово в алановедении, но и большая тема, которая поставит проблематику алановедения на новую документально-историческую основу.

Захаров учился в Ставропольском пединституте, закончил Московский государственный заочный пединститут, работал в историческом музее города Пятигорска, музее Лермонтова в Тарханах, создал музеи Лермонтова в Тамани и Карабахе.

Работал в Институте Европы РАН, МГИМО (У) МИД РФ, в Пятигорском государственном лингвистическом университете (ныне Пятигорский университет), был канцлером Миссии Суверенного военного Мальтийского Ордена при РФ. Неоднократно выступал с лекциями по заданию МИДА РФ в Австрии, Чехии (Пражском университете и в университете города Брно), Ереване (в трех университетах), в институтах Национальной академии наук Армении, в Карабахе, где получил почетную степень доктора наук. В 2008 г. Захаров первым, по заданию

Президента России обосновал на международном уровне юридическое право на суверенитет Республик Абхазии и Южной Осетии.

Награжден высшими государственными наградами Абхазии, Южной Осетии и Суверенного военного Мальтийского Ордена МВД России и др. наградами. Захаров – Лауреат Всероссийской Лермонтовской премии, член Союза писателей России и Армении, главный редактор научных сборников.

В.А. НАДЕИН-РАЕВСКИЙ,
*ст. научный сотрудник ИМЭМО РАН
им. Е.М. Примакова*

**ЗАМЕТКИ К «СЛОВУ О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»:
«ТЪМУТОРАКАНЬСКИЙ БЛЪВАНЪ»
И «УЖЕ ВРЪЖЕСА ДИВЬ НА ЗЕМЛЮ»**

Как пишет современный исследователь «Слова» А. Г. Бобров, найденная при туманных и загадочных обстоятельствах старинная рукопись сгорела спустя 12 лет после ее публикации, и уже около двух веков с тех пор ученые пытаются ответить на вопросы, что же она собой представляла и где была обнаружена. Мы ограничимся лишь краткой информацией, поскольку история вопроса о судьбе принадлежавшего графу А. И. Мусину-Пушкину рукописного сборника со «Словом о полку Игореве» насчитывает многие десятки работ¹.

Долгие годы считалось, что Мусин-Пушкинский сборник стал известен ученым в конце XVIII в. и сгорел в московском пожаре 1812 г. Однако сравнительно недавно появились исследования, в которых сторонники позднего происхождения Слова (их называют «скептиками»)² вновь ставят вопрос: а действительно ли существовала эта рукопись?

Согласно последнему исследованию А.Г. Боброва, обнаружившему целый пласт неизвестных доселе архивных материалов, более вероятной считается версия, что Мусин-Пушкин, будучи обер-прокурором Синода,

---

¹ См.: Бобров А. Г. 1) Существовал ли Мусин-Пушкинский сборник со «Словом о полку Игореве»? (Об одном заблуждении Эдварда Кинана) // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*. 2007. Вып. 1/2. С. 39–51; 2) «Заколдованный круг»: (О книге А.А. Зимина «Слово о полку Игореве») // *Русская литература*. 2008. № 3. С. 65–118; 3) О происхождении Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // *Чтения по истории и культуре Древней и Новой России*. – Ярославль, 2009. С. 114–123.

² Историю и библиографию вопроса до середины 1990-х гг. см.: Творгов О. В. 1) История открытия «Слова» // *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*. – СПб., 1995. Т. 2. С. 318–320; 2) Мусин-Пушкинский сборник // Там же. Т. 3. С. 287–291; Козлов В.П. Мусин-Пушкин Алексей Иванович // Там же. С. 285–287.

получил сборник, содержащий «Слова», из библиотеки Кирилло-Белозерского монастыря зимой 1791–1792 года и присвоил его себе ³.

Уже на протяжении первых месяцев после открытия Слова о Мусин-Пушкинском сборнике весьма косвенно поведал в печати П. А. Плавильщиков. Так, в издаваемом им и И. А. Крыловым и А. И. Клушиным журнале «Зритель» появилось небольшое сообщение: «...у нас были писанные законы, ученость имела свою степень возвышения, и даже во дни Ярослава сына Владимирова были стихотворные поэмы в честь ему и детям его... существуют еще сии драгоценные остатки и поныне в книгохранилищах охотников до редкостей древности отечественной, и, быть может, Россия вскоре их увидит: есть еще любители своего отечества, которые не щадят ничего, дабы собрать сии сокровища» ⁴.

Вскоре этот текст использовал при правке своего сочинения И. П. Елагин ⁵, а также, скорее всего, комментировал И.Н. Болтин. Рукопись «Слова» видел Йозеф Добровский, приезжавший к Мусину-Пушкину в 1792 г. ⁶ Добровский был инициатором перевода «Слова» на чешский и немецкий языки и в какой-то мере руководил работой переводчиков Й. Юнгмана и Й. Мюллера. Отметив, что первые комментаторы многого не поняли в тексте произведения, чешский ученый считал необходимым привлечь польские параллели, например, из «Словаря польского языка» С. Линды, и сам истолковал некоторые «темные места», исходя из славянской этимологии. Отечественный историк-славист А.С. Мыльников предполагал, что у Добровского также могли быть выписки из «Слова» ⁷.

* * *

Мы рассмотрим две фразы «Слова о полку Игореве».

Первая: «дивъ кличетъ врѣху древа, велить послушати земли незнаемѣ... Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, тьмутораканьскый блъвань».

³ Бобров А. Г. Происхождение и судьба Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве». // ТОДРЛ. Т. 62. – СПб., 2014. С. 553.

⁴ Плавильщиков П. А. Нечто о врожденном свойстве дум российских // Зритель. 1792. Февраль. С. 24; Берков П. Н. Заметки к истории изучения «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. М.; Л., 1947. Т. 5. С. 135–136.

⁵ Козлов В. П. Елагин Иван Перфильевич // Энциклопедия... Т. 1. С. 164, 165; См.: Козлов В. П. «Слово о полку Игореве» в «Опыте повествования о России» И. П. Елагина // ВИ. 1984. № 8. С. 23–31; Кучкин В. А. Ранние упоминания о Мусин-Пушкинском списке «Слова о полку Игореве» // Альм. библиофила. М., 1986. Вып. 21. С. 66–68.

⁶ Дмитриев Л. А. История первого издания «Слова о полку Игореве»: Материалы и исследование. – М.; Л., 1960. С. 308–310.

⁷ Мыльников А. С. О роли «Слова о полку Игореве» в эволюции идей чешского национального самосознания: (новые данные о работе Й. Юнгмана над переводом памятника на чешский язык) // У истоков формирования наций в центральной и юго-восточной Европе. – М., 1984. С. 184–199.

Еще первые издатели «Слова» перевели эту фразу так: «дивъ кличетъ врѣху древа, велить послушати земли незнаемѣ, влѣзѣ, и по морію, и по Сулю, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ Тмутораканьскій бльванъ»⁸.

В объяснительном переводе Д. С. Лихачева: «[зловещий] свист звериный встал [свист степных зверей – сусликов]; взбился див [мифическое существо восточных народов], кличет на вершине дерева [предупреждая своих о походе русских], велит прислушаться [к походу русских] земле неизвестной [Половецкой степи], Волге, и Поморию, и Посулю [пограничной с Русью земле по реке Суле], и Сурожу [в Крыму], и Корсуню [там же; иными словами – всем враждебным Руси юговосточным странам], и тебе, Тмутораканский идол [идолу какого-то языческого бога, стоявшего близ Тмуторокани]!»⁹

Вторая: «Уже снесся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врѣжеса дивъ на землю»¹⁰.

В первом издании: «Уже хула превзошла хвалу; уже насилие возстало на вольность; уже филин спустился на землю».

В объяснительном переводе Д.С. Лихачева: «Уже спустился позор на славу [позор поражения заслонил собою былую славу]; уже ударило насилие [половецкое] на свободу [русских]; уже бросился див на землю [Русскую]»¹¹.

О переводе этих фраз и толковании в них отдельных слов, как, впрочем, и многих других в «Слове», существует большая литература¹². И это вполне объяснимо, поскольку оригинальный текст «Слова» был написан вообще без пробелов между словами, как тогда было принято. И первые издатели по своему пониманию и разумению разделили «Слово» на слова, на фразы, на предложения, расставив знаки препинания по своему усмотрению, ну, в основном, на основе правил тогдашнего правописания. Однако они в большом количестве случаев дополнили ошибки переписчиков прежних веков, сами того не подозревая.

I

Обратимся к началу первой и концу второй фразы «Слова». Рассмотрим их подробно, тем более что нелепых и фантастических толкований по этому поводу накопилось предостаточно.

⁸ Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новагорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, в Сенатской типографии, 1800. С. 9.

⁹ Лихачев Д. С. Слово о походе Игоря, сына Святославова, внука Олегова: (Объяснительный перевод) // Слово о полку Игореве / АН СССР; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 79.

¹⁰ Ироическая песнь о походе на половцев... С. 25.

¹¹ Лихачев Д. С. Слово о походе Игоря... С. 90.

¹² См.: Виноградова В.Л. Словарь. – М.-Л., 1965. Вып. 1. С. 56–58; Творогов О. В. Болван // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Т. 1. – М., С. 131–132.

«Дивь кличеть врѣху древа...», «Уже снесется хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врѣжеса *дивь* на землю».

В этих фразах нас интересует слово «*дивь*», оно имеет два написания «дивъ» и «дивь». Среди исследователей «Слова» существуют два концептуальных взгляда на то, что такое див. С одной стороны, исследователи видят в нем реальное существо – птица, зверь, человек. С другой стороны, как мифическое явление из мира языческих древних верований. Анализ всех предшествующих мнений собрал Н. В. Шарлемань (1887–1970), но написанная им статья не вышла при жизни автора. Ее обнаружили среди бумаг личного архива, который был передан после кончины автора в архив. Машинопись имеет два варианта, которые были объединены при ее публикации¹³. Эта работа появилась только в 2014 году, однако в силу событий на Украине она практически неизвестна российским специалистам¹⁴. Мы процитируем фрагменты из этого небольшого исследования, дополнив их материалами, которые автор не знал или которые появились уже после его смерти.

Первые издатели «Слова»¹⁵ и некоторые последующие исследователи, как Н. Ф. Грамматин, Д. И. Иловайский¹⁶, В. И. Даль, видели в диве полярную сову. Так же считал А. Л. Никитин¹⁷ и ряд других. И в соответствии с народной традицией оним считали «дива» вещей / зловещей птицей – филином / пугачем. Д. Н. Дубенский писал о птице южнорусских степей – удоде (ссылался на чешское наименование удода – «диб», «деб»)¹⁸. Эту точку зрения поддержал чеченский исследователь Д. Д. Мальсагов, указав, что в случае опасности удод бросается на землю, то же делал и *див* в «Слове»¹⁹. С. В. Шервинский считал, что «див» помогает русичам (его клич – не предупреждение половцам, а угроза: «иду на вы»; в средневековой восточной литературе див – вестник, глашатай), а падением на землю указывает на опасность для

¹³ Институт рукописей Национальной Библиотеки Украины им. В. И. Вернадского. Ф. 49. Ед. хр. 95.

¹⁴ Шарлемань Н. В. Природа и люди Киевской Руси. Воспоминания. Автобиографии. Переписка. – К.: Видавничий дім «Простір», 2014. С. 445–449.

¹⁵ Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – М., 1988. С. 210.

¹⁶ См.: Миллер В. Ф. Взгляд на «Слово о полку Игореве». – М., 1877. С. 88–91, 190; Барсов Е. В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – М., 1887. Т. 1. С. 370, 407, 408.

¹⁷ Никитин А. Л. Испытание «Словом»... // Новый мир. 1984. № 7. С. 184–185.

¹⁸ Дубенский Д. Н. Слово о полку Игореве, Святославля песнотворца старого времени, объяснённое по древним письменным памятникам магистром Д. Дубенским. – М.: Унив. тип., 1844. С. 38; См.: Булаховский Л. А. Общеславянские названия птиц // ИЮЛЯ. 1948. Т. 7, вып. 2. С. 104.

¹⁹ Мальсагов Д. Д. О некоторых непонятных местах в «Слове о полку Игореве» // Известия Чечено-Ингушского НИИ истории, языка и литературы. Т. 1. Вып. 2. – Грозный, 1959. С. 134, 140, 141.

Руси²⁰. А. Л. Никитин считал, что первоначально в тексте «Слова» стояло «зивь», означающее, согласно азбуковнику, аиста или журавля. Некоторые ученые, присоединяясь к орнитологической точке зрения, ограничивались более общими определениями: Див – «вещая птица»²¹, В.Н. Перетц считал, что это «ночная птица – вестник беды»²² и т.п.

Вполне логичное толкование дива предложил Н. М. Павлов (Бицын Н.). Он считал, что «див это человек – половецкий дозорный, вестник стражника, сидящий на дереве, следящий за движением неприятеля и подающий клич товарищу, находящемуся под деревом и извещающего о тревоге следующего стражника. Когда затем первый стражник сходил с дерева на землю и на своем коне являлся в город, чтобы объявить тревогу, – это, по мысли Павлова, и значило, что див свергнулся на землю».

А фразу «Дивъ кличетъ врѣху древа» он перевел: «Злой вещун кличет вверху дерева, / Велит стеречься неведомых чужеземцев»²³. О дивевещуне, по мнению Павлова, идет речь и во фразе: «Въстала обида въ силахъ... убуди жирня времена». Его перевод: вещун «ступил на землю Троянскую / и лебедиными там заплескал крылами! / На синем море / у Дона плещучи / возвестил широко-раздольные времена»²⁴.

Эту точку зрения поддержал И.А. Новиков, который трактовал фразу как «половецкий лазутчик», ее повторил и подробно обосновал Н. В. Шарлемань²⁵. Его объяснение принял Л. Е. Махновец²⁶ и др.

С реалистических позиций пытался решить проблему и А.К. Югов. Он писал: «Четверть века тому назад я указал в печати, что с «птицей» пора кончать, что «вместо всяких гаданий, кто же этот самый *дивъ*, надо просто взять да и прочесть это слово в его прямом древнерусском значении. А оно означало *дикий* и на древнерусском, и на всех славянских языках. И особенный упор я предлагал сделать на форме «дивъ» (с ъ), ибо она в древнерусском языке прямо означает «собирательное – племенное»: весь «дикарь», половцы, «дикие»; дивъ – как половецкие

---

²⁰ Шервинский С.В. «Див» в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI–XVII вв. – М., 1978. С. 134–147.

²¹ Еремин И. П. Жанровая природа «Слова о полку Игореве» // Еремин И. П. Литература Древней Руси: (Этюды и характеристики). – М.; Л., 1966. С. 144–163, 339.

²² Перетц В. Н. «Слово о полку Игоревім» Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – Київ, 1926. С. 173.

²³ Бицын (Павлов Н.М.) «Слово о полку Игореве» в русском переводе с предварительными объяснительными замечаниями // Русский вест. 1874. Т. 109, № 2. С. 782.

²⁴ Там же. С. 787.

²⁵ Шарлемань Н. В. Загадочный зверь Древней Руси // Зоологический журн., 1964. Т. 43, вып. 2. С. 293–296.

²⁶ Махновец Л. Е. Про автора «Слова» // Памятники України. 1985. № 3. С. 24–27.

орды»²⁷. Как считает В. А. Воронцов, А. К. Югов не пояснил, каким образом «собирабельное – племенное», весь «дикарь» могли очутиться на верхушке одного дерева. Югов также не учел тот факт, что далеко не всякий половец мог повелевать. Между тем дивъ «велит послушати земли незнаеме», причём неизвестные именно русскими. Кроме того, это загадочное существо оказалось повержено на землю в ходе разгрома русских войск половцами. Всё это могло побудить С. В. Шервинского считать, что «дивъ» целиком и полностью на стороне русских, – пишет В. А. Воронцов, – такая трактовка дива имеет серьёзные основания. В рамках тюркской лексики *див* – «большой», «крупный», «старший» и т. д. В качестве старшего логично видеть князя Игоря. Наверняка, Игорь кричал не на дереве, которое не характерно для степи, а надрывно, призывая своё воинство «послушати земли незнаеме». Правомерность предлагаемой трактовки Дива станет особенно очевидной, когда мы перейдём к осмыслению образа Девы Обиды, которая предстаёт в «Слове...» в виде существа мужского пола²⁸, – писал Воронцов.

Л. А. Дмитриев обратил внимание на один весьма интересный факт, прошедший мимо исследователей. На него сравнительно недавно обратил внимание Сергей Шавырин в своей очень интересной книге²⁹. Оказывается слово «дивый» довольно часто встречается в Киевской летописи. Так там называются половцы, но не просто половцы, а только те половцы, которые находились на службе у русских князей. Иными словами – «дивые» – это «свои поганые». То есть вместе с простым значением о том, что какие-то дикие существа заставляют подчиниться какой-то пустышке, которая находится далеко в степи... Оказывается, что этими «дикими» являются «свои поганые», то есть фактически иноземцы, которые служат у русских князей³⁰.

Реалистической традиции придерживался В. В. Капнист – русский поэт и драматург XVII – начала XIX вв. В комментариях к своему переводу «Слова» (1809–1813), правда они впервые были опубликованы лишь в 1950 году, он писал в своей рукописи, что «точно див здесь значит, мне неизвестно. Кажется, представляет оно зловещую птицу филина; но что вся сия речь в иносказательном смысле принята быть должна, о том нет ни малейшего сомнения. Не изображает ли сочинитель филином **м а я к а** для остроги и преподавания вести, половцами выставляемого на насыпных холмах, которых по обеим сторонам Днепра, тогдашним половецким кочевьям, находится великое множество? Может статья сим маякам давали вид чучала филинов, на высокой щегле сидящих с приделанными к ним трещетками, посредством которых

²⁷ Югов А. К. Пояснения к переводу. Исследования и статьи Алексея Югова // Слово о полку Игореве... С. 136.

²⁸ Воронцов В. А. «Слово о полку Игореве» в свете подлинного историзма. – Казань ntelpress + 2009. С. 159.

²⁹ Шавырин С. Не сотвори себе кумира. – [Б. м.] : [б. и.], 2014. С. 26.

³⁰ Слово о полку Игореве. Перевод, коммент. и статьи Алексея Югова...

могли они скоропостижно передавать, чрез весьма отдаленные расстояния, известие о тревоге, коей последствия сочинитель изображает тут же словами: *а половцы не готовыми дорогами побегоша к Дону великому*. К догадке сей подало мне повод другое место в сем сочинении. Бояре, объясняя великому князю Святославу III бедствия России после нащастного игорева сражения, говоря: – *по русской земле прострошася половцы аки пардуже гнездо; ...уже вержеся див на замлю*. Сии слова изображают, может быть, что половцы, в безопасности от русских нападений, уже снимали, побросали на землю маяки свои. Иначе не мог я истолковать, каким образом голос филина, сидящего в верху дерева, мог быть *по Волге, на Поморши, на Суле на Сурожье*, то есть на Азовском море, *в Корсуне и даже в Тмутаракане*³¹.

Некой переходной идеей между орнитологическим и мифологическим объяснением «дива» стало представление о нем Н. К. Гудзия, В.И. Стеллецкого, А.А. Косорукова как о мифическом зловещем, но птицеподобном существе, подобном персидскому Симургу, славянскому Семарглу. Они называли его грифом / грифоном (туловище льва, орлиные, крылья, голова орла или льва)³². И. И. Срезневский, В. Н. Перетц, Г. К. Вагнер трактуют «дива» в «Слове» как грифона – фантастическое животное с туловищем льва, орлиными крыльями и головой орла или льва³³. Д.С. Лихачев считал его мифическим существом восточных народов³⁴. Б.А. Рыбаков усматривал прототип «дива» в скифском искусстве: изображение древа жизни, на вершине которого огромная фигура грифона с львиным туловищем и крыльями³⁵.

Карл Менгес писал, что слово «дивъ» могло быть заимствовано из иранских языков (ср. перс. *dēv*, *div*; авест. *daeva*; санскр. *dēva* – бог) через тюркское посредство³⁶.

Лексема «Дивъ» (дух, демон) помимо «Слова» встречается в апокрифе «Книга тайн Еноха»: «Аз исследовахъ и написахъ тутень громнии и дивъ молиинъ»³⁷.

³¹ Бабкин Д. С. «Слово о полку Игореве» в переводе В.В. Капниста // Слово о полку Игореве: Сб. ст. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 354.

³² Гудзий Н. К. Рец. на кн: Слово о полку Игореве / Пер. и комм. А. К. Югова. – М., 1945 // Сов. книга. 1946. № 6–7. С. 99–100; Стеллецкий В. И. Примечание к древнерусскому тексту «Слова о полку Игореве»: Древнерусский текст и перевод. – М., 1965. С. 129–131, 160.

³³ Перетц В. Н. «Слово о полку Игоревім» Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. – Київ, 1926; Вагнер Г.К. Грифон во Владимиро-Суздальской фасадной скульптуре // СА. 1962. № 3. С. 78–90.

³⁴ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве». – М., 1982. С. 112.

³⁵ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1988. С. 633, 755.

³⁶ Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – М., 1972. С. 192, 193.

³⁷ См.: Мещерский Н.А. Из наблюдений над текстом «Слова о полку Игореве» // Вестник ЛГУ. 1976. № 14, вып. 3. С. 83.

Исключительно мифологическое направление в интерпретации «дива» было обосновано Ф. И. Буслаевым. Приведя примеры из средневековых текстов (южнославянского эпоса), ученый указывал, что в них иногда дьявол представлялся в виде птицы, сидящей на дереве (польское поверье: дьявол в виде совы сидит на старой дуплистой вербе и вещует о смерти), «див» в «Слове» вещует смерть воинам Игоря. Таким образом, «дивъ» по мнению Ф. И. Буслаева «существо злое и притом мифическое»³⁸.

Правда, уже на следующий год, в своей работе «Русский богатырский эпос» Ф.И. Буслаев отождествил «дива» не с дьяволом, а с былинным Соловьём-разбойником, а также с дивами южных славян³⁹.

Языческим Чернобогом считал «дива» Н. И. Костомаров⁴⁰. Такую интерпретацию поддержали ученые XX в. – Е. Н. Огоновский, Е. Ф. Корш, С. Пушик⁴¹. Л. Н. Гумилев также писал о монгольском дьяволе – диве. Персидские мотивы в интерпретации «дива» увидел уже М. А. Максимович (диво, чудо, чудовище), а также В. Ф. Миллер и др.: злые духи, служители верховного духа тьмы Оримана (Ахримана). Е. В. Барсов приводил народное описание «дива»: птица в шерсти войлочной, кошачьи глаза, ноги мохнатые (как у зверя), вещая птица сидит на сухом дереве и кличет, свистит, кричит⁴². А вот, что писали В. В. Иванов и В. Н. Топоров:

Див, дива в восточнославянской мифологии персонаж, который упомянут в средневековых словах-поучениях против язычества (в форме «дива») и дважды в «Слове»: приурочен к верху дерева («Дивъ кличетъ връху древа») и спускается вниз («уже връжесе дивъ на землю»). Демон и женский мифологический персонаж со сходным именем известен у западных славян (чеш. *divý muž*, *divá žena*, польск. *dziwożona*; серболужицк. *dźiwja žona*, *dźiwica*, обычно связываемые с лесом), а также у южных славян (болг. самодива, синонимичное самовиле).

Слово первоначально было связано, с одной стороны, с русским «диво» и родственными славянскими обозначениями чуда, с другой стороны, со славянскими и балтийскими словами в значении «дикий», происходящими из «божий»: ср. укр. дивий – «дикий», старослав. «дивии», болг. «див», польск. *dziwy*, «дикий» при латыш. *dieva zuosis*, «дикий гусь» – первоначально в значении «гусь бога»; ср. также родственное

³⁸ Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – М.: Университетская тип., 1861. С. 602.

³⁹ Буслаев Ф. И. Русский богатырский эпос // Русский вестник. 1862. № 3. С. 28.

⁴⁰ Костомаров Н.И. Славянская мифология. – Киев, 1847. С. 47, 48.

⁴¹ Пушик С. Г. Криваве весілля на Каялі: Роздуми над «Словом о полку Игоревім» // Жовтень. 1986. № 7. С. 90–106; Он же. «Слово о полку Игореве» и славянская мифология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1991.

⁴² Барсов Е. В. Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – М., 1889. Т. 3.

хеттское *šiu* «бог» в *šiu-naš uitar* «животные богов», т. е. «дикие звери»; и типологические кетские параллели – *Ešdd Šel*, «дикий олень», т.е. «олень бога Эся». Развитие в славянском отрицательных значений типа «дикий» иногда связывают с влиянием иранской мифологии, в которой родственное слово из общеиндоевропейского значения «бог» (см. также Дый) превратилось в обозначение отрицательного мифологического персонажа дэва (см. Дэвы). В значении «бог» у иранцев выступило переосмысленное обозначение доли (др.-инд. *bhaga*): ср. слав. Бог; оба эти взаимосвязанных процесса объединяют славянские и иранские языки и мифологии. След древнего индоевропейского значения «бог ясного неба» (см. Индоевропейская мифология) можно видеть в мотиве падения дива на землю, имеющем соответствия в древнеиранском (*patat dyaōš*, «сверзился с неба») и древнегреческом (*διολετής*, «сверженный с неба»); ср. также хеттский миф о боге луны, упавшем с неба, и т.п.)⁴³.

В.Ф. Миллер видел прямую параллель «дива» в «Слове» с болгарскими преданиями о «дивах» (самодивы в болгарских песнях живут на деревьях и кричат⁴⁴). А.С. Петрушевич (развил Д. Ворт) отождествлял «дива» с фантастической птицей персидской мифологии Симург, тождественной славянскому божеству Семарглу⁴⁵. А.Ю. Чернов писал о мифической птице-деве Сириин, которая «замещала» дива в славянской мифологии⁴⁶.

Л. В. Соколова проводила параллель «дива», покровительствующего половцам, с Паном греческой мифологии, и расшифровывала его как языческое божество дикого, неосвоенного человеком пространства, где властвуют опасные стихийные силы (образ лешего)⁴⁷.

Н. Ф. Сумцов считал, что в украинской поговорке-ругательстве «Щоб на тебе див прийшов» упоминается именно леший⁴⁸. Хотя такое толкование весьма сомнительно, поскольку степь, а именно там происходят события битвы князя Игоря, весьма необычная среда обита-

---

⁴³ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* К проблеме достоверности поздних вторичных источников в связи с исследованиями в области мифологии // Труды по знаковым системам, т. 6. – Тарту, 1973. С. 76–82; *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистическое исследование. – М., 1991. С. 186.

⁴⁴ *Миллер В. Ф.* Взгляд на Слово о полку Игореве. // ЖМНП. 1877. Т. 8. Отд. 7. С. 108, 109.

⁴⁵ *Ворт Д.* Див – Simurg // Восточнославянское и общее языкознание. – М., 1978. С. 127–132.

⁴⁶ *Чернов А. Ю.* Поэтическая полисемия и сфаригда автора в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». – Л.: Наука, 1986. С. 270–293.

⁴⁷ *Соколова Л. В.* Див // Энциклопедия... Т. 2: Г–И. С. 110–114. Указанной автором статьи «Див и «тмутороканский болван» в «Слове о полку Игореве»», якобы опубликованной в журнале «Живая старина». 1994. № 4, не существует.

⁴⁸ *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания // Киевская старина. 1890. Т. 31. С. 536.

ния для леших. Вслед за этнологом Н. Ф. Сумцовым такие ученые, как П. В. Владимиров⁴⁹, В. Ф. Ржига⁵⁰, В. В. Иванов, В. Н. Топоров, В. Суетенко⁵¹ тоже видели в «диве» лешего. В памятниках русского фольклора леший тоже кричит на дереве и предвещает криком несчастье. Правда, они оговаривались, что «дива» не следует отождествлять с индийской, персидской или южнославянской мифологией. В. Л. Янин М. Ю. Брайчевский указывали и на «дива» (Дый) из апокрифа XII в. «Хождение Богородицы по мукам». А М. Ю. Брайчевский еще и выводил «дива» из персидской мифологии⁵².

Несколько лет назад В.Я. Петрухин и О.В. Белова расширили примеры и раскрыли значение слова див в разных славянских языках, однако ничего нового они не сказали⁵³.

А. Минаев перевел эту фразу так: «Тогда вступил Игорь князь в злато стремя и поехал по чистому полю. Солнце ему тьмою путь заступало; мрак, стонуши ему грозно, птиц угнал, вой звериный в предел сбило. Кличет Див Вершины Древа (Диво кличет Небесное): велит послушать земле не знающей: Волге, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуни, и тебе, Тьмутороканский болван! А половцы неготовыми дорогами побежали к Дону Великому. Кричат послания затмения: “По коням! Лебеди-беды выпущены – Игорь к Дону войска ведет!”»⁵⁴.

Комментируя свой перевод, А. Минаев пишет: «Дальше героем грозной картины становится “Дивъ”, сидящий на дереве. Столетние споры о том, кто это или что это, ответа не дали.

Но если хорошенько поразмыслить, то становится ясно, что автор подразумевает не обычное дерево – какое может быть дерево посреди степи? – а Древо Мироздания. В Древе этом корни уходят в глубь Земли, ствол тянется в нашем мире, а крона – в Небеса. И Див кличет не “съ” верха Древа, а “Дивъ кличетъ връху Древа”. Это можно понимать двояко. Или Див кличет Небесам, Верху Древа, или Див является Ди-

---

⁴⁹ Владимиров П. В. Древняя русская литература Киевского периода XI–XIII веков. – Киев: Унив. тип., 1900. С. 139.

⁵⁰ Ржига В. Ф. «Слово о полку Игореве» как поэтический памятник Киевской феодальной Руси XII века // Слово о полку Игореве. – М., Л.: Academia, 1934. С. 157–178.

⁵¹ Иванов В. В., Топорова В. Н. Див // Мифы народов мира. – М., 1980. – Т. 1; Иванов В. В., Топоров В. Н. Див // Мифологический словарь. – М., 1991. С. 188.

⁵² Янин В. Л. Свинцовая крышка с тайнописью из Новгорода // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – М., Л., 1954. Вып. 54. С. 46–48; Брайчевский М. Ю. Автор “Слова о полку Игоревім” та культура Київської Русі / Ред. Ю. В. Павленка. – К., 2005.

⁵³ Петрухин В. Я., Белова О. В. Фольклор и книжность: миф и исторические реалии. – М.: Наука, 2008. С. 83–87.

⁵⁴ А Игореве храброго полка не забыть! (Заново прочитанное «Слово о полку Игореве»). Перевод и комментарии Александра Минаева. – Новосибирск, 2006. URL: <http://www.zovu.ru/yaz/m10.htm>

вом Небес – Дивь... Врѣху Древа. Скорее второе. Потому что – как из дальнейшего становится видно – слушать-то он велит земле.

Теперь закрепим письменно этот шаг в переводе: Кличет Див Вершины Древа, а в скобочках поясним: (Диво кличет Небесное).

Диво Небесное – это затмение солнца. Кличет оно, велит послушать (кому?) “земли незнаем” – земле неизвестной: Волге, Поморью – побережью Черного и Азовского морей, Посулью – побережью пограничной реки Сулы, Сурожу (Судаку), Корсуню (Херсон) – русско-греческим городам на побережье Крыма. Особое внимание уделено Тьмутороканскому “болвану”. Кто этот болван, почему “болван” – загадка. Но Тьмуторокань – это понятно – названа потому, что к ней направлял свои войска князь Игорь»⁵⁵.

«Земля неизвестная», как очерчивает её автор «Слова», – по мнению Минаева, она охватывает половецкие владения. Но Диво (затмение) к Половецкой земле не обращается, не велит ей клич его “послушать”, хотя половцам оно отлично видно. Так, может быть, не к “неизвестной” земле, а к “не знающей” земле обращается затмение? К земле, не знающей, что Игорь сквозь Половецкую землю полки ведёт. Половцы-то это узнать могли и без сообщения с небес»⁵⁶.

Вот до каких фантазий доводит желание человека прославиться новым переводом «Слова». Ну что ж, «звездная болезнь» – это болезнь всех любителей предоставить новый перевод, новое толкование «темных мест» этого удивительного произведения древней Руси. В отличие от всех названных ученых, видящих в «диве» некую тайную темную силу, нашли и такие, увидевшие в «диве» «силу небес», ну совсем как у исповедников тенгрианства, о чем мы скажем ниже. К ним примыкал и киевский краевед А. Знойко, который считал, что это верховное божество славян, бог неба и само небо – Белобог⁵⁷.

Наконец, отдельным направлением в мифологической концепции «дива» следует рассматривать «шаманистскую теорию». Её сторонником является М. Л. Гаспаров, изыскующий: Див – «внешняя душа, душа в полете птица – помощник шамана-певца, шаман на мировом древе», т.е. это внешняя душа Бояна (шамана), а также третья (волки, вороны) ипостась превращений оборотней-половцев; Див – птица, непарящая, скрытая в ветвях, носитель злого, демонического начала. М. Л. Гаспаров усматривает шаманские черты, оборотничество не только у бояна, но и Всеслава, да и самого Игоря (оба превращаются и бегут из плена)⁵⁸.

⁵⁵ А Игоревы храброго полка не забыть! (Заново прочитанное «Слово о полку Игореве»). Перевод и комментарии Александра Минаева. – Новосибирск, 2006. URL: <http://www.zovu.ru/yaz/m10.htm>

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Знойко А. О Диве, Яр-Туре и времени Бусовом: Загадка остается загадкой // Студенческий меридиан. 1985. № 6. С. 18, 19.

⁵⁸ Гаспаров М. Л. Очерки истории европейского стиха. – М., 2000. С. 178, 294–296.

Встречаются и символические объяснения «дива», их можно выделить как третье направление в интерпретации этого термина: олицетворение нужды Игоря (А.А. Потебня⁵⁹), злой судьбы (А.Н. Веселовский⁶⁰), молвы и славы (Н. М. Деларю), слухов о походе (Н. И. Гаген-Торн⁶¹). Довольно странно выглядят современные знания мифологии, которые поэт А. Ю. Чернов переносит на текст «Слова». Приведем фантастические размышления автора, которые опираются на его представление о полисемии (т.е. многозначности) этого произведения: «Описано Мировое Древо с эмблемами трех его ярусов. Гордо встали путивльские стяги. Солнце преградило путь, но упомянутый в древнерусских поучениях в числе языческих богов Див⁶² «кличет на вершине Древа», и поход продолжается. Но вот стяги Игоря упали, Древо с тугой склонилось к земле, терем Киевского князя стоит без князька, и с преклоненного Древа падает на землю Див. Значит, Див – олицетворение темной стихийной архаики: гордыни и «похоти». Див повержен, как стяги, сметен с вершины Древа, ибо оно «не добром листву сронило». Символизирующие Мировое Древо русские прялки нередко венчает птица-дева Сириин⁶³. Но поверженный с Древа Див и обращается в деву-обиду с лебедиными крылами. И вот автор призывает всех князей «склонить стяги», ведь они «розно веют»⁶⁴. Итак, у Чернова «див» символ гордыни и похоти. И. Калинец видит в нем религиозное знамя, «корогву» со Спасом; свет, «диво», чудо⁶⁵.

Ну и совсем фантастическое объяснение «дива» приводит Н. Дорожкин, которого поддержал Д. Редер, считая его реальным человеком, реликтовым гоминоидом, алмасты как он фигурирует в рассказах карачаевцев и балкарцев, иначе «снежным человеком»⁶⁶.

⁵⁹ *Потебня А. А.* Слово о полку Игореве: Текст и примечания, с дополнением из черновых рукописей «О Задонщине». Объяснение малорусской песни XVI века. Харьков, 1914.

⁶⁰ *Веселовский А. Н.* Новый взгляд на Слово о полку Игореве // ЖМНП. 1877. Ч. СХСII. Июль. С. 276.

⁶¹ *Гаген-Торн Н. И.* Анимизм в художественной системе “Слова о полку Игореве” // Сов. этнография. 1974. № 6. С. 114–115

⁶² См. статью «Див» в энциклопедии «Мифы народов мира» (М., 1980, т. 1), а также Сл. РЯ XI–XVII вв., вып. 1, ст. «Берегиня»: «...темь же богомь требу кладуть и творять и словеньскый языкъ кланяется виламь и мокошьи, диве, перуну, хърсу...» – Сноска А. Чернова.

⁶³ Приношу благодарность А. Латынину за эту подсказку. Грифон и Сириин, видимо, – «заместители» Дива, как на прялках XIX в. царский орел. – Сноска А. Чернова.

⁶⁴ *Чернов А. Ю.* Поэтическая полисемия и сфрагида автора в «Слове о полку Игореве». // Исследования «Слова о полку Игореве». Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л., 1986. С. 278.

⁶⁵ *Калинецъ І.* Студії над “Словом”. – Львів, 1999. С. 39–47.

⁶⁶ *Дорожкин Н.* Мудрецы удивлялись: не зверь он, а кто же? Кто он, див из “Слова” // Техника молодежи. 1983. № 3. С. 58, 59; Редер Д. Мудрецы удивлялись: не зверь он, а кто же? Версии, заслуживающие внимания // Техника молодежи. 1983. № 3. С. 62.

Приведем еще несколько примеров из исследований последних лет, большей частью их можно отнести к фантастическим толкованиям.

Так, исследователь Дагестанского педагогического университета Д. С. Шабанова сравнивая *Див* «Слова» и *Дэв* древнекумыкского памятника «Сказание о битве при Анжи», считает эти слова однородными и доказывает, что они употреблены в одном и том же семантическом поле, символизирующем враждебное начало. И далее она пишет: «В древне-булгарском эпосе образу *дива/дэва* отводится очень важная роль – это демоническое божество темного начала, которое находится во враждебных отношениях не только с людьми, но и с алпами – демоническими божествами светлого начала. И если алпы (во всяком случае, многие из них) перешли из тенгрианства в монотеистическую религию (в частности, в ислам) как добрые, не противостоящие Аллаху божества, то *дивы/дэвы* остались враждебными».

Отсюда Шабанова делает вывод, что истоки этого мифологизма древнетюркские и являются «тюркской калькой, которая трактуется как идиома, соответствующая описанию внезапной, неуправляемой человеком и неотвратимой беды»⁶⁷.

Автор считает что «перед нами два имени одного и того же бога, который для обоих народов имел важное социальное значение и который проливает свет на версии о языческом пантеоне Древней Руси, подтверждая версию о причастности древних русичей к тенгрианству. Использование же в обоих произведениях образа *дива/дэва* конкретно указывает на причастность обоих народов к одной из самых древних политеистических религий – тенгрианству – и свидетельствует о том, что древнекумыкское «Сказание о битве при Анжи» было создано под влиянием древнерусского “Слова о полку Игореве”»⁶⁸.

Чтобы читателю было понятно, о чем идет речь, вот небольшая справка о тенгрианстве. Тенгрианство – неологизм, обозначение доисламской и добуддистской религии тюрко-монгольских кочевников евразийских степей, в которой присутствует культ Тенгри – обожествлённого неба⁶⁹, а также одного из современных направлений в неоязычестве⁷⁰,

---

⁶⁷ Шабанова Д. С. Семантика теонимов «хорс», «алав», «див» в «Слове о полку Игореве и древнекумыкском памятнике // Известия Рос. гос. педагогич. ун-та им. А.И. Герцена. 2008. Вып. № 73-1. С. 514–517.

⁶⁸ Там же. С. 517.

⁶⁹ См.: Тенгрианство – не альтернатива, а амортизационная подушка светской власти в Кыргызстане – эксперт. URL: <http://berlek-nkp.com/analytics/1558-dmihaylichenko-tengrianstvo-ne-alternativa-a-amortizacionnaya-podushka-svetskoj-vlasti-v-kyrgyzstane.html>

⁷⁰ Сулейманов Р. Р. КАРТ-БЛАНШ. Ваххабитский интернационал: сегодня Сирия, завтра Россия // Независимая газета. 2013. 22.05.

поддерживаемое таким деятелем фолк-истории как Мурад Аджи⁷¹. Как считал Л. Н. Гумилев, «почитание Тенгри – Голубого Неба» было общей «первобытной религией» для кыпчаков и «всей степной Евразии»⁷². Но тенгрианство никогда не было религией славян⁷³. Однако, если автор видит в слове «див» древнетюркскую основу, то в остальном ее рассуждения являются совершенно фантастическими и надуманными.

Л. Н. Гумилев считал, что под дивом в «Слове» подразумевается дьявол или «земли дьявола»⁷⁴. Так или иначе, но практически все комментаторы «Слова» трактовали образ дива со следующим смыслом: 1) божество восточных народов див криком с вершины дерева предупреждает жителей своих стран о походе Игоря; 2) уже бросился див (божество восточных народов) на землю русскую.

Приведенную точку зрения Гумилева современный интерпретатор «Слова» из Орловского аграрного университета А. Б. Гуларян считает «взвешенной и исторически достоверной». Правда, при этом, он высказывает одно обстоятельство, не позволяющее однозначно принять трактовку образа «дива», сделанную русскими учеными: в фольклоре тюркских народов отсутствует персонаж, похожий по имени или описанию на «дива». Гуларян пишет: «Половцы по своему происхождению были тюрками и, хотя они исчезли с лица земли, стоит предположить, что у современных турок, туркмен или узбеков найдется сходный фольклорный персонаж. Есть Дэв, однако он «обитал» в Иране, отделенном от Руси Тураном – ордами тюрко-язычных кочевников, одинаково враждебных Руси и Ирану. Это делает сопоставление Дива и Дэва в данном контексте неактуальным»⁷⁵.

Зато, по мнению Гуларяна, может быть «актуальным персонаж, ставший архитипичным и для иранского Дэва, и для русского (сеем это утверждать) Дива. Это божество древних праиндоевропейцев Дий, Владыка Высокого Неба». Автор приводит следующие примеры: у древних греков этот персонаж трансформировался в Дзеуса-Зевса (стоит вспомнить хотя бы знаменитое выражение: «Deus ex machina», в котором

---

⁷¹ Термин «фолк-истории» по отношению к сочинениям Аджиева применяется в следующих работах: Елисеев Г.А. Выдумки, ложь. Великая Степь // Русское Средневековье. – М.: Восток, 1999; Володихин Д.М. «Новая хронология» как авангард фольк-истории // Новая и новейшая история. 2000. № 3; Петров А.Е. Перевернутая история. Лженаучные модели прошлого // Новая и новейшая история. 2004. № 3; Никитин Н. Паранаука на марше. Мурад Аджи против «официальных» историков // «Наш современник». 2006. № 3 и др.

⁷² Гумилёв Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия, гл. VII, 62. Опыт осмысления.

⁷³ Безертинов Р. Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов. – Набережные Челны: Аяз, 2000.

⁷⁴ См.: Гумилев Л. Н. Поиски вымышленного царства. – М., 1970. С. 257.

⁷⁵ Гуларян А. Б. «...Уже врѣжся Див на землю...» // Лицейское и гимназическое образование. 2009. № 1. URL: <http://www.lah.ru/text/gularyan/div.htm>

слово «Deus» восходит к слову «Дий»), у персов (иранцев) – в Дэва, у ариев – в Дьяву, у кельтов – в Дису. Не хватает одного персонажа – славянского. Им вполне может оказаться див из «Слова о полку Игореве». И тут Гуларян обращается к исследованиям Б. А. Рыбакова, В. Н. Даниленко и Ю. А. Шилова, которые отождествляли дива с мужем богини Лады, носившего имя Диди, впоследствии переосмысленного в Деда ⁷⁶.

Сопоставление Дива с Дием-Дьяусом якобы находит подтверждение в древнерусской литературе. Так, в апокрифе «Хождение Богородицы по мукам» (именно на этот апокриф ссылался академик Д.С. Лихачев, обосновывая древнерусское происхождение бога Трояна), в списке, относящемся к XII веку можно прочесть: «И да быша разумели многие человеци, и в прельсть велику не внидутъ, мысляще боги многы – Перуна и Хорса, Дья и Трояна» ⁷⁷. Особенно примечателен тот факт, что Дий и Троян, как отмечает Гуларян, упоминаются в одной паре, и рассматривая Дива-Дия, автор считает, что в первый раз Див упоминается в «Слове о полку Игореве» как вещая птица:

«Збися Див, кличет врѣху дерева велить послушати земли незнаемь», и далее, как считает автор, перечисляются пункты половецкой земли. Получается, что русское языческое божество предупреждает врагов Руси об опасности? Но Див, пришедший из глубин тысячелетий, вполне мог поменять характеристику с положительной на отрицательную и стать злым и вероломным персонажем. Ведь его оттеснили на второй план более «молодые» языческие боги. В качестве примера Гуларян называет Тиамат, шумерскую богиню плодородия, в религиозных представлениях Вавилона и Ассирии она превращается в злого демона.

Для своих построений Гуларян пытается найти подтверждение в семантическом материале древнерусского языка. С одной стороны, слово «дивь» в древнерусском языке имело тоже значение, что и «диво», с другой стороны, означает знамение, предзнаменование. Вот один из его примеров: «Проклинаю полагающих звездам члвческа имена и... дроугоу дивь творящих» ⁷⁸, что приводит, по мнению Гуларяна, нас по цепочке ассоциаций к понятию неба. Слово «дивый» имеет несколько значений: чудный, изумительный, редкостный, прекрасный, превосходный ⁷⁹, это вполне соответствует, как считает исследователь, эпитетам высшего божества. Слово «дивьнии» находится в том же смысловом ряду и означает прославленный, знаменитый, достойный. Гуларян приводит такие примеры: «Киприан великии... добродетею дивен» ⁸⁰; также: «О светло светлая и украсно украшенная земля руская! Многими красотами удивлена еси...». «Дивиться» не только в украинском языке, но и

⁷⁶ См.: Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М., Наука, 1994. С. 374; Даниленко В. Н., Шолов Ю. А. Начала цивилизации. – М., 1999. С. 260–261.

⁷⁷ Срезневский И. И. Древние памятники русского языка и письма. // Известия ОРЯС. Т. X. СПб., 1861–1864. С. 551–578.

⁷⁸ См.: Словарь древнерусского языка. Т.2. – М., 1989. С. 465.

⁷⁹ См.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1. С. 435.

⁸⁰ См. Словарь древнерусского языка. Т.2. С. 465.

в русских диалектах означает глядеть, видеть (ассоциация со светом, а значит, с небом), а «дивовать» – смотреть на что-либо необыкновенное и удивительное («Не диви на народ, диви на время», «Друг дружку дивя, а все до обеда едя»⁸¹). Этот смысловой ряд восходит к понятиям неба, света, небесного знамения, удивительного, а так же к понятию зрения, способности видеть и удивляться. Для древних славян эти понятия были, по-видимому, связаны с представлениями о небесном божестве. Но есть и другие цепочки понятий, связанных с корнем «див». Слово «дивий» в древнерусском языке означает лесной, дикий, невежественный, жестокий, грубый⁸²; а «дивачить» – вести себя странно, чудачить⁸³.

А.Б. Гуларян считал, что див, дважды упомянутый в «Слове о полку Игореве», фактически выступает в двух разных ипостасях. Это приводит автора к выводу, что мы «имеем дело с отрывком недошедшей до нас детально проработанной языческой традиции. Таким образом, гипотеза, отождествляющая Дива с Диём индоевропейцев»⁸⁴, кажется для него вполне обоснованной.

Мы специально привели всю эту группу многочисленных построений только с одной целью, показать, как выискивают и доказывают несуществующее. И здесь налицо весьма грустный факт, присущий современному поколению молодых исследователей во всех областях гуманитарных наук, которыми они занимаются. У них практически отсутствуют знания библиографии и тут они впадают во все тяжкие, и начинают «изобретать велосипед». И это касается не только «Слова», а и многих других тем литературоведения. Полное отсутствие знаний библиографии приводит к самым фантастическим предположениям. Нам приходилось уже не раз, слушая выступления тех или иных молодых докладчиков, указывать им, что их утверждения, что данная тема якобы впервые поднимается именно ими – ложь. Что до них тем вопросом, какому посвящено их выступление, занимались десятки, если не сотни исследователей, о чем они даже не предполагали. Повторимся, имеющиеся у многих современных исследователей недостаточные познания темы не дают права голословно утверждать свое ложное право «первой ночи».

Читая работы некоторых авторов, удивляешься их фантазиям. Молодые авторы последних десятилетий видят в «Слове» даже древнегипетские мотивы, делая из этого вывод, что в «Слове» автор имеет в виду и Дия – бога, и Дива – птицу», что по меньшей мере, антинаучно⁸⁵.

⁸¹ См.: Словарь русских народных говоров. Вып.8. – Л., 1972. С.47.

⁸² *Даль В.* Толковый словарь... Т. 1. С. 435.; Словарь русских народных говоров. Вып. 8. С. 48.

⁸³ Словарь русских народных говоров. Вып. 8. С. 47.

⁸⁴ *Гуларян А. Б.* «...Уже врѣжся Див на землю...» URL: <http://www.lah.ru/text/gularyan/div.htm>

⁸⁵ *Чернышева Е.В.* Древнегипетские мотивы в фольклоре восточных славян // Культура народов Причерноморья. 2012. № 229. С. 150–155.

Подобных примеров можно привести еще немало⁸⁶. На наш взгляд, все это никакого отношения к толкованию слова див в «Слове» не имеет.

Обратимся к реалиям. Уже давно установлено, что в «Слове» мы наблюдаем большое число тюркских слов, о чем мы писали выше. Тюркские исследования словарного состава «Слова» ведутся примерно с середины XIX века как российскими, так и зарубежными учеными. За многие десятилетия были выявлены разные категории этих слов и словосочетаний. Уже во второй половине XX века стали появляться большие специальные высоконаучные исследования заимствованных в русском языке слов из тюркских языков⁸⁷. В свои исследования новые поколения ученых стали привлекать этнографические, исторические и археологические свидетельства, что помогло увидеть картину прошлого, увидеть процесс непрерывного взаимовлияния культур многих народов на материальном и духовном уровне, способствующий, в конечном счете, развитию глобальной общечеловеческой цивилизации.

Так, рассмотрение тюркских этнонимов, перечисленных автором «Слова», не только свидетельствует о культурном взаимодействии народов, но и проливает свет на этнические процессы, когда единый народ образуется в результате многовековой метисации разных групп населения. И вот это смешение народов населивших степь, их постоянное передвижение, появление новых народов в период великого переселения с кавказскими, славянскими и другими этносами приводили к появлению новых этносов, с сохранением языковых основ прародителей.

Возвращаясь к «Слову», к исследуемым нами его фрагментам, мы должны отметить, что слово див не имеет никакого отношения к обозначению птиц, богов и разной нечести. Мы считаем, что оно является термином, который был закреплен за наблюдательными вышками – дивы

---

⁸⁶ Гребнева Э. Н. Где кричит Див? // Русская речь. 1985. № 1. С. 100–102; Плюханова М. В. Див в «Слове о полку Игореве» // Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве»: Тезисы докладов. – Чернигов, 1986. Ч. 1. С. 75–79; Мосенкис Ю. Л. Поэтическая реконструкция «Слова о полку Игореве» и летописная поэзия: Мифология и шаманизм. Новые параллели. Темные места. – К., 2006. С. 92, 93.

⁸⁷ Зимин А. А. К вопросу о тюркизмах «Слова о полку Игореве» (опыт ист. анализа) // Ист. сб. Учен. зап. НИИ при Совете Министров Чуваш. АССР.– Чебоксары, 1966. Вып. 31. С. 138–155. С. 138–155; Баскаков Н. А. Еще о тюркизмах «Слова о полку Игореве» // Баскаков Н. А. «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII веков. – М., 1978. С. 59–68; Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л., 1979; Низиминдинов Х. И. Тюркизмы в «Слове о полку Игореве» и в русской фразеологии (к вопросу о славяно-тюркском языке). URL: <http://mtss.ru/?page=timazin>; Более подробно см.: Библиография основной отечественной литературы по изучению ориентализмов в восточнославянских языках / Составили И. Г. Добродомов, Г. Я. Романова // Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве»...

или «маяцкие камни». Довольно верно понял это слово Н. М. Павлов (Бицын Н.). Див велел «послушати земли незнаеме: Вльзе и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, Тьмутороканьский блъвань». Этим шести географическим территориям, вокруг которых обитали половецкие кочевья, див/дыв сообщил о том, что идет войско русского князя Игоря. И половцы немедленно сгруппировались. По словам Игоря, против русских собралась вся земля половецкая⁸⁸. Поэтому прав был Н. Д. Приселков, считавший, что див «раскричал» о наступлении русских предводителям из шести территорий – кочевий половцев. Будучи осведомлены о предстоящем походе русских, половецкие силы были заранее размещены в близком тылу вблизи возможных путей наступления. Связь наступления главных половецких сил с сигналами дива установил, как мы уже видели, еще В.В. Капнист. А вот когда Игоревы войска были разбиты, то необходимость бдительно следить за русским рубежом для половцев на некоторое время исчезла. Поэтому «уже врѣжеса дивъ на землю», то есть дозорные сошли со своих наблюдательных вышек.

Такая трактовка дива оправдывается рядом косвенных доказательств, о которых мы скажем, а также логикой вещей. Как русские имели своих сторожей на своих рубежах⁸⁹, так и противная сторона имела своих сторожей, дивов, по выражению автора «Слова»⁹⁰.

Сейчас уже нет сомнения, что *дивы* половцев сидели на каких-то высоких деревьях, возможно на вековых дубах, на границах половецких угодий. Заметив приближение русского войска, наблюдатели, каким-то образом, оповещали свои отряды. Возможно это были эстафеты (конные) или дымовые сигналы, после чего половецкие орды окружили сравнительно небольшой отряд русского войска и уничтожили его⁹¹.

Искать какого-то мифического персонажа незачем, все значительно проще. И я обращаюсь к мало кому известной работе балкарского поэта Али Байзуллаева. Речь идет о его небольшой книжке «Русь и Поле», напечатанной на пишущей машинке и изданной ротапечатью в 1986 году, тиражом в 5–6 экземпляров⁹². Ни в одной библиотеке нашей

---

⁸⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. 2. 1908. С. 224. Имеется в виду Киевская летопись XII в. по Ипатьевскому списку.

⁸⁹ Там же. С. 223.

⁹⁰ К нижеследующему дополнительному тексту есть приписка секретаря ученого Г.К. Голдина обоих машинописных текстах: “Данный 9-й лист продиктован мне 29.11.1969. к статье “Див ”как завершающий статью”; “Настоящий 7-й (в старой рукописи и машинописи – 9-й) лист был продиктован мне Николаем Васильевичем Шарлеманем вечером 29 сентября 1969 года. Общественный секретарь – член общества киевоведов – Голдин Георгий Константинович. Перепечатано 5 экз. XI.70 г.”. Текст перепечатки 1970 г. ничем по содержанию не отличается от машинописи 1969 г., лишь уменьшен междустрочный интервал (наверное, с целью экономии бумаги).

⁹¹ См.: Приселков Н. Д. “Слово о полку Игореве”. – М., 1965.

⁹² Байзуллаев А. Л. Русь и Поле. – Нальчик, ротапечать, 1986.

страны ее нет. Сохранилось всего 2–3 экземпляра. Пользуясь случаем, хочу выразить искреннюю благодарность балкарскому поэту, лауреату Всероссийской Лермонтовской премии 2016 года, Магомеду Гекки, раздобывшему мне один из сохранившихся экземпляров этой уникальной исследовательской работы, которая, повторюсь, неизвестна практически ни одному специалисту-словисту, которую необходимо срочно издать. К ней привлекаю внимание читателей.

Вот как писал Байзуллаев: «Дыф» (половецк.), Дып, Дыф (современное карачаево-балкарское) означает – сигнальный костер. Вплоть до установления Советской власти в Балкарии и Карачае, дыфы существовали у балкарских и карачаевских чабанов. Если на кош, в котором жили чабаны, напал враг, чабаны поджигали заранее подготовленные, сложенные в кучу дрова. Это и называлось “*дыфом*”.

Дыф обычно устраивался на возвышенности, по возможности – на дереве, с таким расчетом, чтобы дым дыфа днем, а ночью его огонь были видны из других кошей или аула. Чабан, увидев дым или огонь соседнего Дыфа, немедленно поджигал свой Дыф, третий чабан делал то же и т.д. Весть об опасности передавалась почти мгновенно. Эта удивительная подача тревожного сообщения, по своей скорости уступала разве только современному телеграфу. Увидев дым или огонь дыфа, в аулах вооружались и немедленно шли на помощь⁹³.

Система подачи сигналов о нападении врага посредством дыфов была и у половцев по всей границе Поля. Дыфы устраивались на курганах и на деревьях, и вся эта система шла вглубь Половецкого Поля. Если на кургане не росло дерево, на заготовленный дыф кидали траву или сырые ветки, чтобы дым был густым и далеко видимым. Дыфы на деревьях в этом не нуждались – в меру разгорания дыфа сырые ветки дерева горели и от этого дым был густым и далеко видимым. Зловещее впечатление внушал, наверное, ночной дыф, особенно в грозу под грохот грома, всполохов молний...

О дыфе у карачаево-балкарцев до сих пор существует много пословиц и изречений. Вот, например: «Дыфла жандыра айланады» (Ходить, зажигая дыфы). Так говорят о человеке, который ищет ссору, драку. Или «Ман жендырмайка дыфы, сени келкуонг жандырады» (Не я зажигаю дыф, а твой приход) – т.е. я воюю, дерусь или оспариваю кого-то вынужденно, защищаясь.

По логике данную фразу Байзуллаев разбивает следующим образом: «...Дыф кличеть врѣху древа, велить послушати земли незнаемѣ: Вълзѣ и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ Тьмутораканьскыи блѣвань».

Однако слово “Вълзѣ” ничего общего с рекой Волгой не имеет. В «Слове» название Волга звучит так – «Ты бо можеши Вългу веслы

⁹³ Эту точку зрения со ссылкой на работу Байзуллаева сделал один единственный исследователь – Махти Джуртубаев. См.: *Джуртубаев М. Ч.* Другая повесть о полку Игореве. – Нальчик, 2004. С.42–44.

роскропити». Дело в том, что в «Слове» много диалектных написаний одних и тех же слов. Не избежало этого и слово «волк». В «Слове» – «вьлци» и «вьлкомъ». Согласное “г” никогда не переходит в “з”, а вот “ц” легко переходит в “з” при словообразовании от “вьлци” слова “вьлзѣ”.

Повторимся, “вьлзѣ” – это ни в коем случае не Волга, а “поволчье”, т.е. земля, где кочевала орда Волка (одна из основных половецких орд) – северо-крымские степи. Это доказывает и сам текст «Слова». Чуть ниже стоит следующая фраза: «вьлци вьсрожать грозу по яругамъ...». Слово “яруга” правильно переводить из половецкого слова “яр”, “жар” (балкарское), что означает – овраг. Кстати, как “овраг” перевели слово “яруга” Д. С. Лихачев и Л. А. Дмитриев⁹⁴.

II

Теперь о словосочетании «тмутараканьский блъванъ». Проблемы возникают при осмыслении слова “блъванъ” в контексте «Слова». Первые издатели перевели слова «тмутараканьский блъванъ» как «Тмутараканский истукан»⁹⁵, что вполне соответствовало значению древнерусского слова болван, обозначающего статую, идола. Этот тюркизм исследователи, в свою очередь, возводят к новоперсидскому слову *rahlavan* – “герой, борец, атлет”⁹⁶.

Многие последующие исследователи стали связывать приведенный выше перевод с тем фактом, что в 1794 г. граф А. И. Мусин-Пушкин выпустил в свет книгу – исследование о Тмутараканском княжестве, в котором он сообщал об обнаруженном в 1792 г. Тмутараканском камне с надписью князя Глеба 1068 г.⁹⁷ Позже было высказано предположение, что этот камень, скорее всего, был подножием античной статуи, отсюда делался вывод, что «блъванъ», о котором повествует «Слово», означающее – кумир, статуя, столб, возможно, стоял именно на этой плите. В 1917 г. с таким мнением выступил Н. И. Веселовский. И хотя за сто лет вышло немало других работ, дающих другой путь поиска, тем не менее находятся “специалисты”, которые до сих пор нас убеждают,

⁹⁴ Все примеры и литература вопроса приведены О. В. Твороговым в статье «болван». См.: Энциклопедия «Слова о полку Игореве». Т. 1. А – В. – СПб., 1995. С. 131–133.

⁹⁵ Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новагорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, в Сенатской типографии, 1800. С. 9.

⁹⁶ *Надеждин Н.И.* Заметки о каменных бабах // Изв. Имп. археол. об-ва. – СПб., 1859. Т. 1. С. 168; *Савельев П.* (Примечание к статье Надеждина) // Там же.

⁹⁷ *Мусин-Пушкин А. И.* Историческое исследование о местоположении древнего Российского Тмутараканского княжения. – СПб., 1794.

что под словом «болван» следует понимать Тмутараканский камень ⁹⁸. Однако исследования о Тмутараканском камне не дают повода к таким фантастическим предположениям ⁹⁹.

Мы специально приведем цитату из этого пустопорожнего опуса, чтобы была видна степень непорядочности исследователя: «В 1792 году на месте древнего Тмутороканя/Тьмуторокани при строительных работах была обнаружена в земле мраморная плита (и здесь автор делает ссылку не на статью о Тмутараканском камне, которых немало, а свою совершенно пустую работу, опубликованную в этом же журнале). В 1187 году (когда было создано «Слово») эта каменная плита, надо полагать, еще стояла на своем первоначальном месте и была известно автору «Слова» (и после победы над игоревой враждебной ратьи половцами была сброшена на землю или со временем упала естественным образом)»¹⁰⁰.

И далее автор делает глубокомысленный вывод: «Можно предположить, что *тмутараканский камень* 1068 г. (обозначенный в современных энциклопедиях как «мраморная плита с русской надписью», сделанная тмутараканским кн. Глебом в 1068) и *тмутараканский болван* 1187 года, к которому персонально обращается див по воле автора «Слова» («...и тебе Тьмутараканский бълван») – это реальная каменная плита с надписью, которая когда-то была взята на ее первоначальном месте и теперь хранится в Эрмитаже»¹⁰¹.

До подобной глупости еще никто не опускался. Абсурдность приведенного толкования очевидна. О камне с надписью 1068 г. впервые узнали между 1792 г. – временем его находки и 1794 г. – его первой публикации ¹⁰². Никакой автор «Слова» не был в Тмутаракани, она уже была не в русках русских князей, ведь князь Игорь и отправился, как говорит сам автор «Слова» «поискати града Тмутороканя». Этот город вообще последний раз упоминается в русской летописи под 1094 годом. После ухода князя Глеба из Тмутаракани камень был, скорее всего, за-

⁹⁸ *Веселовский Н. И.* К истории открытия Тмутараканского камня. – Пг., 1917. С. 6; *Левашов Е. А.* И еще раз о тмутараканском болване // Русская речь. 2015. № 4. С. 118–119.

⁹⁹ См.: *Захаров В. А.* 1) Надпись на камне // Ставропольская правда. 1967, 1 октября, № 231. С. 4; 2) К вопросу о подлинности Тмутараканского камня // История СССР. 1969. № 5. С. 211–213; 3) Тмутараканский камень // «Сов. Кубань», 1978, 16 августа; 4) Рец.: *Медынцева А. А.* Тмутараканский камень. – М.: Наука, 1979 // Сов. Археология. 1983, № 1. С. 294–297; 5) Заметки о Тмутараканском камне // Заметки о Тмутараканском княжестве / Походная библиотека казака. Вып. 4. – М.: Главное упр. казачьих войск при Президенте Российской Федерации, 1998. С. 16–26; 6) Заметки о Тмутараканском камне // Сборник Русского Исторического Общества. Т. 4 (152). – М.: «Русская панорама», 2002. С. 154–178.

¹⁰⁰ *Левашов Е. А.* И еще раз о тмутараканском болване... С. 118.

¹⁰¹ Там же. С. 116–117.

¹⁰² *Иловайский Д. И.* Несколько соображений о памятниках Тмутараканской Руси и Тмутараканском болване, упоминаемом в Слове о полку Игореве // Древности: Тр. Моск. археол. об-ва. Т. 4, вып. 2. – М., 1873. С. 58–64.

брошен и, вполне возможно, был использован для других целей, скорее всего, как фрагмент какого-то сооружения. Он был случайно найден среди развалин в конце XVIII в. Об этой надписи не было известно даже во времена князя Глеба. В то время как «Слово» уже существовало несколько веков.

Всем этим «мудрецам» я хотел бы сказать, что не следует искать аналогии или толкования только к слову “болван”, необходимо рассмотреть всю фразу. В словистике уже не раз делались попытки выяснить, что означает слово «блвань» именно в контексте этого литературного произведения. Одним из первых комментаторов был российский исследователь XIX века Н. И. Надеждин. Он считал, что в тексте «Слова» речь идет о каменном истукане или о каменной бабе, которых немало встречалось в его время в южнорусских степях¹⁰³. Но уже тогда П. С. Савельев в примечаниях к статье Надеждина признавал его мнение ошибочным и утверждал, что речь, скорее всего, идет об известных археологам памятниках Боспорского царства. Он напомнил, что «на Таманском полуострове, близ Тмутарокани почти до прошлого столетия (т. е. XVIII века) стояли еще две колоссальные статуи, воздвигнутые божествам Санергу и Астарте»¹⁰⁴. Именно их и мог, по мнению Савельева, иметь в виду автор «Слова». Думается, что автор, скорее всего, использовал сведения, взятые им из книги тогдашнего директора Керченского музея древностей А. Б. Ашика, проводившего раскопки не только в Крыму, но и на Таманском полуострове. В ней Ашик писал: «В 1805 г. археологом Келлером была обнаружена надпись, гласившая: „Комосария, дочь Горгиппия и супруга Перисада, воздвигла по обету этот памятник могущественным божествам Санергу и Астарте, при архонте Боспора и Феодосии Перисаде, царе синдов, всех меотов и фатеев“». Надпись была обнаружена «на берегу Ахтанизовского лимана, у оконечности косы, на мысу, называемом Рахмановским». Далее Ашик сообщал, что вследствие осыпания берега «памятник Комосарии упал в воду. Он состоял из двух статуй и из большого гранитного подножья... Статуи были сделаны из камня песчаного свойства и, к сожалению, неизвестно, где они ныне находятся»¹⁰⁵. Никаких указаний на значительные размеры статуй в этом описании не содержится. От себя добавлю, что Ахтанизовский лиман в древности соединял самый большой остров, на котором находился город Тмутаракань с другими крупными островами, которые к XVI–XVIII вв. залили дельту глинистыми наносами реки Кубань, в следствие чего большая островная территория оказалась соединенной. Все острова к XVIII в. превратились в нынешний Таманский полуостров.

Но прежде чем мы к ней вернемся, я бы хотел привести мнение, высказанное еще в 1873 году. Именно тогда, в своей статье «Несколько со-

¹⁰³ *Надеждин Н. И.* Заметка о каменных бабах // Изв. имп. археол. об-ва. Т. 1, вып. 3. – СПб., 1859. С. 168.

¹⁰⁴ *Савельев П.* (Примечание к статье Надеждина) // Там же.

¹⁰⁵ *Ашик А. Б.* Веспорское царство. – Одесса, 1848–1849. Ч. 1–3. С. 51.

ображений о памятниках Тмутараканской Руси и Тмутараканском болване, упоминаемом в Слове о полку Игореве», известный российский историк, виднейший антинорманист XIX века Д.И. Иловайский возразил против отождествления этих двух статуй Санергу и Астарте с упомянутым в «Слове» «болваном». Он подчеркнул, что «памятник находился не где-либо на берегу Боспорского пролива, а внутри Таманского полуострова, на Ахтанизовском лимане» и что «подобных статуй, воздвигнутых богам во время Боспорского Царства, было много». Пытаясь объяснить смысл тёмного места, он обратил внимание на полонизм *bałwan* – «чурбан», «волна» и предположил, что это слово могло изначально обозначать морскую волну, «откуда в переносном смысле означало пролив».

Таким образом, «Тмутараканский балван» (так у Иловайского) ... можно перевести как Тмутараканский пролив, причём подразумевается собственно Тмутараканское побережье»¹⁰⁶. О. Сенковский принимал значение «морская волна»¹⁰⁷, а в 1961 г. эту точку зрения воскресил и поддержал французский славист Андре Мазон¹⁰⁸.

А. Преображенский для слова «болван» считал как основное значение «грубо обтесанный кусок дерева или камня»¹⁰⁹. В. Даль для слова «болван» в качестве первого значения дает «отрубок, бревна, чурбан»¹¹⁰. По Фасмеру, одно из значений термина – «массивная глыба неопределённых очертаний»¹¹¹. Аналогичное значение для слова балван предлагал С.-Б. Линде: «глыба значительного размера, масса, большой кусок»¹¹².

С возражениями выступили советские словисты О. В. Творогов¹¹³, А. В. Соловьев¹¹⁴ и А. В. Айналов¹¹⁵. Но замечание последнего было

¹⁰⁶ *Иловайский Д. И.* Несколько соображений о памятниках Тмутараканской Руси и Тмутараканском болване, упоминаемом в Слове о полку Игореве // Древности: Тр. Моск. Археол. об-ва. – М., 1874. Т. 4, вып. 2. С. 63–64.

¹⁰⁷ *Творогов О. В.* О воскрешении некоторых неоправданных предположений О. Сенковского // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка (в дальнейшем – ИОЛЯ). Т. 22, вып. 5. С. 432–434.

¹⁰⁸ *Mason A.* 1) «Тьмутараканский бльвань» // *Revue des etudes slaves.* – Paris, 1961. Т. 39. Р. 138; 2) «Тьмутараканский бльвань» // *Ibid.* 1964. Т. 43. Р. 91–92.

¹⁰⁹ *Преображенский А.* Этимологический словарь. Т. 1. – М., 1910. С. 34.

¹¹⁰ *Даль В.* Толковый словарь. Т. 1. С. 109.

¹¹¹ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. Т. 1. – М.: Прогресс, 1964. С. 186.

¹¹² *Linde-Słownik Języka Polskiego T.1 Cz.1 A-F.* – Warszawa, 1807.

¹¹³ *Творогов О. В.* О воскрешении некоторых неоправданных предположений О. Сенковского... С. 432–434.

¹¹⁴ *Соловьев А. В.* О «Тьмутараканском болване» проф. А. Мазона // Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка (в дальнейшем – ИОЛЯ). 1965. Т. 24, вып. 4. С. 346–347.

¹¹⁵ *Творогов О. В.* Болван. // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». С. 131–132. См. также статью: «Болван – бльвань» в «Словаре-справочнике «Слова о полку Игореве» Т. 1. – Л., 1965; *Айналов Д. В.* Замечания к тексту «Слова о полку Игореве». // Сб. статей к 40-летию ученой деятельности акад. А. С. Орлова. – Л., 1934. С. 178–180.

несколько наивным, он обращал внимание на тот факт, что в «Слове» мол один «блвань», а статур было две, считая, что речь должна идти о некоем пограничном столбе или камне, который «олицетворяет собою всю тмутороканскую область или же в более узком значении город Тмуторокань. Это видно из того, что выражение “Тмутороканьский блвань” стоит рядом с Волгой, Поморием, Посулием и Сурожем». Слово «блвань» Айналов сопоставляет с названием «балван» – «пограничный столб», может быть «каменная баба», которым в венгерской грамоте короля Коломана 1108 г. обозначалась граница монастырской земли. Возможно, считал автор, что и «Тмутороканьский блвань» был таким пограничным столбом в виде каменной бабы, что див «обращался к пограничному столбу в виде болвана (каменной бабы), к которому направлялись русские войска, желая «поискать града Тмутороканя»¹¹⁶. Г. Ф. Корзухина предлагала видеть в болване маяк, хотя никаких свидетельств о существовании маяка в районе Тмутаракани нет¹¹⁷.

Как считал К. Г. Менгес, «Блвань» «Слова», сопровождаемый эпитетом Тмутороканский, персонифицирован и является, несомненно, каменной бабой, стоящей поблизости от древней Тмуторокани»¹¹⁸. В. П. Адианова-Перетц писала: «Возможно, что это словосочетание связано с упоминающимся в средневековых греческих источниках названием поселения *Βαάνης*, находившегося неподалеку от Тмуторокани»¹¹⁹. Тмуторокань – древний русский город на Таманском полуострове.

Не менее фантастичным является толкование «Тмутараканского болвана», предложенное Р. С. Орловым, связавшего его с известиями о серебряном идоле, якобы найденном в 1701 г. в Чернигове; металл идола был использован при изготовлении царских врат Борисоглебского собора. По мнению исследователя, серебряный идол (изображение Гелиоса?) мог быть привезен Олегом Святославичем из Тмутороканя¹²⁰.

Одним словом, предположения были высказаны на любой вкус.

Обращение автора «Слова» к векам минувшим, в которых Ольговичи, несмотря на все трудности, оказались победителями, объясняло и поведение Игоря, «внука Ольгова», захотевшего «поискати града Тмутороканя». Действительно ли Игорь Святославич хотел вернуть эту далекую землю, вотчину его предков черниговских князей, или это просто эпическая мечта? Ответить на этот вопрос односложно нельзя, и вот почему. Ни в одном из дошедших до наших дней письменных

¹¹⁶ Айналов Д. В. Замечания к тексту Слова о полку Игореве // Сб. статей к 40-летию ученой деятельности академика А.С. Орлова. – Л., 1934. С. 180.

¹¹⁷ Корзухина Г. Ф. Еще раз о Тмутараканском болване // Культура средневековой Руси. Л., 1974. С. 25–29. Татарско-русский словарь. – М., «Сов. энциклопедия», 1966.

¹¹⁸ Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». С. 88.

¹¹⁹ См.: Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1901. Т. 1. С. 48.

¹²⁰ См.: Орлов Р.С. «Тмутороканьский болван» «Слова о полку Игоревім» // Старожитності Південної Русі . – Чернігів , 1993. С. 176–183.

источников, кроме «Слова», нет и намека на то, что Игорь отправился в поход с целью захвата, возвращения Тмутаракани¹²¹. Но, с другой стороны, Игорь, вероятно, знал, что Тмутаракань находилась где-то за Доном, за полем половецким, ведь именно туда он отправился со своей дружиной: «...и рече Игорь къ дружинѣ своеи: «Братіе и дружино! Луце жь бы потяту бытии, неже полонену бытии; а всядемъ, братіе, на свои бръзья комони до позримъ синего Дону». Даже солнечное затмение, которое воспринималось современниками как предвестник беды именно рода Ольговичей, как своего рода проклятие¹²², не остановило Игоря: «Спала князю умь похоти, и жалость ему знаменіе заступи искусити Дону Великого».

Почему мы так уверенно говорим: знал? Дело в том, что во времена Игоря, а точнее в 1152 г., в Ипатьевской летописи уже довольно точно определены границы расселения половцев, вот как об этом писал летописец: «...вся половецкая земля, что же их межи Волгою и Днѣпром»¹²³. Эти границы совпадают с теми, которые указаны и в «Слове»: «...збися Див кличетъ врѣху древа, велитъ послушати земли незнаемѣ Вълзѣ, и Поморію, и Посулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ Тьмутараканьскыи бльвань». Д. С. Лихачев перевел: «встрепенулся див – кличет на вершине дерева, велит прислушаться – земле неизвестной, Волге, и Поморью...» Верно считали исследователи, что все перечисленные географические названия входят в территорию так называемой «земли незнаемѣ».

К. Рахно, посвятивший специальное исследование термину «земля незнаема» приводит различные точки зрения, существующие на этот счет в литературе¹²⁴. Мы тоже касались этого словосочетания.

Некоторые исследователи считали, что такое словосочетание свидетельствует о незнании указанных земель самим автором поэмы¹²⁵. Судя по многочисленным упоминаниям Тмутаракани, автору, возможно, доводилось в ней бывать. И тогда «землю незнаему» следует понимать не буквально, как неизвестную, незнакомую, а в смысле ее отдаленности. Эту точку зрения впервые выдвинул еще в 1930-х гг. В.В. Мавродин¹²⁶

¹²¹ См.: Захаров В.А. Тмутаракань и «Слова о полку Игореве» // «Слова о полку Игореве». Комплексные исследования. – М.: Наука, 1988. С. 203–221.

¹²² ПСРЛ. Т. 2. Стб. 455.

¹²³ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины... С. 268.

¹²⁴ Рахно К. «Земля незнаема» и иранский субстрат «Слова о полку Игореве» // *Studia Mythologica*. Т. XVII. – Любляна, 2014. С. 91–131.

¹²⁵ Махновець Леонід. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – Київ: видавництво при Київському державному університеті, 1989. С. 197; Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X-XIII в. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. – Киев: ТОВ «Аграр Медіа груп», 2012. С. 303.

¹²⁶ См. последнее переиздание этой книги: Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). – СПб.: Наука, 2002. С. 331.

«Земля незнаема» – это земля далекая, утраченная, ибо русины не могли не знать Корсуня, Сурожа и, тем более, Посулья, Поморья и Волги, которые в поэме также фигурируют как «земли неизвестные». В 1988 г. к такому же выводу пришли и мы¹²⁷, считая, что даже печенежские орды не сумели нарушить связь русского Приднепровья с русскими же низовьями Дона, Таманью и Корчевом. Как считал В. В. Мавродин, это удалось сделать только половцам, сумевшим превратить ко временам написания «Слова» Посулье, Поморье и Тмутараканский пролив в «землю неизвестную»¹²⁸.

К. Рахно приводит свидетельства осетинского фольклора, сохранившим, по свидетельству этнографов, в старину, чтобы отличить страны и районы от других по прибыльности их для набега существовала соответствующая система терминов, часть из которых встречается в осетинском эпосе: *ævicog bæstæ*, то есть нехоженная, неисследованная, непроверенная страна, *ænævnæld bæstæ* – нетронутая страна, *ænæsgærst bæstæ* – необследованная страна, *ænævxærd bæstæ*, буквально – неизраженная страна, то есть богатая, непотревоженная, сильная. Походы туда давали особенно богатую добычу¹²⁹. Как писал В. И. Абаев, для поиска нетронутых земель нередко предпринимались далёкие походы¹³⁰.

В одном из сказаний воины отправляются в экспедицию в страну, которая менее других сломлена, откуда видно, что покорение необследованных земель проходило поэтапно¹³¹. Виднейших героев нартского эпоса мы видим нередко озабоченными тем, что не осталась ли где-нибудь такая неопустошенная ими область. Как считали исследователи нартского эпоса, сам факт, что такая область где-нибудь сохранилась, был достаточным мотивом, чтобы отправиться туда в поход¹³². Недаром

¹²⁷ Захаров В. А. Тмутаракань и «Слово о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования... С. 219–220.

¹²⁸ Мавродин В. В. Древняя Русь: (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). – Л.: ОГИЗ, 1946. С. 196.

¹²⁹ Чочиев А. Р. Очерки истории социальной культуры осетин: (Традиции кочевничества и оседлости в социальной культуре осетин). – Цхинвали: Ирыстон, 1985. С. 124–125. Он же. Нарты-арии и арийская идеология. – М.: АКАЛИС, 1996. – Книга 1. С. 166; Дарчиева М. В. Завоевательные походы в осетинских сказаниях // III Всероссийские Миллеровские чтения (Мат-лы науч. конференции 4–5 октября 2012 г.): Сб. статей. – Владикавказ: ИПО СОИГСИ им. В. И. Абаева, 2012. С. 291; Дзиццойты Ю. А. Нарты и их соседи. Географические и этнические названия в нартском эпосе. – Владикавказ: Алания, 1992. С. 109.

¹³⁰ Абаев В. И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ: Ир, 1990. С. 221.

¹³¹ Дзиццойты Ю. А. Нарты и их соседи... С. 109.

¹³² Абаев В. И. Избранные труды... С. 220; Далгат У.Б. Героический эпос чеченцев и ингушей. Исследование и тексты. – М.: Наука, 1972. С.117, 310; Цхурбаты З.Л. Мотив мирового дерева в осетинском нартском эпосе // *Nartamongae. The Journal of Alano-Ossetic Studies; Epic, Mythology & Language.* – Paris – Vladikavkaz / *Dzaewydžyqaew*, 2005. Vol. 3. № 1–2. С. 130.

сразу же после крика Дива, – писала российский лингвист Т. М. Николаева, – оповестившего огромную территорию о необходимости покориться и смириться со своей судьбой, появляются половцы, которые окружают Игоря со всех сторон. А далее упоминаются бедствия именно в тех землях, куда был направлен крик Дива, – по Роси и Суле¹³³.

Судя по всему, «земля незнаема» – это, по мнению К. Рахно, «не утерянные для русских князей и забытые ими земли, а наоборот, их богатые и пока еще не потревоженные набегами, не опустошенные и не разграбленные кочевниками владения, которым угрожает нашествие половецких орд. К такому прочтению обязывают, помимо данных истории, параллели с осетинским эпосом»¹³⁴.

Итак, что такое «земля незнаемая» спрашивает К. Рахно. И сам автор отвечает: это никем не освоенные степи, где бродили кочевые племена, почему степи были ничейной землей – *res nullius*. В понятие земли тогда входило представление и о населении – русском народе: это были земли знаемые. Понятие о земле незнаемой сложилось давно; в эти степи в X веке вторглись печенеги, победив хазар и захватив территорию от Волги до Дуная. Через столетие сюда хлынула новая волна половцев (куманов), которые оттеснили часть печенегов в пределы Киевской Руси; она взяла их под свое покровительство как «своих поганых». Но земля незнаемая оказалась под властью половцев. Отсюда у русских сложилось представление о ней, как о поле половецком. Однако в ней кочевали и другие племена – ковуи, торки, печенеги, почему понятие «половецкая земля» не вытеснило прежнего «земля незнаемая». И Див «кличет земли незнаемой», т.е. не только занятой половцами, но другими кочевниками, подвластными последним. Другие страны в этом обращении Дива расположены по периферии «земли незнаемой» и они перечисляются Дивом в определенном порядке: Волга, Поморье и т. д.

Под Волгой понимается Средняя Волга с сильным Булгарским ханством; по Волге шла большая транзитная торговля – между жителями Верхней Волги, Камы, Каспийского поморья и стран Средней Азии: все эти территории контролировались Булгарским ханством, как равно и Нижняя Волга, путь по которой охранялся от половцев, грабивших подвластные булгарам племена. Посулие, Корсунь, Сурож и Тмуторокань не причислялись к незнаемой земле. Посулие было плацдармом русских (для наступлений против половцев и обороны от их нападений), где все дороги были хорошо известны. Проплыв Днепр, автор плывет «залозным путем» к Корсуню, Сурожу и Тмуторокань, бывшей ранее вотчиной черниговских князей. Эти последние земли не были друзьями половцев и не собирались уничтожать дружины Игоря, который стремился сделать свободным торговый путь по Дону и Донцу и воссоединить Тмуторокань с Русью¹³⁵.

¹³³ Николаева Т. М. «Слово о полку Игореве». Поэтика и лингвистика текста. «Слово о полку Игореве» и пушкинские тексты. – М.: Индрик, 1997. С. 58.

¹³⁴ Рахно К. «Земля незнаема» и иранский субстрат.. С. 116.

¹³⁵ Рахно К. «Земля незнаема» и иранский субстрат... С. 116.

Фантазий у исследователей возникало немало. Ф.М. Головенченко так объяснял путь похода Игоря. Князь входит в степь, происходит солнечное затмение, во тьме Див, испуганный русскими полками, взлетает на дерево и пробуждает «землю неизвестную» послушать о причине его испуга. Крик Дива разносится по всей территории, покрытой тьмой солнечного затмения, «знаемые страны» держатся пассивно и ждут, а в «неизвестной земле» Гзак и Кончак пришли в панику и кинулись перехватывать князя Игоря у Дона»¹³⁶.

Ну а теперь, касаясь слова «болван», необходимо сразу оговориться, – мы считаем, что слово *болван*, ни коим образом не может быть переведено как *идол, статуя*, но поскольку оно связано с началом этой фразы «дивъ кличетъ врѣху древа...», где упомянут таинственный *див*, то нам придется вначале заняться поисками этого «*дива*» и, только ответив на первую часть вопроса, мы сможем найти верное толкование к окончанию этой фразы «Слова».

Выше приведены переводы, предложенные исследователями за последние 200 лет. Но мы придерживаемся точки зрения Иловайского и считаем, что слово болван следует перевести как – «берег». Тогда перевод всей фразы на современный русский язык окажется понятен, тогда начало фразы полностью объяснит ее окончание.

На наш взгляд, пролить свет на природу загадочного болвана можно, если считать это слово исконно тюркским. Так, в татарском языке есть слово “БИЛӘУ” – «владеть», «обладать», «занимать», «владение», «овладение», «обладание»; ЯН – «бок», «сторона». Таким образом, болванами изначально отмечали стороны владений¹³⁷ и, по нашему мнению «*Тмутараканский болван*» должен трактоваться как **Тмутараканская сторона, Тмутараканский край**.

Итак, всю фразу следует переводить так, как ее перевел А. Байзуллаев: «Дыф зовет с дерева – приказывает выступить половецким землям и орде Волка, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе тмутараканский край»¹³⁸. Иными словами, половцы подали сигнал, который довольно быстро достиг Тмутаракани и Крымского полуострова, т.е. тех мест, где кочевали орды половецкие, и этот сигнал (“див”, “дыф”) был, с одной стороны, известием, что на их земли напали враги (в данном случае князь Игорь со своим полком). С другой стороны, этим сигналом (дыфом) был отдан приказ о начале военных действий на всей территории половецкой земли или как сказано в «Слове», «земли неизвестной».

¹³⁶ Головенченко Ф. М. Слово о полку Игореве. Библиографический очерк. Перевод. Пояснения к тексту и переводу // Уч. записки Московского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина. 1963. № 198. С. 35.

¹³⁷ Байзуллаев А. Русь и Поле... С. 77.

¹³⁸ Там же.

НАРТ ЭПОС

БОРА АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗГЕ ТЮБЕЙДИ

Ушакъладан жүреклери бола бай,
Чюерди бла Бора тангнга чыкыгъанлай,

Къарындашлача къаты кысып къолларын,
Бирер жары тутхан эдиле жолларын.

Адил суугъа таба баргъан Барады,
Сезими бла жол тюзете барады.

Нек барады? Тюзюн билмейд кеси да,
Белгисизге жесир болгъанды эси да,

Эсини уа теренинде бир сезим,
«Дерт жетдир!» – деп эсгертеди ол кесин,

Ол кезиуде кыйналады кесине,
Ата-ана тюшедиле эсине...

Дертин къалай алсын кёзю кёрмесе,
Дертин кимден аллыгъын да билмесе?

Ышанмакълыкъ а Борадан кетмейди,
Алай а не, ол насып кюн жетмейди.

Бир кюн тюзде кеси жангыз олтуруп,
Жюрегин да мудах сезим толтуруп,

Чюердини анасындан жарсыгъан
Сезимлери кетмей сагъышларындан,

Ахырында бурулдула макъамгъа...
Бораны да жаягъындан тер агъа,

Ол макъамны сыбызгъы бла согъады,
Макъам алай ариу, таза чыгъады...

Тохтап анга тынгылайды хар бир жан,
Хар жан жылыу излейд ата-анадан...

Шош аязчыкъ сюре барып макъамны,
Кёзкёргенде жылкы сюрген атлыны

Къулагъына кире, анда къатланды.
Жылкысын да жая, атлы атланды,

Ол макъамдан жүрек балхам табаргъа.
Башлады да тулпар аты чабаргъа,

«Сабыр бар!» – деп, буйрукъ бере атына,
Бек шыкыртсыз келип аны къатына,

Тынгылайды бу сейирлик макъамгъа...
Булут ичин жырып къарай ай, тамгъа

Салгъан кибик къара кёкню юсюне,
Макъам алай кёрюнеди кёзюне.

Кёлюн жесир эте мудах жарыкылыкъ,
Бир кезиуде жесир эте такырылыкъ,

Терк тыхсыула тамагъындан буудула,
Жаякъларын кёз жашлары жуудула.

Болумуна тартынды да кесинден,
Такырылыкъны кыстай сора эсинден:

«Табу болсун макъамынгы энине!
Сыбызгъынг да тюшгенд жүрек эбинге...

Макъамынгы кёз бла кёре эсем мен,
Акбылманса, тамашаса, ийнан сен!

Мени атым – Ачей улу Ачез.
Сен а кимсе, ахшы улан, мен билмез?..»

– Сый бергенинг манга иги жорады...
Сау бол! Атым Къубу улу Борады.

Минги таулу, Тыхтен элчи нартма мен!
Къайсы журтлу, къайсы элчи уланса сен?

– Да мени да Минги таудад тамырым,
Ташлы Сыртды юзюк элим, тыпырым...

– Жерлешлебиз, шуёхум, сора айт хапар.
– Не айтайым? Бар эсе уа бир мадар,

Сен айт, шуёхум, тынгылайым мен санга,
Сыбызгынг бла согъуп бу сен айтханнга,

Сау инсан къой, тап ёлген да тынгылар...
– Мени сокъур этгенликге бу къадар,

Къадарыма бой бермейме, ёреме!
Жашау жолну тин кёзюм бла кёреме,

Кёргеними мен макъамгъа салама,
Макъамладан мен кюч-къарыу алама.

Мен тутулуп тургъан кюннге ушайма,
Ышанмакълыкъ бла, ушакъ бла жашайма.

Кёп болмайын Чюерди деп бир жашха
Тюбегенем, ушагъыбыз а бошха

Кетмегенед, себеп болду жаныма,
Жюрек кючу къарыу къошду саныма.

Ол эсимден такъырлыкъны къуугъанед,
Хапарындан ма бу макъам туугъанед.

Жол чакъырмай эсе сени, кел деп, тез!
Айт бир хапар, тынгылайым, Ачемез.

АЧЕМЕЗНИ ХАПАРЫ

Да узунду, Бора, мени хапарым,
Арты тюзелгенледенди къадарым...

Ата жаным тогъуз къарындаш эдиле,
Ташлы Сыртда элге эл-баш эдиле.

Кече тогъуз тоханагъа киргендиле,
Кюндюз тогъуз тайхорагъа мингендиле.

Жулдузладан сыйлы ташла юзгендиле.
Жер тюбюню тенгизинде жюзгендиле.

Бир кезиуде «шам дорбуннга» кетгендиле,
«Ёлмезле» бла анда ушакъ этгендиле.

Игиликни баш кылына жетгендиле,
Билимлерин ала халкыгъа элтгендиле,

Болсунла деп, бизлей келлик тёлюле.
Алай, ала болуп сабий кёллюле,

Аманлыкыгъа хазна къажау туралмай,
Урулдукъну таукелленип уралмай,

Ахшылыкыгъа байлап хаман эслерин,
Ит Хубуннга кырыдыргъандыла кеслерин...

Къалай эмда нек кырыдыргъан эдиле?..
Анга халкъда бирер тюрлю дедиле,

Билмей эди тюзюн бир деп бир инсан,
Заман оза, ол итликни киши сан

Этмей эди, энди осмакъладым мен,
Бир тынгыла хапарыма, Бора, сен...

Шуёх болгъанды Хубун бизни юзюк бла,
Ал кезиуде ол жашагъанды тюзлюк бла,

Ол атам бла бара дюллю дуниягъа,
Жулдузлада кире хазна уягъа,

Ма аладан сыйлы ташла кётюрюп,
Учхучлагъа салып, жерге келтирип,

Бек байлагъа сатхандыла аланы,
Унутмайын онгсуз къартны, баланы...

Ол хайырдан халкыгъа тигим этгендиле,
Ма алай бла айла, жылла ётгендиле.

Бир кере уа бир белгисиз жулдузгъа
Жетгендиле, ол ушагъанд кёк бузгъа,

Ол а буз тюйюл, саулай накъут болгъанды,
Атам харип учунуудан толгъанды,

Сора айтханд: «Хубун! Табу Тейриге!
Жер инсанла тюп болгъунчу дериге,

Ма бу байлыкъ жетерикди аяусуз!
Бай боллукъду жерде онглу эм онгсуз.

Бирер кесек алып, жерге къайтайыкъ,
Жерчилеге къууанч хапар айтайыкъ!».

– Угъай, шуёхум, болмагъанны айтма сен!
Баш Тейриди хар жанны тенг этмеген,

Накъут жулдуз бизникиди, юлешсиз,
Сабыр-сабыр келе ташый экибиз,

Жер юсюнде биз боллукъбуз эм байла!
Ёз акъылдан тенг акъылны сен сайла,

Бу хапарны жер инсанла билселе,
Бири бири ызларындан келселе,

Юлешалмай бир бирлерин соярла,
Барып жерни отха бёлеп къоярла.

– Ырысхы ючюн жерни юсю болмаз кюл,
Кёплюк деген сен айтханча аман тюйюл,

Жер юсюнде хар инсан да болса бай,
Жау да, шуёх да бири бирин ангылай,

Насып кючлей, ырахатлыкъда жашарла,
Хаман баллы, жаулу хантла ашарла!

– Адам инсан хазыр тюйюлдю ол затха...
Ол айтыунг адамгъа къой, тап, нартха

Келишмейди. Ол тамамлыкъ жерде жокъ,
Бирле ачлыкъ сынап, бирле болуп токъ,

Эки къауум болуп баргъан кюрешде,
«Не этейик?» – деген эки кенгешде

Чыгъадыла алгъа элтген оюмла,
Жашау жылла – сёл болмазлыкъ оюнла...

Керек тюйюлдю, керек тюйюлдю бирчалыкъ!
Биреу сабыр болсун, биреу – бек чалыкъ.

Дунияда бирча болса хар бир зат,
Тюпден ёрге тапха болмаз, болмаз къат.

Излем, мурат, умут къатып къалырла,
Къыяматла жерни юсюн алырла!

Бирчасызлыкъ – олду жашау, къымылдау!
Ким салалыр таша ырысхыбызгъа дау?

Чамландырмаз кибик заркёз къадарны,
Бир кишиге айтма ма бу хапарны!

– Байлыкъ ючюн мен бетими жоялмам,
Къарындашларыма уа айтмай къоялмам!

– Къарындашларынг бу хапарны билселе,
Сегизи да накъут жыя келселе,

Жутланырла, къарындашлыкъны оярла,
Башханы къой, бир бирлерин соярла!

– Айтма алай! Аллай юзюк туююлбюз биз!
Кирсизди бизни иннетибиз, бетибиз!

– Дуния малны кёплюгюнде болмаз бет,
Иги тенгим кибик, иги сагъыш эт...

Сора жерде накъут болса бютюн кёп,
Накъутунгдан эсе, сыйлы болур чёп.

Ол заманда болмаз чыртда магъана...
Эте билсек, жер жашаугъа багъана

Биз боллукъбуз, тенгим, иги бил аны,
Бек тилейме, къатышдырма дунияны!

Хапар айтмам де да бир айт, болма сант,
Баш Тейрини жюкге бер да, эт сен ант!

Алайсыз а тенглик кетер арадан.
Жукъ сёлешме манга акъдан-къарадан!

– Жюрегими сен жарсыудан толтурдунг,
Чыртда манга сайлау къоймай олтурдунг.

Къарындашларымдан мен жукъну жашырып,
Сатлыкъ итча кюнлерими ашырып,

Ма ол халда жашаялмам, ийнан сен,
Этеме да башха тюрлю сагъыш мен,

Къарындаш къарындаш орундады, тенг да – тенг...
Угъай десенг, эки ара болур кенг!..

– Сюйгенингча эт, мен энди айтмазма,
Айтханымдан чыртда артха къайтмазма.

Ачейлери, сиз кесигиз тоюгъуз!
БҮрысхы ючюн жер жашауну оюгъуз!

Мен кетейим, кесинг келе келирсе,
Тюзлюгюмю заман озса билирсе... –

Деген Хубун кетген кибик этгенди,
Атам харип да ызындан жетгенди.

– Керек туююлдю бизге, хайда, кесинг той!
Байлыкъ ючюн халкъ аллында сен бет жой! –

Деген атам сабыр-сабыр кетгенди.
Хубун аны терк ызындан жетгенди,

Тюз сыртындан уруп жанын алгъанды,
Учхан атха сал этгенди да салгъанды.

Сора атны аллын Жерге бургъанды,
От къамичи бла от чакъдыра ургъанды.

Ат ёлюкню алып, Жерге кетгенди,
Хубун учхан атны сюрюп жетгенди.

Жолда бара кезликчигин алгъанды,
Ол кесине сай жарала салгъанды,

Жараладан аман къаны акъгъанды,
Акъгъан къанны санларына жакъгъанды.

Ма алай бла жерге къайтып келгенди,
Халкъ кёп жерде къыйналгъанды, ёлгенди...

– Жетегейде жийиргенчле чапдыла,
Сермешиуде жан тенгими къапдыла,

Ма манга да талай жара салдыла,
Ёлтюрюрге да кесекчик къалдыла.

Ол кезиуде жаргъакъбетле жетдиле,
Кёз кёргенни къара туман этдиле,

Жаргъакъбетле жау кёре эдим алагъа,
От къусдура хар откъусар къамагъа,

Жийиргенчле таба мыллык атдыла,
Кёп жийиргенч чырт къопмаздан жатдыла.

Сау къалгъанла къачар мадар этдиле,
Жаргъакъбетле жауну сюрюп кетдиле,

Мени таба бурулуп да къарамай...
Мен тенгиме аман кюнде жарамай

Къалдым эсе, жау къолундан ёлге эдим,
Аллыгъызгъа мен сал болуп келге эдим! –

Деп, къатынча жилиу, сарын салгъанды,
Къарындашладан, халкъдан ол кёл алгъанды.

Ма алай бла кесек заман озгъанды,
Анам харип къыйналагъанды, тозгъанды,

Атам ёлген кюнден сора озуп ай,
Анам харип мени былай тапханлай,

Ойсурагъанд, ойсурауда тюш кёргенди...
Атам харип анга келип, къол бергенди,

Болумуча айтханды болгъан хапарны,
Ачыкълагъанды ким болгъанын мурдарны.

Анамы уа эси артха къайтханды,
Къайынына ол кёргенин айтханды.

Айтылгъаннга ол ийнанып къалалмай,
Сандыракъгъа санап, айып салалмай,

Аккыл-теккил болуп, бола сер башы,
Атам кемсиз суйген гитче къарындашы,

Бир тюз хапар билейим деп Хубундан,
Ашыкъ-бушукъ этмей, туруп орунундан,

Атланганды, артха къайтмай къалгъанды.
Хей, ахшылыкъ деген бирде жалгъанды!

Ма ол кюнню кечесинде ит Хубун,
Табалмайын къоркъууна чырт орун,

Къара сезим кючлеп аны кир башын,
Ол атамы къалгъан алты къарындашын,

Жукълап тургъан жерлеринде сойгъанды,
Къарындашланы къанларындан тойгъанды.

Жетинчини ёлтюрюрге киргенлей,
Ол уянып къалып, аны кёргенлей,

– Нек келдинг? – деп, ишек этип, тургъанды...
Хубун аны къамасы бла ургъанды.

Учхараракъ уруп этгенд жаралы,
Ары-бери жанлай келип ол жарлы,

Жетип алгъанд къолгъа ол да къамасын,
Къысар мадар тапмай терен жарасын,

Сермеш эте, къаны саркъа тургъанды,
Ахыр кючюн салып, ол да ургъанды.

Ит Хубуннга орта жара салгъанды,
Алай, кеси къаны кете талгъанды,

Къамасын да кётюралмай къалгъанды.
Къаманы уа Хубун жерден алгъанды,

Къыйынлыны жүрегине тыкъгъанды,
Ёмюрлюкге къопмаз кибик жыкъгъанды.

Ол ёлтюрлюк болгъанды анам бла мени,
Бек къарыусуз болуп халы кесини,

Дарман-дары мадар излеп кетгенди,
Таша барып, ол юйюне жетгенди.

Этгенине терен сагъыш этгенди,
Ёмюрлюкге журтдан жанлап кетгенди.

«Ачейлагъа ким къан салды, ким жойду,
Сегиз жашны жангыз кюннге ким сойду?!»...

Сау эл ишек этгенликге Хубуннга,
Ким излесин, киминг айтсын дау анга?

Къан дертлени жетдирирге жокъ инсан,
Юзюгю тюп болгъанны ким этсин сан?

Ол заманда мен бир жангы туугъан жан,
Не биллигем, къалай аллыкъ эдим къан?..

Ма алай бла ёксюз болуп ёсгенем,
Жокъсузлукъгъа, кёп жарсыугъа тёзгенем.

– Анам, атам къайдады? – деп сорсам мен...
– Ангыларыкъ туююлсе аны алкъын сен,

Атанг узакъ жортууулгъа кетгенди,
Андан бери талай заман ётгенди,

Атанг санга тайчыкъ алып келликди,
Сени кёрсе, къууаннгандан ёллюкдю.

Жукъла да къал, балачыгъым, – дей эди ол.
Бошалмай эди атам келлик узун жол.

Жашар ючюн къара ишге атдым баш,
Къара иш а замансызлай этди жаш,

Мен сабийлей къара кючден толгъан эдим,
Жаш-къушлагъа элде башчы болгъан эдим.

«Атам къайдады?» – деп, эс бёлюп тура эдим,
Мен анамдан хаман хапар сора эдим.

Айтмай эди кёлге асыу хапар ол,
Бошалмай эди атам къайтыр узун жол.

- Гыбышымамы? – деп, келсе эсиме,
Ачыулана эдим анам бла кесиме.

Излемей аман сагъыш ойларгъа,
Себеп излеп бир кюн ашыкъ ойнаргъа,

Бузгъа бардым кесим тенгли бир бла мен.
Ачыкъ болуу башланнган эди ол кюнден...

Къытдым аны ашыкъларын мен саулай.
– Терс къытханса! – деп башлады ол даулай...

Тюз эдим да, мен кесими тюзледим,
Дауур этмей, чачылыргъа изледим.

Ол къоркъгъанча кёрюп, тутду женгимден,
Тарт-соз бола, келип бууду белимден.

Шашдырлыкъ эди женгилни къой, сабырны!
Мен тобукъгъа алып атдым гыбырны,

Барып бузгъа тийип, ачып жиляды,
Хахай этди, кёз тюплерин сылады.

Анасы да бизге чабып жетген эди,
Мен жазыкъны къаргъыш тулукъ этген эди:

– Ой къурурукъ, аллай жигит сен эсенг,
Мени жангыз уланымы урмай сен,

Юзюгюнгю тюп этгенни излесенг,
Аны табып, къан дерт алып келалсанг,

Сен ыразылыкъ табар эдинг атангдан...
Алай а не, сени кибик къанаудан

Ёлгеннге къой, саулагъа да жокъ хайыр.
Бери къарап, болуп турма да къайыр,

Бар да сой, сен ол атангы сойгъанны,
Юзюгюнгю бирден юзюп къойгъанны! –

Деп, ол къатын жашын алып кетген эди.
Ачы сёзю жаныма бек жетген эди.

Эшитгеним тамам кыйнап жанымы,
Сёл эталмай ургъан жүрек къанымы,

Ич макъамым ушап ачы бир кюйге,
Сабыр атлай, кючден жетдим мен юйге.

– Не болгъанды, жашчыкъ, неге кыйналдынг,
Нек тюрленгенди, айтчы сени бет къанынг? –

Деди анам, жютю къарай кёзюме,
Ашыкъгъан эди анга айтыр сёзюме.

Тюзюн айтсам, ол тюз жууап бермез деп,
Жюрегимде не болгъанын кёрмез деп,

Онгуз болуп кючден-бутдан келеме,
Не эсе да къарыным ауруп ёлеме.

«Исси кърмач этип манга къапдырсанг,
Ахшыныма бир себеплик тапдырсанг», –

Деп алдадым, алдауумдан уялдым,
Сора барып, тапчанчыкыгъа таяндым,

Бусагъат деп, бюртюклени сууурду,
Бек ашыгып, анам къурмач къууурду,

Табакъчыкыгъа къуюп берди аланы.
– Эрттеледе ашатханча баланы,

Эркелетип кьолларынг бла ашатсанг,
Арт кезиуде сен этмейсе мени сан, –

Деп, кёлкьалды болгъан кибик этдим мен.
– Кёз жарыгъым, алай а нек айтдынг сен,

Кёлюнгде ненг бард? Мен кьайдан билейим?
Жангыз балам, сенден алгъа ёлейим!

Не эсе да кёлюнг толуд жомакьдан, –
Деп, кьолуна къурмач ала табакьдан,

Ол да мени таба былай созгъанлай,
Мен да сермеп, кьолун тутуп кысханлай.

– Ой, ары ий, кюйдюресе кьолуму,
Жокъ анангы анга тёзер болуму... –

Деди анам. Этмегенча мен да сан!
– Юзюгюмю ким юзгенин айтмасанг,

Жибермезме! – дедим, кюе жүрекден.
– Сизлей болсун аны санга юйретген!

Ары жибер, хыппил этдинг, тели жаш,
Айтмай сенден алалмайма чыртда баш, –

Деп жилиды, бушуу кючлей ауазын,
Бошлап, уппа этдим мен кьол аязын.

Билгенча хапар айтды ол манга,
Жюрексинип, жилип чыкьдым мен тангнга.

Эрттенде уа кёлюм жол кьан алгъанды.
– Атамдан а манга не зат кьалгъанды? –

Деп, анама сордум, анам жилиды,
«Барма, жашым...» – деп, башымы сылады.

Айтханымда: «Бармай болмам!» – деп, къаты.
– Да атангы сауутлары бла аты

Баудадыла, бау аллында барды таш,
Аны жерден тепдирирге сен а – жаш...

Тепдирмесенг, ачыллыкъ туююлдю бау эшик,
Бау къурчданды, анга этмез зат тешик.

Сен ол ташны кетюрюрча туююл эсенг,
Хубуннга да эталмазса къарыу сен, –

Деди анам. Мен кючюмю сынадым,
Бау аллында ташны тепдиралмадым.

Сора бардым мен темирчи Дебетге,
Ол эди мени кючлююкге юйретген...

– Алчы, – деди, – къолгъа орта салтаны!..
Бнычхадым, кетюралмадым аны...

Манга гитче салтачыгъын тутдурду,
Уллусу бла кеси тешге бек урду,

Гитчеси бла ол этгенча мен этдим,
Заман оза, къарт темирчини жетдим.

Бир кюн манга берди уллу салтаны,
Не кючюнг бла урчу тешге сен аны

Дегенинде, урдум мен да аямай,
Ургъанымдан теш, жеринде тезалмай,

Кёрюнмезча жерге кирип кетген эди,
Дебет манга бек бюсюреу этген эди.

«Къара ишди къарыу берген», – деди ол,
Мен: «Сау бол!» – деп, юйюм таба тутдум жол.

Мен къууана: «Дерт алырма къанлымдан!» –
Деп келдим да, бизни бауну аллында

Сюеле эди атам салгъан уллу таш,
Аны тюртюп кёре эдиле тогъуз жаш,

Ичлеринде жокъ эди аны тюрталгъан,
– Не ишлейсиз, пелиуанла? – дедим мен.

– Да ма, атанг салгъан ташны тюртебиз,
Кючюбюзню алай сынап кёребиз, –

Дедиле да, – кёрчю сен да, – дедиле,
Ышарылып, алны манга бердиле.

Мен ол ташны жерден ёрге терк алдым.
Ыразымысыз? – деп, орун да салдым.

– Да халексе! – деп, тамаша этдиле,
Кёп мычымай юйлерине кетдиле.

Терезеден къарап, анам кёрген эди,
Чыгъып келе, ол къучагъын керген эди,

Мен да жетип, уккаш этдим анамы,
Къууаннгандан жилиды да, атамы

Эсге салды, сени кёрмей кетди деп,
Ол ит мурдар сени ёксюз этди деп.

Анама кёп ариу айтып, кёл этдим,
Мен кьоюнума алып, юйге да элтдим.

«Ушап къалдынг атанга...», – деп жилий эди,
«Жангыз балам...», – деп, бетими сылай эди.

– Энди, жашым, хайт деп, кючден толгъанса,
Уллу ташны кётюрюрча болгъанса,

Алай къуру къара кюч бла иш тынмаз,
Сен ургъан бла Хубун алай терк сынмаз,

Амаллагъа, хыйлылагъа устады ол.
Сен да, жашым, амалчы бол, хыйла бол,

Атанг кибик сабий кёллю болма сен!
Бирча турады Сатанай да сау-эсен,

Экибиз да салып анга барайыкъ,
Ишни неден башларынгы сорайыкъ.

Тюзлюк ючюн этерикди тюз оноу,
Ол не десе, анга дерсе сен да «хоу».

Экинчи кюн танг алада тургъан эдим,
Кесим жангыз Сатанайгъа баргъан эдим.

Хапар сора, алып инжи ташланы,
Ол таш сала, хапар айтып башлады:

«Ишек да жокъ, Хубунд сизни тюп этген,
Алай анга эталмазса къарыу сен,

Садакъ, къама кюбелерин тешмейди.
Кеси атса, огъу жерге тюшмейди.

Къушда кибик жютюдюле кёзлери,
Кюбе жапмай, ачыкъ кългъан жерлери

Бек аздыла, тамам жютю къарарса,
Хаман да сен алайларын марарса.

Марап, уруп огъунг ары ётсе да,
Садакъ ууунг сюегине жетсе да,

Тап жакъсанг да садакъ учха ёлюр уу,
Анда барды ууну ууун алгъан суу,

Ичсе, Хубун жангы къарыу алады,
Жакъса, жара терк сау болуп къалады.

Ол сууну уа къайдан алады десегиз,
Жер тюбюнде барды аллай бир тенгиз.

Чирик кёлдеди ары тюшер тешиги,
Къанга къаяды аны жапхан эшиги,

Хубундады аны элия ачхычы,
Бек бийикди аны тайгъакъ бачхычы.

Бир Хубундан сора ары жан тюшмез.
Сен а къайдан тюшгюн ары, Ачемез.

Аны къойдукъ, ташда чыкъгъан алайды,
Жашчыкъ, сени бек къыйын жол сакълайды,

Ондан беши – сени, беши – Хубунну,
Ойнар къанынг бар эсе бу «оюнну»,

Сизни бауда барды тамам тулпар ат,
Эски кюбе барды, аны жылтырат,

Кюзгюча эт хар затынгы юслерин,
Къаматырча ол мурдарны кёзлерин.

Урсанг, жауну аямайын алай ур,
Жолунгда уа бир тиширыу болушур,

Экинчи да себеп болур... Алай, тез
Жолгъа чыкъма, сен ала бла Ачемез!

Бармай къаллыкъ туююл эсенг а, жол – узун,
Ахшы жолгъа! Тейри санга болушсун!

Бар да чыгъар баудан атын атангы,
Жол кёргюзтюр хайырынгы, хатангы, –

Деп, Сатанай мени жолгъа ашырды.
Тюз хапарны мен анамдан жашырдым.

– Бир затха да сагъыш этме, анам, сен,
Сатанайны айтханына кёре мен,

Ит Хубунну хорларыкъма, сен ийнан! –
Деп, анамы ийнандырдым, мен андан,

Бау аллында тургъан ташны алдым да,
Хунабызны къыйырына салдым да,

Эшиклерин ачып баугъа кирдим мен,
Бау ичинде тамашаны кёрдюм мен.

Чычхан сыртлы, жютюбурун, къонгур ат,
Жокъ эди анда узун аякъ, къуйрукъ, чат,

Туякълары дёнгерекге ушагъан,
Темирлеге бурунун сугъуп ашагъан,

Ахшынында темир жауча эриген,
Нохтасы бла элия кюч жүрюген,

Кёзлеринден жашил жарыкъ чачылгъан,
Къабыргъасы эшик кибик ачылгъан,

Ары кирсенг, ичи болмайд чыртда тар,
Олтуругъа, жатаргъа да орун бар.

Бу ат бла уа жолгъа къоркъмай чыгъарса,
Кёклени да къат-къатына чыгъарса

Деп, учунуп тегерекге къарадым.
Сайлап, сауут-сабаны да къурадым,

Кюзгюнюча жылтыратдым аланы.
Ат бла аулап чыкъдым дунияланы.

Тюшюп бардым къабырына атамы,
Анга айтдым хар бир кѣрген затымы.

Къан алыргъа мен ыразылыкъ тиледим,
Сын ташында къылычымы биледим.

Сауут-саба алып сора къолума,
Атланган эдим мен белгисиз жолума.

Жол тюзете, хайт деп, юйден кетген эдим,
Адил сууну жагъасына жетген эдим.

Ол жагъада бир жылкъыны кѣрген эдим,
Тасхачыча къамишлеге кирген эдим.

«Хубуннукъу болур жылкъы?» – деген эдим,
Жууукъкелтиргич бла къарап кѣрген эдим...

Бир деу ажир байталларын жакълай эди,
Башхаладан тайларын да сакълай эди.

Жылкъы къатда бар эди тогъуз къалауур,
Темир санлы, элия жанлы тогъуз ул.

«Ишни неден башлайым?» – деп ойладым,
Тюз кюрешден хыйлалыкъны сайладым...

Тѣздюм, ишни башлар таплыкъ бишгинчи,
Къымылдамай турдум, туман тюшгюнчю.

Къалын туман тюшдю сора кесекден.
Ийис этмез таза кюкюрт ѳзекден,

От жакъдым да, къазан асдым, къызартдым,
Чынг желимге юзмез къошуп къайнатдым.

Аны сюртдюм къат-къат этип атыма,
Бек эс бѣле хар керекли затыма,

Атха минип, суугъа кирдим шыкъыртсыз,
Ол жагъагъа ѳтдюк, суугъа салмай ыз.

Къалауурла – менден иги абадан,
Тунчукъганча болуп мылы хаудан,

Юслерине къаплап желим кеплерин,
Тылпыуларын тыйып, жабып бетлерин,

Сир-сир къатып, онгсуз болуп тургъанлай,
Атдан тюше, откъусар бла ургъанлай,

Чыр-чыр эте, чыгъа элия жанлары,
Сын-сын болуп къала эдиле санлары.

Сора излеп башлагъан эдим ажирни,
Кишнеп чыкъды, къалтырата ол жерни,

Ёлюм къара атды бизге мыллыгын,
Ажирим да ол жетгинчи болду сын.

Ол жетерге бир жанына терк турду,
Къуйругъу бла отла чача, бек урду.

Ачы кишней ол, чапханын тыялмай
Сюрюндю да, аякъ юсде туралмай

Жыгъылды да, салды терен сыз жерге,
Пырх-чырх эте, женгил турду да ёрге,

Жюрегинде от ачыуу ашланды,
Мыллык атды. Жагъалашыу башланды...

Бир бирине бермейдиле бой ала,
Туякъладан чартлайдыла кулдала,

Элияла чартлай, токъуш болгъандан,
Хауа толду чарсдан, отдан, тумандан...

Талашханча бек ачыулу эгерле,
Бир бирлерин къабадыла ажирле.

Болушурча болмай мени мадарым...
Къапса, жара салады мени тулпарым.

Ол бир ажир ачыуланых чабады,
Жеталгъаны кибики ол да къабады,

Къапса ол да, эт юзгенча болады,
Алай, ауузу башха затдан толады...

Желимюзмез тишлерине жабышып,
Къымылдаудан оза, ауузу къабышып,

Башын алып къачды, чарсда болду тас,
Туякълары ургъан кибик дауурбас...

Бир кесекден чарс, туман да чачылды,
Кюнню алтын бети жерге ачылды.

Мен жылкыны мукъут ийис этдирдим,
Сюрюп сууну ол жанына ётдюрдюм.

Сууну жыра, мен ызыма ётген эдим,
Саут-саба чотну хазыр этген эдим.

Кюбелерим кюзгюлеча жылтырай,
Хар биринден тегерекге кюн къарай,

Жашнатады суу жагъаны тюзлерин,
Къаматады къарагъанны кёзлерин.

Сейирсине, тюнюм ушай тюшюме,
Эски кийим къаплап «кюзгю» юсюме,

Сакълай эдим мен Хубунну келирин.
Бир замандан тёртгюллетип ажирин

Келе эди Хубун, ауузу от чагъа,
Ажиринден къан тамычыла, тер агъа.

Хахайлады, тюз къатыма жетгенлей:
«Итден туугъан хашген, сен а кимсе?» – дей.

– Ким эсем да, мен – Тейрини бир къулу...
Ачемезди атым, мен – Ачей улу!

Къан алыргъа деп келгенме мен санга! –
Деп, сакъ бола къарагъан эдим анга.

– Къара, къара артда къалгъан жаманнга,
Ачейлери къауум былай аманнга

Кетмедиле, нексе сен а бир хашген,
Бу юсюнг да неди, нексе былай сен?

Ач болурса, тойдурайым къарынынгы,
Жангыртайым кийген зыккыларынгы... –

Деп ышарды, сора кюлдю халыма.
Ачыуланып атлай башлап аллыма,

Мен кесими кючден тыя сынадым...
Садакъ къапда тогъуз садакъ санадым.

Айтдым сора: «Тойдурмазса сен мени,
Ол санларынг чирип къаллыкъ жерлени

Къуртларын сен тойдурусса кѣп турмай!
Мен айтайым айтырымы чырт бурмай,

Сен мурдарса! Сени жолунг кѣргеди!
Мен тюзме да, мени жолум ѳргеди!»

– Сен чыкъгъанса бек терсакъбыл юзюкден,
Ачейлары халкъгъа чачхан «тюзлюкден»,

Хар заманда халкъгъа жарсыу келгенди,
Ит юзюгюнг аны ючюн ѳлгенди!

Итден туугъан, сени жыйсам мен кѣрге,
Юзюгюнгден къутулурма ѳмюрге! –

Деп, ит Хубун мурдар къаннга кирген эди,
Терк тюрленип, манга сайлау берген эди:

«Ачей улу, суйсенг, садакъ тартайыкъ,
Суйсенг, нартла кибик белден тутайыкъ,

Къылычла бла сермешейик «хо» десенг...
Къалай ѳлсенг ыразы эдинг, айтчы сен?

Жагъалашсакъ, тѳрт санынгы юзерме,
Къылыч тутсакъ, гагайынгы кесерме.

Садакъ тартсакъ, сен хорлап да къоярса,
Тюз аталсанг, мени къаннга боярса...

Къалай дейсе, къанау Ачей улчукъ?
Къалтырама да, айт манга сен бир жукъ!» –

Деген Хубун мыйыкъ тюпден ышарды.
Биз къарамын кѣзлериме ашырды.

– Аман къатын кибик сѣзню чайнама,
Къуру къазан къайнагъанча къайнама,

Къаллай сауут суйсенг, аны сайла сен.
Не ѳтсенг да, къутулмазса сен менден!

Садакъ дейсе, ал жаянгы къолунга,
Атлан, мурдар Хубун, ахыр жолунга!

Кёзкёргеннге бар да сюел, ат алгъа,
Ышан, табын хар хыйлагъа, амалгъа! –

Дегенимде, ол къаралып кетген эди,
Сабыр атлай, кёзкёргеннге жетген эди.

Эскилени мен да атдым юсюмден,
Жылтырадым кюнде кюзгю кибик мен.

Хайда сора, садакъланы жерледик,
Аямайын биз атышып тебиредик.

Тиймегенле манга келген садакъла,
Кёз къамата юсюмдеги «омакъла»,

Жюрек жаргъыч бола эдиле Хубуннга.
Садагъы бла жукъ этмезин ол манга

Ангылагъан эди, сора къычырды,
Къычырыгъы шош хауаны терк жырды:

«Ачей улу, сен хыйлалыкъ этгенсе!
Кёз къаматыр кийимлени кийгенсе!

Тогъуз кере атдым, тийдиралмадым,
Тогъуз кере атдынг, тийдиралмадынг...

Не киейим сени кибик кийим мен,
Не уа теш сен кийимлени юсюнгден!

Мени кёзюм къамап, ышан туталмай,
Сынамынг жокъ, сен тюзелип аталмай,

Бу атышыу ахырсызды, ангыла,
Сен гитчесе, мен айтханнга тынгыла,

Къояйыкъ да атышыуну бюгюн биз,
Тамбла кюнде биз жарашып келирбиз.

Ыразымыса, жигит Ачей улучукъ?
Тамбла кюннге дери санга болмаз жукъ...»

– Да бар! – дедим. Хубун кетди ашыгъыш.
Кесим къалып, мен да этдим кёп сагъыш...

«Тюшмеучю эди жерге атхан садагъым,
Къалай тиймей къалды тогъуз атханым?» –

Деп, соруула сора кесим кесиме...
Керти хал а къайдан келсин эсиме.

Жукълаялмай мен тангымы атдырдым.
Амал излей, кесими бек къатдырдым.

Танг атханлай, Хубун женгил жетген эди,
Садакъ ата, сау кюнюбюз кетген эди,

Мен да аны, ол да мени уралмай,
Экибиз да бу болумда туралмай,

Кенгеш къурдукъ. Хубун айтды: «Ачемез!
Бу атышыу бизге хорлам чырт бермез,

Мени кубем, сени кюзгю кийиминг,
Атышсакъ да биз жюз кере, не уа – минг,

Садакълагъа къажау болуп турурла,
Экибизни жаныбызны къорурла.

Тамбла кюндюз тюбешейик жангыдан,
Мен жетерме бери атар-атмаз танг.

Мен кубеми, сен «кюзгюнгю» ташлайыкъ,
Атышыуну биз хыйласыз башлайыкъ,

Ыразымыса? Ыразы эсенг, эсен тур,
Тамбла Тейри суйгенине болушур!

Мен кетейим», – деп кетген эди ит Хубун.
Билалмай аны керти болумун,

Соруу сагъыш кючлей мени ангымы,
Атдыргъанма дагъыда бир тангымы.

Кюн къаядан чыгъа, Хубун жетген эди,
Ол тюнене айтханыча этген эди,

Ол кубесин тешген эди юсюнден.
Юсден «кюзгю» кийимими тешдим мен,

Жюрегимде къанлы дертим ашланды,
Ма алай бла садакъ атыу башланды.

Мен билгенден биз атышдыкъ хыйласыз,
Санларыбыз болуп бютюн бек жакъсыз,

Аны урдум деп, мен болдум ишексиз,
Жыгъылмады. «Сау нек къалды кюбесиз?» –

Деп, мен болдум бютюн сейир-тамаша.
Белгисизлик ачыуума кюч къоша,

Сора иги марап, ата башладым...
Садакъ тийип, мен кесим эс ташладым.

Кючден-бутдан жыйгъанымда эсими,
Къолгъа алыр мадар тапмай кесими,

Мен суйрелип бара эдим букъуда...
Тюш кёргенча бола ауур жукъуда,

Аякъларым жипге къаты байланып,
Сырым жерге, бетим кёкге айланып,

Бара эдим ат къуйрукъгъа тагъылып,
Саркъгъан къаным къаты жолгъа жагъылып...

Мен эсими тас этгенем жангыдан.
Айырыла тебиреп инсан жанындан,

Эсин жыйгъан ахыр халгъа тюшдюм мен,
Къутулгъанча болдум къутсуз тюшюмден.

«Мен ким эдим? Къайдама?» – деп, ойланып,
Жата эдим тюз сыртымдан сойланып.

Къычыра эди Хубун: «Бийче, чыкъ бери!
Болдум энди къанлы жаудан мен кери!

Бюгюн этдим Ачейланы артларын,
Тюп этгенме жерден юзюк шартларын!

Мырт-мырт эте нек тураса, хайыуан?!
Сен да къууан, алгъаныма жаудан къан!

Чыкъ да къара, болумуму бир кёр сен,
Чыкъ, жашарынг келе эсе сау-эсен!

Къарауашынг да бир кёрсюн болумну,
Билсин ол да ким болгъанын Хубунну!

Терк чыгыгыз!» – деп, тамагын бошлады.
Менде уа жан сандан кете башлады...

Мингбояулу чыбыкыладан эшилген,
Бир сейирлик быргы ичге тюшдюм мен.

Саным кёрдю чыгып баргъан жаным,
Жаным кёрдю сагалланган саным.

Жан бла тёнгек бир бирине термилип,
Хауа бетли халы да седирелип,

Байлай эди бир бирине аланы,
Кёрюк туююл эди къарап башха кёз аны.

Кёре эди жаным ачык хар нени:
Къарауашны, Хубунну эм Бийчени.

Хубун кюле: «Ачы сермеш этдим мен!
Бу мыллык бла сиз безигиз. Кетдим мен.

Къанлы иште болдум мен бет жарыкылы!
Барайым да бир жукълайым тынчыкылы», –

Деди, сабыр атлай кирди къалагъа.
– Бери къара, бу сейирлик балагъа!

Быллай ариу жашны жерде ким кёргенди?!
Кёзю кыйып, Хубун къалай ёлтюргенди?! –

Шыбырдады Бийче къарауашына.
Къолун сала тёнгегими башына:

« О, мен жазык, сауду дейме, тий да кёр!
Сууумагъанды! Ийнан, муну жутмаз кёр...» –

Деп, кесекни Бийче мычып тургъан эди,
Къала эшик таба аллын бургъан эди.

Суулукъну да алып, андан къайтхан эди,
Къарауашха былай хапар айтхан эди:

«Бир ишексиз, Хубун тамам талгъанды,
Жукъу аны жесир этип алгъанды,

Тангнга дери ундурукъгъа салгъанды.
Суулугъунда «ёлмезсуу» да къалгъанды...

Жашны элтип, бугъоулагъа тагъайыкъ,
Жарасына «ёлмезсуудан» жагъайыкъ,

Ауузуна да бир къуюп кёрейик,
Кеч туююл эсе, жанны санга берейик.

Ким биледи, жаны къайтса санына,
Бир къарарбыз халисине, къанына...

Сыфатыча ариу эсе халиси,
Мен айтханнга ыразы болса ол кеси,

(Татлы сагъыш келеди мени эсима...)
Не жашырыу, тенг этерме кесима...»

– Бийче, жаным, къалай айтдың алай, ха?
Хубун билсе, жанынг къалыр палахха!

– Хубунду мени жашаууму къурутхан!..
Мени атам – Жер тюбючю Тюклесхан,

Накъутлагъа сатханды мени Хубуннга!
Ахырында, не этгенин бу анга

Мени кёлном ачыкъ сезип турады,
Сагъыш этсем, ичим къаты бурады!

Мени атам жертюбючю инсан эди,
Тасхаланы уста билген бир жан эди.

Ол бир кере чыкъгъанды да жер башха,
Жер башында анга хауа жарашханды.

Ол анамы кёрюп, тамам суюгенди,
Жюрегине татлы ауруу тийгенди...

Анам болуп жер тюбюне бармаздан,
Атам кетмей къалгъанды къайын арбаздан.

Болуму бла тапханды халкъдан сый-багъа...
Ма алай бла мен туугъанма дуниягъа.

Алай эте, заман кете арадан,
Ол бир кере бек эсирип чагъырдан,

Орайдасын тарта тойдан къайтхан эди,
Хубуннга бла манга хапар айтхан эди:

«...Кёзкөрмезде Чирик кёлге баргъан эдим,
Арасындан уруп, кёлню жаргъан эдим,

Толкъунланы онгнга, солгъа чачхан эдим,
Кёл тюбюнде къанга ташны ачхан эдим.

Таш эшикни ачып элия ачхыч бла,
Андан ары барып быргъы бачхыч бла,

Алай тюшдюм жер тюбюнде тенгизге...
Анда барды ёмюр байлыкъ ма бизге!

– Неди, неди? – дедик, ойнап, бола зар.
– Ол тенгизге саркъгъан шорха суучукъ бар,

Ол суучукъну сууу дарманды хар неден,
Башханы къой, къутхарады ёлюмден!

Жер юсюнде аны билген – жангыз мен,
Мен жер тюбючю болгъаным себепден...»

– Бир айт, къайдады ол элия ачхычынг,
Къалайдады тасха быргъы бачхычынг? –

Деп кюрешдик, ол айтмады тюз хапар.
Ма ол кюнден сора Хубун болду зар.

Сейирсиндирмей эди башха зат аны.
Тилей кетип, «охо» этдирип атамы,

Жер тюбюне атландыла экиси...
Ким биледи, къалай болду кертиси?

Къысхасыча, атам ол кюн ёлген эди,
Хубун жилип, аны алып келген эди.

– Жер тюбюне тюшген эдик чырмаусуз,
Андан чыгъа, атанг болду къарыусуз,

Терк окъуна кетип къалды аманнга,
Чыртда мадар эталмадым мен анга,

Ма къолумда чыгъып къалды жаны... – деп,
Хапар айтды хар бир сёзюн эсеплеп.

Ол заманда ийнаннган эдим Хубуннга,
Бусагъатда ийнанмайма мен анга.

Чыкъса, адам ёлтюрмей къайтмайды...
Нек ёлтюреди? Манга хапар айтмайды.

Жан алгъанны санамайды ол чёпге,
Бу болумда баралмазма мен кёпге.

Башыбызны сакълар мадар этейик...
Ма бу жашны къоробизге элтейик,

Хайда, тут!» – деп, тёнгегими кётюрюп,
Экиси да къурч къореге келтирип,

Санларыма бугъоуланы такъдыла,
Хар жарама «ёлмезсууну» жакъдыла,

Ауузуму ачып, сууну къуйдула.
Жик-жигиме дери суудан тойдула...

Сора мени жаным къайтды саныма,
Жюрюш къоша тохтап тургъан къаныма,

Къысхасыча, мени сап-сау этдиле,
Мурат этип, анга толу жетдиле...

Ышарылды Бийче къарап кёзюме,
Айтды: «Сен тюз жууап бер хар сёзюме!

Тюз сёлешсенг, бош этерме башынга,
Терс айтсанг а, мен салырма къашынга!

Къайтарырма кетип баргъан «жолунга»!
Айт, сен, тюзюн, урдурма да солунга...

Кимсе? Къайсы жерден бери келдинг, сен?»
Тюп-тюзюча анга хапар айтдым мен...

– Кертиси да сора, Хубун мурдарды!
Андан кери болур жангыз жол барды! –

Деди. Жылыу таба ол бет къанымдан,
Бугъоуланы тешип атды санымдан.

– Болуш манга къутулургъа Хубундан –
Къадарымы ачы зорлукъ къолундан!

Сен болушсанг, муратыма жетерме,
Кел десенг а, биргенге да кетерме,

Эркинликде мен бир эркин солурма,
Сюйсенг, эгеч, сюйсенг, бийченг болурма.

Угъай десенг, къарауашынг этерсе,
Чырт болмаса, къоярса да кетерсе.

Мен туююле бек тойгъанма жанымдан,
Къалай да эт, къутхар мени Хубундан! –

Деген Бийче, бичакъ ала женгинден,
Манга бере, чыгъаргъа деп къореден,

Эшик юсю таба былай жетгенлей...
– Хайыуанса! Адам туююлсе, сатлыкъ! – дей,

Хубун кирди, къолунда уа – сырпыны.
Керилди да уругъа деп ол аны,

Эслеп мени болгъанымы сауутсуз,
Жютю къарап, бет тюрсюнюн эте буз:

«Ачей улу – сабий келлю, болумсуз!
Сеничала бу дуняда орунсуз

Боладыла, анга шагъат – юзюгюнг...
Кимге керек сени жалгъан тюзлюгюнг?!

Сени атанг тюзлюк излеп кѣрген эди,
Тели тюзлюк ючюн жанын берген эди.

Бек бай болсанг, хар заманда тюзсе сен!
Юзюгюнгю тюп этсем да, тюзме мен!

Жокъду, жокъду жер юсюнде менден бай!
Накъут Жулдуз болуп, къолум болмаз сай!

Минги тауну къотур мор къаясында,
Инсан тапмаз эски къуш уясында,

Бютюн кѣпдю асыралгъан накъутум!
Жашырмайма, алайды мени умутум, –

Ма бюгюнден башлап аскер къураргъа,
Залимлени барын таргъа жыяргъа!

Минги таучу, Адил суучу нартланы
Бирлешдирип, ахырында аланы

Мен боллукъма, мен боллукъма бийлери!
Къаршчыланы айтыллыкъды кюйлери!

Сени атанг болалмады тенг манга,
Бир кѣп тилеп кюрешгенме мен анга,

Накъут жулдуз экибизге жетер деп,
Экибизни Жерге бийле этер деп,

Унамады, унамады жарлы жан...
Сабий кѣлло инсан болмаз халкъгъа хан.

– Мен боллукъма кесим жангыз бий Жерге!
Сиз а аны кѣрюк тюйюлсюз, сиз кѣрге

Тийишлиле болгъансыз да, кетигиз!..
Кетигиз да, мени бир хош этигиз!

Сатлыкъ къахме! Сен биринчи кир кѣрге! –
Деп, сырпынын кѣтюргенлей ол ѳрге...

Мен да атдым Бийче берген бичакъны.
Бичакъ учуп барып, теше богъакъны,

Кирди сора ит Хубунну боюнуна...
Хыр-хыр эте, ачыгъаннга бойсуна,

Къутсуз жаны тамагъына тыгъылды,
Ёре турукъ кибик жерге жыгъылды.

Ма алай бла, андан алып дертими,
Ахырында, таза этдим бетими.

Ма алайда тургъан эдим мен юч кюн,
Акъылымда къатышхан эди тюш бла тюн...

Къарауашны эгеч этдим кесиме,
Бийче татлы сезим салды эсиме,

Жюрегими саугъа этдим мен анга,
Эм насыплы бола чыкъдым юч тангнга.

Къоркъунчлуду жол, Бийче бла къарауаш
Жолда манга болалмазла деп жолдаш,

Жылкыы сюрюп, юйге кетип барама,
Бир кесекден къайтыргъа деп турама.

БОРАНЫ ДЕРТ АЛГЪАНЫ

Учундура Ачемезни хапары,
Алгъа! Алгъа! – деп чакъыра къадары.

Сыбызгъысын къаты къыса къолуна,
Бора кетди бошалмаучу жолуна.

Дуппурладан, сууладан да ётеди,
Шахарлагъа, элlege да жетеди,

Кёп туралмай аладан да кетеди,
Жол бошалмай, тесукъа да этеди.

Узакъ къалмай бир къалагъа жетерге,
Сан солутуп, кесек къалкъыу этерге

Суу жагъада салкъынына бир талны
Олтургъанлай, кишнегени байталны

Къалтыратды назик тинин Бораны,
Къондурду да анга аман жораны.

Байтал ачы кишнеп, зорлукъ жетгенча,
Ким эсе да саудан тулукъ этгенча,

Бир кезиуде пырх-чырх этип сынсыйды,
Бир кезиуде харип, итча къансыйды.

Къамичи тийген таууш терк-терк чыгъады,
Ол байталны абындырады, жыгъады.

– Сен, бёрюге азыкъ болгъун, тур ёрге!
Ёнгелеген эсенг тайдан, тум кёрге

Терк заманда ашырайым мен сени!
Кёп ичдинг да къанымы уа сен мени!.. –

Деп къычыргъан ауаз, таныш ауазгъа
Ушады да... Бора ургъан аязгъа

Бетин бура, ауаз таба атланды.
Ангысында минг сагъышы къатланды...

Жюрегини ауазына тынгылап,
Ким болгъанын алдамайын ангылап,

Мурдар Губу тюшдю аны эсине!
Сабырлыкъны тилей Кёкден кесине,

Жууукъ келе ол Губуну къатына:
«Хей, сау къаллыкъ, быллай зорлукъ атына

Ким жетдиреди?! Нек тюесе сен аны?
Термилтме да, сен тыкъ да къой къаманы!»

– Сен хашген а кимге оноу этесе,
Кирли зыккыл, манга не юйретесе?!

Бар жолунга, тепдирме да сен мени,
Кереклинги тапдыргъынчы мен сени!

– Хей, сау къаллыкъ, сабырынга таш байла,
Тенг болсагъыз хашгенлеге сиз – байла,

Ол заманда къалмаз чыртда сыйыгъыз.
Меничала айтхан сёзден болмай быз,

«Хо-хо» деген кибик этип къойсагъыз,
Ахшылыкъ бла айтыллыкъды атыгъыз.

– Неле дейсе?.. Не айтыргъа излейсе?
Тайын атхан байталнымы тюзлейсе?

– Тюзлемейме, алай билсем чурумун,
Сюрген кибик от ожакъны къурумун,

Сюрюр эдим къара жүрек сезимни...
Бирер жарсыу жүрегинде хар кимни...

Айтсанг эди, неди сени жарсытхан,
Ма менича бир хашгенни эт да сан.

– Бу байталны къозлар кюню жетгенди...
Бёрю тайны ашар умут этгенди...

Тюнене уа байтал тайны тапханлай,
Къзакъ бёрю тайгъа таба чапханлай,

Байтал юркюп, секиргенди аз арлакъ.
Ол кезиуде кёрюп атдым мен садакъ,

Садакъ барып кирди ол ач бёрюге,
Чачылгъанды къаны да тай териге,

Къарышханды жийиргенчли тюрсюнде,
Жан бергенди бёрю тайны юсюнде.

Бёрю ийис тамам сингип бу тайгъа,
Жаныуарча кёрюнюп тай байталгъа,

Ёнгелеген эди, кьоймайды къатына.
Не дериксе сен бу хални атына?!

Мурдар туююлмюдю тайын ачдан ёлтюрген?!
Не этейим быллай жанны туюмей мен?!

– Тохта, сора мен бир амал этейим,
Ол тайчыкъны къатына бир жетейим... –

Деди Бора, барып тайны жанына,
Сылап, жылыу бере хар бир санына...

Бек чыгъара сыбызгъыны татыуун,
Сокъду сора «Чюердини тартыуун».

Чабып баргъан терк атлыла тохтайдыла,
Кёкде учхан къанатлыла тохтайдыла,

Къурт-къумурсха кьымсыз болуп, тынгылап,
Ханс, терек да ариулукъну ангылап,

Тамам буруп сезимлерин, эслерин,
Сыбызгъыгъа жесир эте кеслерин,

Тынгылайдыла, тартыу тартып тамам бек,
Жиляйдыла адамла кьой, ханс, терек...

Байтал харип уянганча жукъудан,
Тазалагъан кибик юсюн букъудан,

Къалтырады, титиреди, кишнеди,
Дунияны жюреги бла тишледи,

Терк бурулуп къарады да артына,
Келди сора тайчыгъыны къатына.

Жалай келип, жаягъы бла сылайды,
Бай ангысы болгъан жанча жиляйды.

Ол Бораны тюз башындан къарады,
Тылпыуу бла аны чачын тарады,

Бора, сезип, ёрге терк къарагъанлай,
Ол байталны жилимугъу тамгъанлай,

Жилимукъла кёзлерине киргенлей,
Сокъур Бора кюн жарыкъны кёргенлей...

– О Баш Тейри, къудуретинг бютюн кёп!
Мен да кёрдюм, кёрдюм кюнню бетин! – деп,

Ол байталны башын къысып кесине,
Такъырлыкъ да кьона азгъан эсине,

Къууаннгандан тёзалмайын жилиады,
Терк ийилип, ол тайчыкъны сылады,

Белчигинден тутуп, ёрге къобарады.
Тайчыкъ толгъан желин таба тюз барады,

Чопулдатып эмеди ана сютню ол.
«О Баш Тейри, бюгюнюнге ыразы бол!

Дерт сезимни сыйыр мени кёлюмден,
Ёлген болса, ёлсюн иги ёлюмден!» –

Деген Бора, сыбызгъысын согъады,
Согъа, тепсей аны тери агъады.

Жарыкъ тартыу тепсетеди хар жанны.
Эки кёзю Губудады Бораны,

Ышарылып къарап турады ол анга.
Ачыуланып Губу кете аманнга,

Къычырады: «Тохта дейме энди, сен!
Кимлигинги таныгъанма энингден!

Жюрегими тешип барады къарамынг!
Ашландырдынг эски жюрек жарамы!

Чыртда кёрюп болмай эдим сизни мен!
Къайдан чыкъдынг, къайдан келдинг бери сен?!

Сизни ючюн элден, Журтдан кетгенме,
Эрек бола, ахырыма жетгенме!

Жангызлыкъгъа жесир этип къадарым,
Жокъду ёлсем мени жилир адамым!

Сени кѳрмей ѳлсем, ырахат ѳлюр эдим,
Сизни юзюк тюп болгъанын билир эдим...

Энди сени мен сау кѳйсам, жарамаз,
Чыкыгъа кирген суудан да ырысламаз!..

Нек кѳарайса, сен кѳарама кѳзюме!
Жанла да кет! Толу этме сѳзюме!

– Кѳан алыргъа деп чыкыгъан эдим жолгъа,
Ма бюгюн а тюшгенинде сен кѳолгъа,

Ёлтюрюрге жийиргеннен этдим мен.
Бирда тынчды манга сени ѳлтюрген...

Согъуп турсам, хаман тепсеп турлукъса,
Бир кесекден арып, сен сал боллукъса.

Алай, тѳйюлдю жан алыучу сыбызгъы,
Сеничагъа жан салыучу сыбызгъы!

Аман этип ѳлюп кетген тынчды бек...
Жаша, болуп элден, Журтдан сен эрек,

Тала, кемир, аша кеси кесинги,
Ышаргъаным кючле турсун эсинги!

Ырахат болдум, энди Журтха кѳайтайым,
Жерлешлеге сенден хапар айтайым,

Бир билсинле ала керти халынги,
Адамынг жокъ кѳтюрюрге салынги!

Мен а элде кѳабырлагъа барырма,
Ол сен сойгъанланы эсге салырма,

Кѳучакъларма мен кѳабырын анамы,
Кѳучакъларма мен кѳабырын атамы...» –

Деди Бора, сора кетип тебиреди.
Губу ачып, хахайлады, тебиренди,

Бора таба атды сора мыллыгын.
Бора артха бурулду да, болду сын.

Губу жетип, бууа башлап Бораны...
Байтал кишнеп, жетип эки араны

Айырды да, артын бурду Губугъа...
(Керилди да Губу аны уругъа...)

Ачы кишнеп туягъы бла урду ол...
Къызыл къаннга боялгъанды ташлы жол.

Бора къайтып, ол ёлюкню алгъанды,
Къабыр къазып, аны ары салгъанды.

Топурагъын жер бла теп-тенг этгенди,
Сабыр атлай, Нарт элине кетгенди.

СИБИЛ НАРТЛА

Сибилчи да – нарт Дебетни бир жашы,
Сибил нартла деген юзюкню башы,

Тас болгъанны табып къойгъан, сезимли...
Ашха, суугъа, сууукъгъа да тёзюмлю...

Жилтин чартлай, къурчлу чачын тараса,
Жукълатады жанны, жютю къараса,

Къурчлу саны аны отда жанмайды.
Ол ырысхыдан, дуния малдан къанмайды.

Аны ючюн Дебет анга урушады.
Сибилчини къурч халиси къурушады...

Кесим айтхан дейди, затдан тоймайды,
Мадар тапса, юлюш юзмей къоймайды.

Уллу Камда барды алтын къаласы.
Жукъ керекли болмай тогъуз баласы,

Бёгек ёсюп, жашла болуп жетдиле,
Нарт Журтунда кёп жигитлик этдиле.

Чырт тохтаусуз жортууулгъа кетелле,
Малла, мюлке алып, артха жетелле.

Къатын алмай жашагъандан талдыла,
Тогъуз къарындаш тогъуз къызны алдыла.

Тогъуз келин тогъуз улан тапдыла,
Сюймегенле эринлерин къапдыла.

Нарт Сибилчи юйюрюне кьууанады,
Туудукьларын эркелетип жубанады.

Бир кюн бир а жубаныудан эригип,
Тогъуз жашдан аскер кьурап, биригип,

Нарт Сибилчи жортууулгъа тебирегенди,
Жолда бара, Ачемезге тубегенди.

Ачемез а дерт алыудан кьайтханды...
Сибилчиге бар хапарын айтханды.

Ачемезге махтау салгъанды Сибилчи,
Учуннганды «накьут хапардан» ичи.

– Кечикмейик, Минги таугъа чабайыкъ,
Излейик да, накьутланы табайыкъ,

Ол байлыкьны юлешейик теппе-тенг...
Бу хапарны билселе уа жууукь-тенг,

Уятларын, бетлерин да жоярла,
Уруш ачып, бир бирлерин соярла!

Ачей улу Сибилчиге кюлгенди...
– Мени атам аны ючюн ёлгенди!

Боллукь туйюлдюле ол сен этген умутла!
Нарт халкьныкьы боллукьдула накьутла!

– Ангыладым энди халин Хубунну,
Тохтатырча кюч жокь ма бу оюнну.

Накьут ючюн мен бетими жоялмам,
Хубун кибик мен бир жанны соялмам.

Алай а, бил, накьутсуз да кьалалмам,
Халкь бла бирге хурттак юлюш алалмам.

Излеп табып, кереклими алырма,
Сени ары жесир этип салырма,

«Накьут дорбун» болур ол сен жашар жер!
Бек тилейме, телленме, болма сер,

Мен айтханны эсге сал да, бойсун сен,
Айтдым эсе, айтханымдан кьайтмам мен!

Ма кѐресе, биргемдеди аскерим,
Байларыкъла, къалып турады «тут!» – дерим.

– Да жалынып, сора жаудан къалмам мен,
Онг эсенг да, къоркъмайма аскерингден!

Кѐп сѐлешмей, этеринги эт да къой,
Сен кесинге база эсенг, тут да сой!

Барыбызгъа Башчы Тейри тѐреди,
Хар нени да бизден иги кѐреди! –

Деп, суууруп чыгъаргъанды къылычын.
Ачемезни эки кѐзю, иллячин

Кѐзле кибик, тѐгерекге къарайды,
Ким мыллыгын атады? – деп марайды.

Нарт Сибилчи къурчлу чачын тарады.
Жилтинлеге Ачемез да къарады.

Сибилчини татлы сабыр сѐзлери,
Кѐзбаулукъну атхан жютю кѐзлери,

Ачемезни кѐзлери бла тюбеше...
«Жукъла да къал», – деп, Сибилчи сѐлеше,

Ачемезни терк жукъларча этгенди,
Жамычысына чырмап, алып кетгенди.

Аскерин да биргесине элтгенди,
Кѐп мычымай Минги таугъа жетгенди.

Изледи да, тапды сора дорбунну,
Ие болду хазнасына Хубунну.

Кереклиси чакълы накъут алгъанды,
Ачемезни ол дорбуннга салгъанды,

Дорбунну уа тамам кючлю бегитгенди,
Андан узакъ болмай къала ишлетгенди.

Сибиллери кѐчгендиле къалагъа.
Кѐпле, кѐпле сукъланадыла алагъа.

АЛБЕРМЕЗ УЛУ КЁСЕ БУРУНГУК

Албермезле – тогъуз къарындаш, тогъуз жукъ,
Уллулары – кьутсуз, кёсе Бурунгук,

Адил сууну тийресине төреди,
Гыллы терсни тюзден иги кёреди.

Къарындашларын бирикдире биледи,
Хар бирини байлыкъларын кёреди,

Барысына бирча эсин бурады,
Алай кеси эм бай болуп турады.

Барды аны бир ючкесер къамасы,
Жокъду дейле ол къаманы багъасы,

Отла кьусса ол накьутну тешеди,
Ауuzu уа ташны, кьурчну кеседи.

Бурунгукну барды къадама къаласы.
Къаратонду, жокъду аны баласы.

Гуждар деген «кёкден тюшген» баланы
Жаш этгенди, кемсиз сюеди ол аны.

Бурунгукну эгечиди Айсана,
«Кёкден тюшген» балачыкьгъа ол ана

Болгъанын а билмейди Кёсе-Къаратон...
Жылла саркъа, эки кере озду он.

Гуждар керти тулпар болуп жетгенди.
Тапхан анасы аналыкь этгенди.

Айсанагъа Акбе дейди деу Гуждар,
Тюз хапарны билдирирге бир мадар

Табалмайды баласына Айсана,
Жашайды харип къадамына бойсуна.

«Къарт кьыз» дейле Айсананы атына.
Къоймайды ол бир эр уруну къатына,

Кийгенди да Рачыкьауну къарасын...
Ким сау этер аны жүрек жарасын?..

Заманны уа ким кьайтарсын ызына?
Кьарауашы бек кьатыды ауузуна.

Рачыкьау деп чыртда бир сёз айтмайды,
Ол хапаргьа эсинде да кьайтмайды.

Ол бой салып, Тейри берген кьадаргьа,
Айсана бла бирге кьарайды Гуждаргьа.

Ма алай бла кюнле, айла кетедиле,
Албермезле Журтха бийлик этедиле.

Журтлары уа – Адил сууну тийреси,
Бурунгукду бу тийрени иеси.

Бурунгукну шуёху, ол а – бир кьужур,
Аны кергич ауузлары – отжаудур,

Сегиз башы, кьулакьлары – оналты,
Барды аны эки учар кьанаты.

Хар неге да кемсиз эсин бёледи,
Кьайда не бар, кьайда не жокь биледи.

Кьайры суйсе, ары учуп кетеди,
Кюн таякьны садакьлары жетеди,

Кёкню жети кьатына да ётеди,
Бурунгукга хаман тенглик этеди.

Жулдузланы кючлер ючюн кюрешде,
Минг жулдузда баргьан ачы сермешде,

Бий Бурунгук Желмауузну кьутхаргьанды,
Желмауузну эсинде уа ол кьалгьанды.

Андан бери Бурунгук бла шуёхду ол.
«Ёлсек, кьалсакь да, биргеди бизге жол!» –

Деп, ант этип, ала алай кетедиле,
Керек кюнде бир бирине жетедиле.

ХУБУННУ БИЙЧЕСИ (БИЙЧЕНИ ТАРЫГЬЫУ ЖЫРЫ)

Ой, мен жарлы, кьутсуз кьадар кьатылгьан!
Ой, мен харип, дуния малгьа сатылгьан!

Таза сыйым мурдар кьолгъа атылгъан,
Акь санларым балчыкъ суугъа батылгъан!

Дерт жетди да, ёлдю мурдар баш ием,
Ол ёлдю деп, къара киймем, баш иймем.

Дерт жетдирген мени жерден алгъан эди,
Сора элтип таза кёлге салгъан эди.

Тазаланып кёксюл кёлде жуууна,
Кёмюлген эдим суймекликни суууна,

Къатышханды жаш ангымда тюш бла тюн,
Эм насыплы кюнюм эди ма ол кюн.

Наным манга къайтырма деп кетген эди,
Ышаныуну манга сауугъа этген эди,

Ма энди уа наным манга къайтмайды,
Андан манга киши хапар айтмайды.

Таймай къайгъы сагъышланы орама,
Хапар жолда озгъанладан сорама,

Дунияда бир кёрген да жокъ аны,
Зиндан болду манга ичи къаланы.

Айгъа къарап, мен излейме бир себеп,
Мен кёргенни наным кёре болур деп.

Эки тенгиз арасындан урса жел,
Эсге тюшеди наным тургъан таулу эл.

Бек тогъуйма таулу желни татыуун,
Алып келеди деп наным тылпыуун.

Кече аякъ таууш эшитсем а мен,
Наным келе турады деп элинден,

Эрлай туруп, терезеден къарайма,
Тангнга дери озгъанланы санайма.

Кюнюм къысха, кечем узун кёрюне,
Заман барады, таш макъача эрине.

Жаш жүрегим ёресине жарады,
Ышанмакълыкъ тауусула барады.

БИЙЧЕ БУРУНГУКГА ТЮБЕЙДИ

Жырын айта Бийче бирде жилийды,
Наны тийген бугъоуланы сылайды.

Тансыкълыгъы жаш жүрегин тарайды,
Тёзалмаса, чыгъып жолгъа къарайды.

Хапар сорады озуп баргъан жанлагъа,
Жашауундан тарыгъады алагъа,

Кими анга ариу айтады, кёл этеди,
Бир башха уа: «Къой къандырма!» – деп кетеди.

Бир кюн жол бла кетип баргъанды Бурунгук,
«Кюнюнг ахшы болсун!» – дегенди, бурулуп.

«Ахшылыкъ кёр!» – деди, Бийче сёз башлай...
«Айып этме, кёлюм болгъанды сай жашлай,

Сормазымы соруп ийсем, мени кеч,
Бир айт, болгъан кибик санга мен эгеч...

Дунияда сен айланган жерледе,
Жер жүзюнде сен таныгъан эрледе,

Ачез деп болгъанмыды бир айт сен?»
– Да танийма юч-тёрт Ачезни мен,

Ким биледи, къайсысыды сен айтхан?
Бири – къойчу, бири – атчы, бири – хан...

Не болгъанды? Жарашдырып айт хапар,
Къолдан келсе, мен этерме бир мадар.

Бийче созмай терк башлады хапарын,
Къаргъышлады ол аяусуз къадарын,

Чинг биринчи атасындан тарыкъды:
«Ит Хубуннга мени накъутха сатды...»,

Ёлтюрсенин айтды Хубун атасын,
Айтды Ачейлеге этген хатасын,

Айтды хапар Ачезни юсюнден,
Чыгъалмайын сабий кёллю тюрсюнден,

«Ёлтюрмез суу», «Накьут Дорбун» – деп тизди,
Бурунгукну мыйысына киргизди.

– Да кёрейим, айтханынга кьарайым,
Мадар таба эсем, санга жарайым,

Танышлагъа, таныкьлагъа айтырма,
Тейри айтса, хапар алып кьайтырма!

Эсен бол! – деп, Бурунгук терк кетгенди.
Кёп мычымай Желмауузгъа жетгенди.

Хапар айтды билгич Желмауузгъа ол,
Желмаууз да айтды: «Бизни сакьлайды жол!»

БУРУНГУК БЛА ЖЕЛМАУУЗ

Бурунгукну шуёху – билгич Желмаууз,
Сегиз башын ишлетди да тохтаусуз,

«Къуш уясын» сизди ёлген Хубунну,
Сагъышында кёрдю «Накьут Дорбунну».

Дорбунну уа аллын жапханды кьанга таш,
Кезиу-кезиу ол дорбунну тогъуз жаш

Сакьлайдыла. Узакь болмай кьала бар,
Ол кьаланы тегереги – чынгыл, жар...

Кьаладан а токьсан тогъуз кёз кьарай,
Чыпчыкьны кьой, чибинни да тез марай,

Хазырдыла токьсан тогъуз откьусар,
Хазырдыла токьсан тогъуз кьурчатар.

Бири атса, кьалгъанлары атарла,
Жюз бла токьсан сегиз ёлюк жатарла,

Атыула уа минг-минг кере болурла,
Тау этекле ёлюкледен толурла.

Уруш этип, киши кирмез дорбуннга,
Жарамады эсе дорбун Хубуннга,

Анга ие Сибилчиле болдула,
Кёкден келген накьутладан толдула.

– Биз а къалай сыйырайыкъ аладан,
Къарау алай къаты эсе къалада? –

Деп, Бурунгук Желмауузгъа сорады,
Желмаууз да жууап тапмай турады.

Ахырында: «Да хыйлалыкъ къурайыкъ,
Сибилчиге биз къонакъгъа барайыкъ,

Анда биз болмугъа кёре этербиз,
Тейри айтса, муратха да жетербиз!» –

Деп, оноуну бегитдиле экиси –
Желмаууз бла бу тийрени иеси.

Бий Бурунгук къарындашларын жыйгъанды,
Мен къонакъгъа барама деп жайгъанды.

«Чакъырады Минги тауда нарт бёлек,
Сибиллеге биз нартладан не керек?

Бир билейим, кёп турмайын къайтырма,
Къайтсам, сизге толу хапар айтырма», –

Деп, Бурунгук алай алдап кетгенди,
Желмаууз бла Минги таугъа жетгенди.

Кенгден къарап, ол къаланы кёрдюле,
Токъсан тогъуз кёзге белги бердиле.

Белгиле бла биз къонакъбыз дедиле,
Эркинлик алып, къалагъа келдиле.

Сибилчиле къонакъ кибик кёрдюле,
Къызгъанмайын, эркин аш-суу бердиле.

Нарт Сибилчи Бурунгукга къарады,
Кёзбау кёзю аны кёзюн марады,

«Нек келгенсе? Энди хапар айт», – деди,
Бет къанында хыйлалыкъны эследи.

Нарт Сибилчи къурчлу чачын тарады,
Бурунгукга тамам жютю къарады,

Кёзбау этди, «Жукъла!» – деди, жукълатды,
Соруу соруп, хапар алып, уятды.

Желмаууз да бу болумну кѣргенди,
От жаудурур ючюн ауузун кѣргенди.

Нарт Сибилчи анга кѣзбау этгенди,
Желмауузгъа кѣзбау жукъу жетгенди.

Сегиз башы бир затланы мурулдап,
Къалгъандыла кѣп мычымай хурулдап.

Нарт Сибилчи Бурунгукга бурулуп,
Ачыуланьп, бир хахайлап, бир улуп:

«Иннетинги айтдын, энди билдим мен,
Сау къалыргъа керек тюйюлсе энди сен!

Сен къонакъса, ёлтюралмам къаламда –
Сени сояр жер табарма аламда...

Чыкъ къаладан!» – деп чыгъарды къаладан.
Бурунгук да башха болмай баладан,

Сибилчини хар айтханын этеди.
Бурунгукну Сары Тюзге элтеди.

Жашларын да чакъыргъанды къатына,
«Ёллюк» атап Бурунгукну атына...

– Къалай дейсиз оноума, жашларым?
Биз жауланы юздюрмесек башларын,

Ие болуп туралмазбыз накъутха,
Башчы болуп туралмазбыз бу Журтха.

Жумушакъны бюгедиле, ашайдыла,
Дунияда бек кючлюле жашайдыла.

Биз кючлюбюз! Бирликдеди кючлюбюз!
Кючю болгъан, хар заманда болур тюз!

Алай эсе, муну боюнун орайыкъ,
Жукъ айтыры бар эсе да, сорайыкъ...

– Терсме, терсме, кечим жокъду, билеме,
Не этейим, ёле эсем, ёлеме...

Алай, сизден барды мени тилерим,
Чырт тоймаучу мени бу жут кѣзлерим...

Ол «Накбут Дорбунну» кёзюм бир кёрсе,
Жюрегиме ол себеплик бир берсе,

Ёле башлап, сизге алгыш этер эдим,
Къыйналмай бу дуниядан кетер эдим!» –

Деп, Бурунгук баш ургъанча тиледи.
Нарт Сибилчи: «Кёргюзтейик, кел!» – деди.

Бурунгукну тилегине элтдиле,
Къалауургъа, «Ач эшикни!» – деди.

Дорбун эшик ачылды да, кирдиле,
Анда тозгъан Ачемезни кёрдюле.

Бурунгук а сейирсинип ёледи,
Хар бир накбут ташха кезиу келеди,

Къучакълайды кеси тенгли ташланы,
Кюлдюреди ол сибилчи жашланы.

Сора барып уллу ташны къатына,
Киргенди да накбут ташны артына,

Терк чыгъаргъанды ол ючесер къамасын.
«О Баш Тейри, къамам бу жол жарасын!» –

Деп, къамасын накбут ташха тирегенди,
Ючесер да отну къусуп тебирегенди.

От накбутну тешип, ары чыкыгъанды,
От таягы Сибилчини жыкыгъанды.

Къачхандыла Сибилчини жашлары,
Баш палахха къалгъанды да башлары.

Азгъан-тозгъан Ачемезни этмей сан,
Бурунгук да чыгъа бара дорбундан,

Тийип кёргенди Сибилчини этине,
«Жаны бармыды?» – деп къарагъанды бетине.

Сибилчини жаны чыкымай тургъанды,
Ол къарамын Бурунгукга бургъанды,

Ахыр кючюн салып башын кётюргенди,
«Ёл!» – дегенди да, Бурунгукну ёлтюргенди,

Сибилчи да жан тартды да, берди жан.
Ачемез да чыккыды сора дорбундан.

Сибилчини жашлары да жетдиле:
«Атабыз!» – деп, жиляу-сарын этдиле.

Дертли болуп Адил суучу нартлагъа,
Оноу сора баргъандыла къартлагъа.

Дебет айтды: «Мени баламды Сибилчи,
Ырысхы ючюн, бизден кетип ол энчи

Болама деп, ол сюрсенин тапханды,
Бурунгук тьююл, аны накъут къапханды.

Не этейим, кыйналама балама,
Уллу бушуу келгенди да къалама...

Алай а, сиз, туудукъларым, кызмагъыз
Дерт алабыз деп, тынчлыкъны бузмагъыз,

Сибилчи да, Бурунгук да – бирчала,
Накъут ючюн ёлгендиле ма ала!

Бурунгукну ёлюсюн да алыгъыз,
Желмауузну аркъасына салыгъыз.

Желмауузну уятыгъыз, ол кетсин,
Бурунгукну адамларына элтсин.

Атагъыз а болалмады керти нарт,
Фатыуала айта анга болдум къарт.

Ол нарт болмады, адамныча кёрюгюз,
Туу санларын къара жерге беригиз.

Ачемезден сиз кечгинлик тилегиз,
Терслик сиздеди, анга жасакъ төлегиз.

Андан сора къалагъызгъа ёрлегиз,
Откъусарны, къурчатарны жерлегиз,

Къурутурча ачыу чыккыган орунну,
Атылтыгъыз мурдар «Накъут Дорбунну!»

Толтурдула нарт Дебетни буйругъун,
Жокъ этдиле жут Хубунну дорбунун.

Алай болгъанлыкъгъа, Минги таучула
Биледиле келликлерин даучула,

Биледиле къанлы уруш чыгъарын,
Адил суудан дертли аскер чыгъарын,

Халкъ этсе да Сибиллеге гурушха,
Хазыр болуп башладыла урушха.

Тасхачыла Адил суугъа кетдиле,
Кёрюп, сюзюп тасхалыкъны этдиле,

Хапар билип, ызларына къайтдыла,
Башчылагъа толу хапар айтдыла.

АДИЛЧИЛЕ УРУШХА ХАЗЫРЛАНАДЫЛА

Бий Бурунгук турду журтда, ал болуп,
Бюгюн къайтды Желмауузгъа, сал болуп.

Бурунгукну «жашы» Гуждар жилийды,
Атасыны жаякъларын сылайды.

Айсана да салды ачы сарынын.
Жилятады бирден ол къарындашларын.

Желмаууз а айтмайды тюзюн хапарны.
– Бурункугну жанын алгъан мурдарны,

Сибилчиди аты, анга кечим жокъ!
Хей, согъуучу «Чакъырыуну» къаты сокъ!

Кёргюзтейик ёлтюргенни, кыргъанны!..
(Ким ёлтюреди къонакъ болуп баргъанны?!)

Барайыкъ да, дерт алайыкъ аладан,
Минги таучу – бизге даучу нартладан! –

Деп, Желмаууз кызындырады халкъны бек,
«Чакъырыугъа» жыйылгъанды тегерек.

Келе-келе миллет болады кёпден-кёп,
Биченликде кёп болгъанча ёсген чёп,

Чайкъалады халкъ, осмакълай жомакъны...
Нартла къалай ёлтюрдюле къонакъны? –

Деп соралла, ачыулана нартлагъа,
Сорадыла оноу сыйлы къартлагъа.

Желмаууз а ал бермейди бир жаннга,
Ийнанычуду кёплюк тап алдагъаннга.

Ма алай бла Бурунгукну асырап,
Жюреклери дерт алыргъа бек тарап,

Сабырлыкъ сёз саналады бурушха,
Хазырланып башладыла урушха.

Юйлю оноу аллай бегим этгенди:
«Гуждарыбыз энди тамам жетгенди,

Бери чыгып, ол да төрде олтурсун,
Бурунгукну орунун энди толтурсун!»

Айсана уа къайгылыды жашына,
Къыйналады ол ёлген къарындашына.

Айсананы бар эди тогъуз къарындашы,
Хар бирини – токъсан тогъуз жолдашы,

Хар жолдашны – токъсан тогъуз нёгери,
Хар бирини – аты, бирер эгери.

Беллерине сырпынларын такъсала,
Аскер болуп ала жолгъа чыкъсала,

Киши къажау болмаучуду алагъа,
Тамбла ала атланныкъдыла нартлагъа.

Гуждар Минги таучулагъа къайнайды,
Деу къолунда откъусары ойнайды.

Айсананы жукъу кирмейди кёзюне,
Къарауашы бёледи эсин сёзюне:

«О, мен жарлы, бир айт къалай этейим?
Гуждарыма мен не юйреталайым?

Ачыулуду, сакъ болалмаз кесине,
Бек ачыуун кетерирча, эсине

Не салайыкъ, не айтайыкъ биз анга?
Ангым кирген кибик болгъанды туманнга.

– Кел, айтайыкь тюз хапарны анга биз,
Айтмай кьойсакь, терс боллукьбуз кесибиз.

Ким биледи, не болады, не кьалады...
Гуждар тамам бек акьыллы, деу балады,

Бизни айтхан сёзюбюзню ангылар,
Тюзюн айтсакь, сёзюбюзге тынгылар,

Кесин Минги таучулагьа ёлтюртмез,
Атасыны кьарындашларын ёлтюртмез.

Себеп излер ол урушну тыяргьа,
Мадар болса, бир иннетге жыяргьа

Излер эди, эки кьарындаш миллетни...
Жукьлатыр эди жүрекледе ол дертни.

Бу оноугьа ыразы болду Айсана,
Жюрегинде акьыллыгы хорлана:

«Бар да чакьыр, буюрулгьан боллукьду,
Тейри айтса, муратыбыз толлукьду!» –

Деп ашырды кьарауашын Гуждаргьа.
Бир кезиуде башлады да жиляргьа,

– Тейри, болуш! – деп, кесине кёл этди,
Жюрегинде такьырлыкьны сёл этди.

Кёп мычымай Гуждар анга келгенди,
«Чакьыргьанмы этдинг, Акбе?» – дегенди.

Сагьышында ана артха кьайтханды,
Уланына тюз хапарны айтханды...

Сора: «Кече бир тюш кёрдюм», – деди ол,
– Сени сакьлайды, балам, тамам кьыйын жол,

Ийнан, жашым, ананг кёрген бу тюшге...
Сен чыгьарса кьан жауунг бла сермешге,

Шуёхла кибик сермешейик де анга,
Мен бергенча, кьылычынгы бер манга

Деп, ауушдурсагьыз сиз кьылычланы,
Ол заманда хорларыкьса сен аны.

Мен айтханны чырт кетерме эсингден!
Кетерсенг а, бошатырса кесингден...» –

Деген ана, тулпар жашын ийнакълай,
Жиляй-кюле, бир бирлерин къучакълай,

Къарауаш да къучакълайды аланы, –
Бир бирлерин тапхан татлы жанланы.

МИНГИ ТАУЧУ ЭМДА АДИА СУУЧУ АСКЕРЛЕНИ ТЮБЕШГЕНЛЕРИ

Жууукъ-тенг бла къучакълашып, къол тутуп,
Токъсан мингнге жууукъ аскер жол тутуп,

Атландыла Минги таучу нартлагъа.
Бек эс бёле ышанлагъа, шартлагъа,

Кюбеледе жазылады атлары,
Хар бирини тюплеринде – атлары,

Къатларында эгерлери – къапхычла,
Атларындан артха къалмай – чапхычла.

Адил суудан иги кесек кетдиле,
Тау нартланы чеклерине жетдиле,

Тохтадыла суу жагъада солургъа,
Бир биринден хапар, оноу сорургъа.

– Биз урушну энди къалай башлайыкъ?
– Жазыкъсыныу чотну эсден ташлайыкъ!

– Ма къыйырдан шалт этейик аланы,
Минги таучу, бизге даучу нартланы!

Хар бирери бирер оноу этдиле,
Албермезле даулашыугъа жетдиле,

Гуждар айтды: «Таматасыз сиз менден,
Сёз да жокъду, сынамлысыз сиз менден,

Алай а, хар урушда да жорукъ бар,
Уруш этмей, бойсундуруп бир мадар

Таба эсек, келечиле иейик,
«Къажау тургъан болса, къырлыкъбыз!» – дейик.

Бу оноугъа кёпле багъа бердиле,
«Келечи уа ким боллукъду?» – дедиле,

– Бу оноуну этген – Гуждар, барсын ол.
– Барсын! Тейри анга берсин ахшы жол!

– Биргесине алсын бёлек нёгер да,
Хар бири бла барсын бирер эгер да.

Гуждар айтды: «Огъай, кесим барайым!
Не бар, не жокъ тегерекге къарайым,

Ишек этмез киши жангыз атлыгъа,
Минейим да кьолан, айры чатлыгъа,

Хахай-тухай этмей, кесим тебирейим,
Бу Нарт Журтну халын иги кёрейим!»

Алай айтып, Гуждар алгъа кетгенди.
Бара-барып бир дуппургъа жетгенди,

Ол дуппургъа чыгып, ары къарагъанды,
Тюшюммюдю?! – дей, эки кёзю аралгъанды.

Дуппур артда сюеле эди нарт аскер,
Аскер кёпден кёрюнмейди чыртда жер,

Ал сафда уа сюеледи минг тулпар,
Ичлеринде Чюерди бар, Бора бар,

Ачемез да къатларында сюеледи,
Хар бирини тулпар жюреги тебеди.

Жунчуй башлап, Гуждар бетин сур этип:
«Тейри, болуш!» – деп, кесине кёл этип,

Тюшюп барды сау аскерге жангызлай,
Айтды сора сёзюн чыртда жунчумай:

«Нарт аскери! Мен бир нартны жашыма!..
Адил сууда бир бёлекни башыма!

Биз уруш бла сизге келе турабыз,
Къажаулану къаушатырча урабыз!

Жерге сауут-сабагъызны салыгъыз!
Бизден саугъа – сиз жашауну алыгъыз!

Ол кёкеми ёлтюргенни беригиз!
Бермесегиз, кючюгюзню кёрюгюз!

Бир инсанны сау кьоярыкъ туююлбюз биз!
Уллуду сизге бюгюн бизни дертибиз!

– Къара, уллу сёлешген бу жаманнга,
Сен нарт болсанг, минмез эдинг къоланнга!

Уялмай бизге не деп келесиз?!
Биз мурдарла туююлбюз! Мурдар сизсиз, сиз!

Сибилчиге сени кёкенг келген эди,
Ол кёкенги къамасындан ёлген эди,

Ёле башлап, Сибилчи да жыйып эс,
(Аны барын кёрюп тургъанды Ачемез)

Кёзбау этип ёлтюргенди кёкенги!
Хайда, дуппур таба бур да бетинги,

Думп бол кёзден, аскеринге женгил къайт,
Бу эшитген хапарынгы бурмай айт!

Ызыгъызгъа жол тутсагъыз, къуумазбыз,
Биз нартлабыз, къанны къан бла жуумазбыз! –

Деп, Гилястан жютю къарап деу жашха,
«Бу таныш бет кимди?» – деп кирди сагъышха.

Жунчутду да келечини бу хапар,
Атын дуппур таба бурду деу Гуждар.

Кёп мычымай ол аскерге къайтханды,
Эшитгенин, кёргенин да айтханды.

Арсар болуп, Албермезле, къатыша,
Бирер тюрлю оноу эте, айтыша,

Ахырында бегим чыкъды «кетмезге»,
Жау аллында сыйны учуз этмезге.

– Да туругъуз, сора алгъа тебирейик,
Жау аскер бла бетден-бетге тюбейик! –

Деп буюрду эм тамата Албермез,
Ёрге къоба, сафха турду аскер тез.

Уллу Тюзню кыйырына кирдиле,
Дуппур башда жау аскерни кёрдюле.

Минги таучу аскер саркъады дуппурдан.
Бир бирине жууукъ келеди жууукъдан,

Буйрукъ бола, тохташдыла аскерле.
Гауулдайдыла Адил суучу эгерле,

Иелери тынч этдиле аланы,
Эшитилірча Гилястанны айтханы.

– Да келигиз, адетдеча башлайыкъ,
Эки деуну бир бирине бошлайыкъ,

Кимни деую хорласа да кёрюрбюз,
Хорлагъаннга «жигит» атны берирбиз.

Эки аскер аны башчы этербиз,
Барыбыз да муратлагъа жетербиз!

Тейри айтса, эки Журт да бир болур,
Эркин Журтда хар жан ырахат бир солур!

Ыразымысыз?! – деп кычырды Гилястан.
– Тёкмез ючюн керексизге биз да къан,

Угъайыбыз жокъду, хайда башлайыкъ,
Эки деуюню бир бирине бошлайыкъ! –

Деди сора ол тамата Албермез.
– Мен айтханнга сора киши «хык» демез,

Чыкъсын сизни жаныгъыздан эм залим,
Чыкъсын бизни жаныбыздан эм залим,

Откъусмаучу кылычланы алсынла,
Хайда сора, бир бирлерин чалсынла!

Хорлагъаннга бойсунурбуз биз бирден,
«Угъай!» – деген чыкъса эки аскерден,

Къаргъарыкъма, жетмей къалмаз къаргъышым,
Ыразылагъа жетер айтхан алгъышым! –

Деп, Гилястан жашын алгъа чыгъарды,
Къынындан да уу кылычны чыгъарды,

Тутдурду да уланыны кьолуна,
Атландырды аны сермеш жолуна.

Албермезле: «Гуждар, сен чыкь!» – дедиле,
Кьолуна уа тюз кылычны бердиле.

Эки тулпар чыкьгъандыла арагъа.
Ахыр сёзню бергендиле алагъа.

– Эркин дуня болгъан эсе бизге тар,
Терслик – сизде, тюзлюк – бизде, тюз хорлар!

Сен жаумса! Терс жаугъа уа кечим жокь!
Энди хайда! Билгенингча сен да сокь! –

Деп, Гилястан улу ёхтем къарады.
Не айтыр? – деп, жауну ауузун марады,

– Мен билмейме кимгеди бу жол ахыр жол,
Жаулай ёлюп кетген дурус болмаз ол,

Кылычымы саугъа этсем мен санга,
Кылычынгы сен да саугъа эт манга.

Жау сезимни шуёх бешикде бёлейик,
Хар ким кеси сауутундан ёлейик.

Бразымыса? – деди Гуждар, ышарып,
Ышаргъаны жау жүрекге жол салып,

«Ахшы», – деди, Гилястанны уланы,
Бир бирине бердиле кылычланы.

«Угъай! Угъай!» – деп кычырды Гилястан.
Ол кёзуюде сермеш башлай эки жан,

Деу кьоллары кылычлагъа кьатдыла,
Бир бирине мыллыкларын атдыла.

Пырх-чырх этип атла, бирде бек кишнеп,
Ауузлукъгъа бой салмай, тепжилдеп,

Аякь тюпден букъу чыгъа болду чарс.
Къалкъанлагъа кылычла бла ура харс,

«Ай, аман!» – деп кычырадыла аскерле,
Юредиле, гауулдайдыла эгерле.

Сызгырады кюн батханны аязы,
Эшитилмейди Гилястанны ауазы.

Эки тулпар алгъа-артха атлайдыла,
Къылычладан от жилтинле чартлайдыла,

Сермешедиле эки тулпар бой бермей,
Төгереке не болгъанын чырт кёрмей,

Битеулей да сермешдеди эслери,
Жанларына жакъ болаллыкъ – кеслери.

Алгъа чартлай Гилястанны уланы,
Жара салды инбашына Гуждарны.

От жилтинле чартладыла Гуждардан.
– Ур энтта да! – деп къычырды Гилястан.

Ол Гуждарны таныгъанды энинден:
«Рачыкъауну жашыды», – дейди ичинден.

Тамам кючюн салып, ачы хахайлай:
«Къантулукъну ур да, жашым, ичин жай!» –

Дегенинде, ол жашына кёл этип,
Атасыны сёзю жашха бек жетип,

Уллу кёллю болуп алгъа чапханды...
«Ай, медет!» – деп, ата эринин къапханды.

Гуждар эрлай бир жанына тургъанды,
Къылычы бла жауну кесин ургъанды,

Билегине кесек жара салгъанды,
Жаш мычымай жерге аууп къалгъанды.

– Харамлыкъгъа элтеди, сакъ бол, сен Гуждар!
Бара эсенг, анга тамам бек сакъ бар! –

Деп къычырды биреу Адилчиледен.
Не болгъанын тюппе тюзюн жокъ билген,

Не болгъанын билген жангыз Гилястан,
Алды сора къычырыкъдан, хахайдан:

«О Баш Тейри, къарамайса тюзлюкге!
Нек хорлатдынг адамлыкъны итликге?!»

Сен нек салдынг бу бушууну башыма?!
Хыйны болду, кёзбау болду жашыма!

Бу итликни Адилчиле этдиле,
Чегибизден бизни ала ётдюле,

Ие болур ючюн бу Шам таулагъа.
Ёлюм! Ёлюм! Ит адилчи жаулагъа!» –

Деп, аллына атлагъанды Гилястан,
Нарт аскер да тебирегенди ызындан.

Адил суучула да алгъа тебине,
Эки аскер атлай бири бирине,

Жюз атламдан энди сермеш башланыр,
Баш Тейриден башха аны тохтатыр.

Бир кюч болмаз деген кезиу жетгенди.
Ачей улу алгъа чартлап кетгенди,

Аскерлени ортасына чыгъып ол,
«Тохтагъыз!» – деп кётюргенди ёрге къол.

– Сиз сёзюме эс буругъуз, тилейме,
Тюз хапарны мен айтыргъа излейме, –

Деп, Хубунну хапарын да айтды ол,
Сибилчини хапарын да айтды ол,

– Бурунгукну ёлгенин да кёрдюм мен,
Къуруп кетсин жутлукъ деген бу жерден!

Баш Тейри бла мен тилейме сабырлыкъ!
Керек тюйюлдю аяусузлукъ, къатылыкъ!

Ма бусагъат биз къырлыкъбыз бир бирни,
Инсан къан бла тойдурлукъбуз бу жерни.

Бир башланса, ачы уруш бошалмаз,
Хар инсанны жүрек дерти сёл болмаз,

Эки къарындаш халкъ бир бирин соярла,
Нартла салгъан сый жорукъну оярла,

Бу «дерт» ауруу, ёлетден да баш болур,
Жер юсюнден адам инсан тас болур!

– Кёп сёлешме, кьора да кет аллымдан!
Деп, кьычыра, анга чапды Гилястан.

Чюерди да чыртда турмай артына:
«Тюз айтады Ачемез!» – деп, кьатына

Сюелгенди. Гилястан а, хахайлай:
«Ол сатлыкьды! Сен да, сатлыкь, жолдан тай!

Ёлтюрдюле мени жангыз баламы!
Ойгъандыла ышанмакьлыкь кьаламы!

Чабыуулгъа кирмеген ол нарт тьююлдю,
Ол сатлыкьды! Аны жюреги кюлдю!

Нарт аскери, алгъа!» – деп, ол тебинди,
Нарт аскер да алгъа атлай тебиреди.

Сора чартлап Бора чыкьды аллына,
«О Баш Тейри, бир болуш!» – деп, жалына,

Сыбызгъысын терк кьолуна алгъанды,
Юфгюргючюн аузуна салгъанды,

Ёпкесине тамам тарта хауаны,
Кьаты согъуп башлагъанды ол аны.

Аскерлени сагъайтханды макъам бек,
Анга жесир бола башлайды хар жюрек.

Эгерлени кютю этди ол макъам,
Атланы да кишенледи ол макъам.

Ол макъамдан эслерин чырт алалмай,
Жаяу барлыкь аскер алгъа баралмай,

Ташла тагъылгъанча аякьларына,
Жылыу келди кьансыз жаякьларына.

Сора макъам суратлагъа бурулду,
Анга кьарай, эки аскер шош болду.

Аскерчиле бабаларын кёрдюле,
Бабалары бир бирге кьол бердиле...

Ала болуп чыгъадыла кьарындашла,
Тюгел кьарындаш болмагъанла – жолдашла...

Тарлыкъ эте Минги тауну тийреси,
Хар инсан да изей барады жол кеси,

Чачыладыла, ара болуп барады кенг,
Унутула барадыла жууукъ-тенг,

Ма алай бла тюрленеди талай зат,
Нарт юзюкден туугъан алып адам ат,

Тамамлыкъдан кери болуп кетдиле...
Ахырында уруш тюзге жетдиле.

Ариу макъам энди сёзге бурулады,
Хар инсанны кьулагъына жол салады:

«Ма бюгюн а ачы уруш этсегиз,
Тулпар жанла, ийнаныгъыз анга сиз...»

Уруш тюзде туу ёлюкле жатарла,
Юслерине къара тангла атарла,

Ёлет кирип къырылгъаннга ушарла,
Мыллыкларын жаныуарла ашарла,

Аналары ачы сарын салырла,
Балалары ёксюз болуп къалырла,

Аталары ичлеринден кюерле,
Къатынлары башхаланы сюерле.

Ёмюрде да кьурутулмаз ма бу дерт!
Тёлюледе унутулмаз ма бу дерт!

Туудукълагъа дерт урушла ачдырыр!
Дерт эллени, къалаланы чачдырыр,

Балаланы бир бирине сойдурур,
Нартла берген сый жорукъну ойдурур!

Балаланы ёксюз къалдыртмаз ючюн,
Аналагъа сарын салдыртмаз ючюн,

Харип ата ичинден кюймез ючюн,
Сени суйген башханы суймез ючюн,

Хей, аскерчи, кирме къанлы урушха!
Сен тийишли болма ачы къаргъышха!» –

Деген сёзле чыгъа къайгъы макъамдан...
Кёзбау этип къойгъан ма бу болумдан,

Бир инсан да тебалмайды орунундан.
«Сат-лыкъ-ла!» – деп къычырады Гилястан.

Хар аскерчи кюлдю анга ичинден,
Бир зат келмей Гилястанны кючюнден,

Къаргъайма деп, къаргъышындан къарылды,
Ачыуундан кир жүреги жарылды.

Аскерчиле къучакъ-ийнакъ болдула,
Ахшыланы муратлары толдула.

Оноу этип, эки аскер бир болду,
Башчы алгъа чыкъды, аскер сир болду.

Башчы айтды: «Мени атам – Рачыкъау,
Аны туугъан, ёсген Журту – Минги тау!»

Адил сууду туугъан Журту анамы!
(Ол къутхаргъанды бюгюн мени жанымы)

Мени атым – Рачыкъау улу Гуждар!
Ма былайда ишлетирме мен сахар!

Ма бу чекде болур кибик арабыз.
Бал бла жауча болур кибик ортабыз,

Бирча сюерикме эки жанымы,
Сизни ючюн аямазма санымы,

Керек кюнде тегерикме къанымы,
Сатлыкъ болсам, сиз алырсыз жанымы!

Кюч бирликдеди, биз бирлешип жашайыкъ,
Тейри къулу – Шам нартлагъа ушайыкъ!

НАРТЛАНЫ ЖЕРДЕН КЁКГЕ УЧУП КЕТГЕНЛЕРИ

Баш Тейрини къудурети кёпдю кёп,
Дунияланы къурайды, суйсе, къурайды чёп.

Аламланы къурайды да, чачады,
Керек болса, жангы алам ачады.

Аны керсе, чексизликге жетеди,
Арта кысып, кыум бюртюкча этеди.

Дум асууат кечелени туудурады,
Кыум бюртюкден жулдузланы жаудурады.

Хар затны да базман этип турады,
Хар бир затха жүрюш берип, бурады.

Ол бурулуу – учханлагыа тутурукъ,
Бурулуудан жаратылады тартыуукъ,

Тартыуукъну кючю кёз бла кёрюнмез,
Жер адамлагыа ол кюч хазна билинмез.

Билинсе уа, аны кючю – ахырсыз,
Аны билген болур кёкде тыйгычсыз,

Кюн таякыны садакларын ол озар,
Заманны уа, чайырныча, ол созар,

Сюйсе, аны тартып жыйар ызына.
Жангыз жетмез Баш Тейрини сызына...

Баш Тейрини чек сызлары кериле,
Чек сызлагыа жеталгандыла Тейриле.

Баш Тейриге ала бары балалла,
Ол чакырсса, ол заманда баралла.

Тейрилени барды жумушчулары,
Керек жерге баргъан жортушчулары.

Ала «сагыш жүрюшча» терк баралла,
Кёк кыатланы истемейин жаралла,

Алада барды Тейрилени шартлары,
Нартладыла ма аланы атлары.

Оюм келип Баш Тейрини эсине,
Тейрилени чакырганды кесине,

Буйрукъ бергенди жерде кыыз, жаш болсун деп,
Адам шарт а нарта ушаш болсун деп.

Ол Тейриле кыурап жерге нартланы,
Юйретмеле этгендиле аланы.

Ма алай бла нартла жумуш этдиле,
Адамланы жерге туумуш этдиле.

Адамла уа тамамлыкъдан кериле,
Бир къауумла – кьойла, бирле – бёрюле,

Аямайын бир бирлерин ёлтюре,
Жер башына кьыйынлыкъла келтире,

Ангылары кийиклеча болуп сай,
Кёп заманны жашадыла ма алай.

Заман оза, такъыл бола мыйыла,
Ахшыракъла бир оноугъа сыйына,

Мажал-мажал бир бири бла таныша,
Башладыла игиликге тырмаша.

Эки ара болгъанлыкъгъа тамам тик,
Базман болду аманлыкъгъа игилик.

Адил суучула бла Минги таучула,
Бир бирине болуп кечмез даучула,

Уруш тюзге чыккъанлары хакъды ол,
Ол кюн чыккъды игиликге юлгю жол.

Ол кюрешге нартла чыртта къатышмай,
Сынап къарап турдула да... Атышмай,

Ёлтюрюшмей шуёх болдула адамла,
Хорландыла ол кюн жерде аманла,

Нартла анга къууандыла тамам да.
«Бизге ушаш болду энди адам да,

Энди жашау кеслери да этерле,
Тейри айтса, тамамлыкъгъа жетерле!

Къарыуубуз жетген затны этгенбиз,
Не жашырыу, биз муратха жетгенбиз!

Энди бизни чакъырадыла Тейриле –
Бизни этген ишибизге тёреле.

Биз аланы балалары – нартлары,
Болур энтта бизге айтыр затлары.

Сау кьалыгъыз, сау кьалыгъыз, адамла!
Сакълайдыла бизни узакъ аламла,

Буйрукъ болса, энтта сизге жетербиз,
Ахшылагъа биз болушлукъ этербиз!» –

Деп, нарт Дебет жыйып таза нартланы,
Учуп чыгъа, жыра кёкде кьатланы,

«Ух» дегинчи, кёз туурадан кетдиле,
Ким биледи, кьалайлагъа жетдиле?

* * *

Минги тауну тюп элинде ныгъышда,
Олтургъан кьарт айтылырчады алгъышда,

Жюзден атлап баргъан иги тири кьарт:
«Кьарт болсам да, жүрегим бла нартма, нарт!» –

Деп айтады сабийлеге ол хапар –
...Керти нартла жети кьатлы кёкде бар.

Хур Сатанай анда оноу этеди,
Кьой Жолда уа Созук кьойла кютеди,

Ёрюзмек да болуп турады аскерчи.
Нарт Дебет а болуп турады темирчи,

Гюрбежиде аямайды кёмюрню,
Къып-къызыл этеди да темирни,

Тёшге салып тюйсе, жилтин чартлатады,
Жилтин, учхан жулдуз бола, жол туттады.

Ийнанмагъан, кече аны сынасын,
Кёкде учхан жулдузланы санасын...

Исмаил БЕЙ

ЗУЛИЙХАТНЫ КЪАЙГЪЫСЫ

Зулийхат кѣпню кѣрген, кѣп кыйынлыкъны кѣтюрген къарт анады. Баш иеси Харун уруш аулакълада кыйралыбыз ючюн жанын берген эди. Тѣрт сабийи – бири биринден гитчеле. Кѣчгюнчюлюкню да сынагъан ана, анда белин къаты кыйсып, кюндюз чюгюндюр бахчада, кече быстыр тигип, къолдан бек уста эди. Быстыргъа жан салгъан деп аллайлагъа айта болурла. Кѣчгюнчюлюкде кѣрген кыйынлыкъны, учузлукъну чеги жокъ эди. Да Аллахха шукур болсун, тѣрт сабийини жанлары саулай туугъан жерибизге къайтып келдиле. Не медет, юйлери бек тозурап, ичинде адам жашарча тюйюл. Юч жашы бла жангыз кыйзы болушлукъ этедиле аналарына. Сабийлерин да гитчеликден кесича ишлерге юйретгенди. Да Зулийхат къолларын бошлап къоймады. Кимим келип болушсун деп да айтмады. Сабийлери бла желим топуракъгъа салам къошуп, суу къуюп малтап, салам кирпичле этдиле, аланы къургъакъсытып, арбазгъа жыйдыла. Эр кишиле сейирге къарай эдиле аналары бла ол сабийлени ишлегенлерине. Зулийхат, оноу этип, къалай къаларгъа керек боллугъун юйретип, эки отоулу юйню жангыдан къаладыла, башын жапдыла. Кыйзы Марзият бла сары топуракъ бла кечеден тангнга юйню ичин сюртдюле. Кюз артына, сууукъла тюшгюнчю, юйге кѣчдюле.

Жашчыкъланы Совет аскерге чакъыра башладыла. Юч жашы да айыпсыз къуллукъ этип къайтхандыла. Энди ананы мураты жашланы окъутургъа, юйдегили этергеди. Жангыз кыйзына уа, Аллах буюрса, бир тап жерге тюшсюн деп тилейди. «Анам, окъургъа барсам, юйде ишлеген адамыбыз жокъ, сен бюгюннге дери кечиндирдинг, энди мен колхозда къой къошха барайым. Мени гитчелерим билим алсынла», – деди уллу жашы Ахмат анасына. «Ой, ананг сенден алгъа ёллюк, не этериксе, аталыкъ да, къарындашлыкъ да эт», – дегенни айтып, мудах болуп, кѣз жашларын букъдурду. Экинчи жашы Алий, школну бошап, Пятигорскда университетни медицина бѣлюмюне киреди. Ючюнчю жашы Махмут да Нальчикде университетни зоотехния бѣлюмюне киреди. Жангыз эгешчиклери кийим тигерге юйретген училищени бошап къайтады. Элде ательеде ишге кирип, ол тикген кийимлени ыразы болуп, жүрекден ыспас эте, къолларынгы хайырын кѣр деп киедиле. Тынч тюйюл эди студентле окъутхан: фатаргъа ахча тѣлерге керек, юслерине-башларына кийим алыргъа керек, аш-азыкъ алыргъа керек. Къара чачы Зулийхатны чыммакъ болгъанды. Бети жыйырылып, тырмы-тырмы болуп, ол ариу

сыфаты тозурагъанды. Ахмат колхозда иги ишлеп, кёп саугъагъа тийишли болгъанды. Ариу жашды, сабыр акъыллы, анасыны кёлюн сакълагъан. Атанга не бек ушайса деп, анасы Харунну тансыкълайды, Ахматха жашыртын къарап. Къызла кёбюсю Ахматны жаратхан хапары барды, алай аны жүреги уа Лейлагъа байланыпды. Кече-кюн да эсинден кетмей, кюч-къарыу берген Ахматха ишинде да, жашауунда да. Марзиятха да келечиле келе башладыла. Зулийхат къызын къатына олтуртуп, былай айтды: «Къызым, къыйналып ёсдюгюз, ач да, жаланнгач да болдугъуз, шукур Аллахха, энди заманынг келгенди тыш юйюне чыгъаргъа. Кесинг кёресе, мен да къарыусуз болгъанма. Мени ыразы этсенг, мен ёлгюнчю жашауунгу къура». «Да анам, Ахмат не десе, аны оноууна къарарма», – деп, Марзият тышына чыгып кетди. Къалай-алай этселе да, аты иги бла айтылгъан, иги тукъумдан чыкъгъан Азрет-Алийни тилеген жашларыны ичинде тийишли кёрдю Ахмат.

Жаз башыны биринчи айына сёз тохташдырдыла. Анасы да жашы айтханын къабыл кёрдю. Алий да окъуп бошап, аны бла тохтап къалмай, анасына андан ары билимин кётюрюрге, Москвагъа аспирантурагъа кирирге умут этгенин билдирди. Анасы уа: «Балам, окъугъанынг болмадымы? Сени узакъгъа ийип, къалай тураим?» – деп жилимсырады. Анасын къучакълай: «Анам, Аллахны къолундабыз. Жарсыма, къарап-къарагъынчы окъуп бошап къайтырма» – деп, жапсарды анасын. Махмут, окъууун айырмалы бошап, туугъан элинде колхозда тамата зоотехник болуп ишлеп башлады. Къарт болгъан аналары сабийлерине къарай, жүреги ёхтем бола: «Ой, жарлы атагъыз сизни бусагъатда кёрсе, къалай ёхтемленир эди», – дей, ичинден терен сагъышха кетеди. Марзиятха сёз тохташтыргъан кюн жетди. Арбазда къарындашла шапалагъа оноу эте, тегерекге-башха къарайдыла. Марзият а нек эсе да бир мудах кёрюнеди. Нёгер къызы Халимат: «Не болгъанды? Нек мудахса?» – деп, тынгысыз болады. «Ах кюннум, Халимат, къарт анамы къоюп барама. Къарындашларым болмагъан жерде къалай турурма?» – деп жилиды. «Кет, тели болма! Аллах къызыны тыш юйюне буюргъанды, барлыкъ юйюнг тынч адамладыла. Азрет-Алийча жаш а алай кёп туююлдю», – деп жапсарады. Уллу той да этдиле, къолунда болгъан ырысхысын Зулийхат да къызгъанмады. Кёп да турмай Ахматха да жанындан бек суюген Лейланы юйге келтирдиле. Кёп къыйынлыкъ кёрген Зулийхат: «Энди бу экиси юйдегили болсала, мен борчумдан къутулур эдим, – дей кесине, – не этейим, окъутуп билим алдырыргъа кюрешдим, Ахматым къалды окъуусуз», – деп жарсыйды...

ЁКСЮЗНЮ КЮНЮ - АРТДА

«Ёксюзню кюню – артда» деп, эрттегилиледе нарт сёз барды. Мен ол нарт сёзню кертичилигине шагъатма.

Малика, татарлы къызчыкъ, Нальчикде медучилищеде окъуй, жашауунда кёп ариу муратла эте, общежитияда жашайды. Жаз башыны

ариу кюнлерини биринде эки нёгер кызы бла бирге окъуудан чыгып, нёгер кызыладан бири былай айтды: «Келигиз, кызыла, паркда бир кесекчик айланайыкъ». Тёгерекни ариулугъу жюрегинги ёрге кётюре, ойнай-кюле, кёп айланып солургъа шинтиклени бирине олтурдула. Эки жаш алайгъа келип: «Кызыла, арыгъанмы этгенсиз? Сизни бла бирге олтурургъа боллукъмуду?» – деп, жаныбызгъа олтурдула. «Келигиз, танышайыкъ, – деп, жашладан бири кьолун узатып, – мени атым Муратды, бу а Элдарды», – деди. Ол кюнден башлап Элдар Маликагъа бирда онг бермейди. Бир кёргенлей жаратханма, ёлеме. Бир кюн кёрмей кьалсам дей, Маликаны башын тели этеди. Не медет, кызыны жюреги тартмайды. «Айланма, керек тюйюлсе», – деп кюрешеди. Элдар а эшитирге да, ангыларгъа да суймейди. Алай унамай тургъанлай, кёп да бармай, общежитиягъа келип: «Бир айтырыгъым барды, бери чыкъсанг эди», – деп, тюбюнде сакълайды. Малика нёгер кызы бла тюшюп келди да: «Не этесе? Не керекди?» – деп сорду. Элдарны нёгери Мурат – сёзге уста, аман акъыллы: «Келигиз, рестораннга сизни олтурургъа чакъыра келгенбиз. Келсегиз бек ыразы этериксиз», – дейди. Къалай этди эсе да, ауузун байлады. Охо да, кюндюз, Аллах айтса, быланы не хаталары жетер деген акъылда Муратны машинасына олтурдула. Кертиди, бек омакъ рестораннга элттип, эрикгенибизни кетерип, артха сизни алып кетген жерибизге элтейик деп алдатып, Элдарлагъа элге къачырып баргъанларын ангылап, хахай этди, жиляды. «Жангыз анам унарыкъ тюйюлдю, кесим да суймейме. Аллах ючюн, артха къайтарыгъыз!» – деп, жетер жерлерине жетгенде, машинадан тюшерге унамай кёп турду. Элдарны анасы Салимат келип: «Тюш, кьор болайым, мени хатерими эт, туугъан анангдан аман болмам», – деп, кьолундан тутуп, кьучакълап, юйге кийирди. Окъургъа да барырса, бошарса деген эдиле. Да Аллах алаймы буюргъан болур эди. Огъесе кесими акъылсызлыгъымданмы кьалдым, Элдарны анасына бойсундум. Маликаны анасы уа ыразы болмагъан эди. «Кызым, санга келлик кюнню кёрюрсен, менден узакъгъа кетгенсе, хайт де», – деп, жилямукълары бетин жууа кетген эди.

Алай бла, Маликаны тыш юйюнде жашауу къайын анасыны тырманы бла башланды. Бюсюрмейди. «Аны алайгъа салмадынг! Муну былайдан алмадынг! Кьолсуз!» – дей, кюн сайын жилятады. Окъургъа да иймедиле. Элдаргъа жарсыуларын айтса, анам айтханны эт, ол терс айтырыкъ тюйюлдю деп кьояды. Не этерик эди? Тёзерге кюрешеди. Бир жылдан кызычыкъ да тууду. Атына да Асият атадыла. Кызычыкъ туугъандан сора, анасыны бла Маликаны ортасында Элдарны башы тели бола, ичерге тюзелди. Алгъа, ичген этгенликге, сёз кьозгъамаучу эди. Алай бла Асиятха жыл болургъа, жашчыкъ да тууду – Асланчыкъ. Эки сабий да – бири биринден гитчечикле. Юйде жумушла кёп болдула. Жетишалмайды, кыйналады. Кече жукъусу жокъ, кюн тынчлыгъы жокъ Маликаны. Кюндюз таянып жукълайым десе, не ёлюр жукъусу этгенсе деп, тырман эте, жокъ эди онгу. Элдар да артдан-артха ичмеген кюнню жокъ. Бир жерде да ишлемейди. Кьол кётюре да башлагъанды.

Маликаны сыфаты адам танымазча болгъанды. Ауанасы къалгъанды асыры арыкъдан. Тийреде Салиматха налат береди, ол иги келинчикге аллай бир къыйынлыкъ бергени ючюн.

Нек эсе да санлары тюшюп, олтурса, ёрге къобалмайды Малика. Жашчыгъына юч ай болады. Ёшюн сала, ичи кюе, аллай сагъышла келедиле башына: мен ёлюп къалсам, была къалай болурла, не кюн келир бу ёксюзлеге? Ой Аллах, мени акъылыма не аман затла келедиле дей, анасыны айтханын эсине тюшюре жиляйды, анам айтханлай болдум. Не кёп къыйналгъан эсе да, анасыны жүрегин сакълай, инжилгенин анасына билдирмегенди. Бир эрттенликде төшекден къобама деди, болалмады. Санлары кюеди, бишеди. Эсин ташлайды. Арт кезиуде Элдар юйге да келмейди. Къатында адам жокъ, сабийле жиляп, бууала къата, къайын анасы кирип келип, жукълап тургъан сунуп, не жукълайса деп тийсе, от жалын. Докторну чакъырдыла. «Бу тиширычукъгъа быллай бир не къыйынлыкъ жетгенди, – деп, доктор башын ары-бери чайкъай, – мынга мен зат эталлыкъ туююлме, муну жүреги тохтай турады», – деп, укол да этерге кюрешди, болушалмады. Жашлай жарыкъ дуниясын алышды...

Къызыны ёлгенинден хапары да болмай, жүрегине тюшген болур эди деп келген ана сабийинден бошагъанын кёрюп, эсин ташлап, арбаз ортасында ауду. Дууада сюелип тургъан эр кишиле чабып, бетине суу къуюп, кючден аяздырдыла. «Оу кюнюм къургъан, жангыз балам, не болуп къалды санга?!» – деп, кеси кесин туююп жиляйды. Сабийлерин алып кетерге мурат этди, берирге унамадыла. Къалай жашагъанын, не кюн келип ёлгенин артда эшитди жангыз къызыны. Жүрегине жүрек ауруу тийип, Маликадан сора кёп бармагъанлай, дуниясын алышды.

Эрттегилиледен келген нарт сёз: «Атадан ёксюз къалгъан – бир ёксюз, анадан ёксюз – эки ёксюз». Салимат кесим ёсдюрлюкме деп, атасы да сауду, къыралгъа берирге унамай, хорлады сабийлени. Къарт аналарына къысылып ёседиле ёксюзле. Бек къаты тутхан эди. Бирси сабийлеча ойнаргъа онглары болмагъанды, ач да, жалангач да болгъандыла.

Билмейме анданмы огъесе Аллах кеслерине акъыл бергенденми эди, экиси да адепли, намыслы сабийле болуп, школда махтау бла атларын айтдырып окъудула. Элдар а анасын да, сабийлерин да атып, ишлерге кетеме деп кетип, бир кесек заманны келе-кете да турду, арт кезиуде иги кесек заман болады келмегенли. Шахарда алайда ичип кёрген эдик, былайда аууп тура эди деген хапарла чыгъа да турдула. Сабийле да школну бошадыла. Аслан университетни юрист факультетине кирди. Асиятны уа къарт анасы окъургъа иерге унамады. Элде бек ариу къызчыкъладан бири эди: субай санлы, ариу сёзлю, къолу хар неге да жарашхан, кёп жашны кёзю къарагъан. Школну бошагъанлай, келечиле келедиле къарт анасына, Асиятны тилей. Ол а къатына да къоймайды. «Эрттеди, сабийди», – дейди. Ара шахардан къонакыгъа къоншуларына Аскер келеди да, Асиятны кергенлей, жаны ичине кирип къалады. Суу алыргъа Асият суу боюнуна барса, сылтау бла Аскер да чыгъады. Болушайым деп, танышыргъа излейди. Асиятны да жүрегине тынгысызлыкъ

киргенди. Алай эте, экиси да бир бирни суюдюле. Къарт анасы не кёп аякъ тиреди эсе да, Аскерге къачып кетеди. Аскерни атасы да, анасы да, эгешчиги Алина да бек къууанадыла. Уллу той да этедиле, Асиятны намысын кёкге кётюрдюле. Насыбы тутхан сабийди дей эдиле тышындан къарагъанла Асиятха.

Аслан да окъууну бошап, ишге киреди. Ишлегени хакъы кёп туююл эсе да, къарт анасына бла эгешчигине ахчачыкъ ычхындырыргъа кюрешеди. Къарт ана къарыусуз болгъанды. Кёп бармай Асланнга да келинчик келтирдиле: кеси бла бирге окъугъан Залинаны. Аслан да, Асият да насыплыдыла. Сабий заманда ёксюзлюк сынап, кёп къыйынлыкъ кёрдюле эселе да, артдан насыплары тутханладан болдула. Аллахны ахшылыгъындан, Асиятны эки жашчыгъы бла бир къызчыгъы, Асланны уа эки жашчыгъы ёседиле алларында. Жашаулары – ким да сукъланырча, алгъышда айтылырча, бек иги.

ПОЭЗИЯ

Нина Богатырева Терк районну Огъары Акъ-баш элинде туугъанды. Орта школну бошагъандан сора Къабарты-Малкъар кырал университетни филология бѣлюмюне окъургъа киргенди. Экинчи курсдан башлап Пенькозавод элни орта школунда орус эм къабарты тилледен дерсле берип тургъанды. 1983 жылда республикалы радиода ишлеп башлагъанды. Бююнлюкде программа-ла жарашдыргъан бѣлюмге таматалыкъ этеди. Нина Богатырева Россейни журналистлерини члениди. «Макъам» эм «Тюбеишу» деген беруу-лени бардырады. Нина Богатыреваны назмулары малкъар тилде биринчи кере басмаланадыла. Июнь айда Нина юбилейин белгилейди.

* * *

Жаз башы келгенди,
Суймекликге жол бергенди.
Жюреклени къозгъагъанды,
Мутхузлукъну хорлагъанды.

Тегерек да жашнагъанды,
Кюн да бизге ышаргъанды.
Сен ашыгъып къачып кетме,
Нюрюнгден юлюшсюз этме.

Кюз арты да жамычысын кийгенди,
Келеме деп бизге белги бергенди.
Алай бююн кюн чууакъды, жарыкъды,
Жаз башына жюрегибиз ачыкъды.

КАВКАЗ

Къонакъны суйген бизни тау журтубуз,
Деу Кавказ, Россейгеди жолубуз.
Таурухлу таулары кюн сылай келди,
Тау бийик да къанат керди.

Тау миллетле да таулача – ёхтем,
Чалбаш Минги тау – жомакълы китап.
Жаннетди бизни Кавказ жерибиз,
Налмасдан багъа таза кѣлюбюз.

Бу жерде намыс берелле къартлыкъгъа,
Тепсеучю жашла – сакъ мамырлыкъгъа.
Насыпхады ол биз миннген къайыкъ,
Жырыбыз бирди, бирге жырлайыкъ.

КЪАЙСЫННЫ ЮЙЮНДЕ

Мен Чегемде ёз юйюнгде болгъанма,
Ариулукъну, айбатлыкъны кёргенме.
Тюзде туууп, таудан мен дерс алгъанма,
Жюрегингде не болгъанын сезгенме.

Анангы да белляу жырын эшитгенме,
Сангача мен анга хурмет этгенме.
Тюзсе, Къайсын, мутхуз кюнню жарыкъ этген анады,
Аны сырын суймекликге бёлеген сенича балады.

Сен айтхан жыр жашау барда ажашмаз,
Сур къаяла анга эжиу этерле.
Аны эшитип бир адам да жангылмаз,
Жыр байракъны элтирикле жетерле.

Тюзлюгюнг бла Минги таугъа жетгенсе,
Адамлагъа жылыу юлюш бергенсе.
Ёз тилинги бийикге кётюргенсе,
Хар сёзюнгю алтыннга тенг этгенсе.

МИНГИ ТАУ

Минги тауум – айбатлыкъны къаласы,
Сен Кавказгъа таматалыкъ этесе.
Халкъыбызгъа – уллу Аллахны саугъасы,
Тёгерекге дайым къууат бересе.

Сукъланнганла кёп болгъандыла санга,
Ёрлер умут жюреклерин бийлеген.
Аллай умут эртте келгенди манга,
Алай тасханг ачыкъ болурму, экен?

Сен кючлюсе, деусе, бек ариуса,
Заман желлери сакъалынгы сылай.
Ата-бабаланы тарыхын сакълай,
Туудукъла да сенден дерс алгъанлай.

Нарт жерине сен болганса кылауур,
Адамынга билек болдунг зорлукъда.
Къарынг, желинг бизге болмады ауур,
Игиликге ийнанабыз сен саулукъда.

* * *

Нени да унутуп, чыпчыкыгъа ушаш,
Бийикге учуп кёкге, кыонакыгъа
Кетсем да, жүрегим таш
Болганды, сени кёрмей кыалганда.

Кечерме, тюненеги тюш кыайтмаз
Тиргизген отунга отун да керек.
Суугъан жылыу артха айланмаз
Кыургыакъ болганды сыймеклик терек.

Бар эди бизде учунган умут,
Кыалмады энди бир бирге тёзум.
Эсгериу кыалмасын, барын да унут,
Сынган жүрек а инжилир ёзю.

УЛАН ТУУГЪАНДЫ

Улан туугъанды, тукъумгъа – кыууанч,
Биринчи атлам, биринчи сёзле.
Ата-ана кюсеген бир жубанч,
Адамгъа хошлукъ болурму ёзге.

Улан туугъанды, табылыр нёгер,
Заман да бара, сыймеклик келир.
Насып жазыудан юлюш бёлюнюр,
Мутхуз кюнубюз жарык кёрюнюр.

Улан туугъанды, той да кыуралыр,
Кыобуз согъулур, тепсеу кыабыныр.
Жарсыу, кыайгы да белгисиз болур,
Жашауну чархы тохтаусуз бурулур.

ЭКИ ЖЮРЕК

Мен уямдан учуп барама,
Уллу шахаргъа жол салып.
Сени уа, Нальчик, кыоюп кыояма,
Кыыз жүрегимде жер табып.

Къайтырыкъма мен бери, билеме,
Уллу сахар алмаз мени тузакъгъа.
Кёл этдирирге кесиме кюрешеме,
Жалгъашырма таулу жүрек Москвагъа?!

Мен тюнюмде Нальчикни алгъышларма:
Адамларын, орамларын, журтларын.
Тюшюмде уа Москвагъа ашыгъама,
Эшитирме тынгысыз тауушларын.

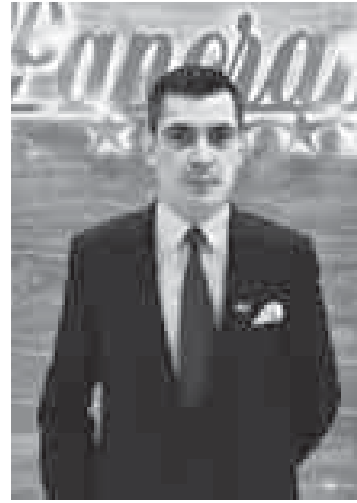
БОТТАЛАНЫ Мухтар
кёчюргенди

ХУНЕРЛИ БИСО

Адам бир усталыкъгъа кѣлю бла берилп, аны хайыры бла бийик жетишимлеге жетсе, ол керти насыпды. Россейни, Къазахстанны, Белоруссияны Миллет гильдияны шеф-поварларыны бла Россейни Кулинар ассоциациясыны келечиси, «Русский шеф» дегенни таматасы Чеченланы Бисо аллай инсанларыбыздан бириди. Ол жангыз да Россейде угъай, Италияда, Тюркде, Кипрде, Къазахстанда да белгили поварды.

Бююнлюкде ол Нальчикде эм иги ашханаланы арасында алчы болгъан «VIVER» кафеде ишлейди. Тюрлю-тюрлю алаамат ашарыкъла хазырлагъандан сора да, республикада биринчи болуп азыкъгъа юйретген курсла ачханды. 1 КБР каналда уа «На скорую руку» деген бериуню бардырады. Татыулу азыкъла къалай этерге кереклиси бла шагъырейлендиреди. Бююн а Бисо бизни ушакъ нѣгерибизди.

– **Бисо, сен бу усталыкъны къалай сайлагъанса? Ашарыкъла хазырларгъа итиниуюнг болгъанын не заманда ангылагъанса?**

– Азыкъ хазырларгъа гитчелигимден бери суйгенме. Аш этерге юйретген бериулеге къарап да юйрене эдим. Биринчи кере уа ашны жети жылым болгъанда, абадан къарындашым бла кесибиз юйде къалгъан заманда этгенме. Бериуде кѣргенимча, эт туурамгъа туз салып, юсюне да коньяк къуюп, биширген эдим.

Усталыкъ сайлагъанымда уа, атам, фармацевтика илмуланы кандидаты Чеченланы Шамил, мен да медицина факультетге барсам ыразы эди. Алай, экзаменле берип ѳтгенимде, анда окъургъа итиниуюм болмагъанлай, юйдегиле билгинчи, къагъытларымы алып къойгъан эдим. Ызы бла уа КЪМАКЪУ-да (инженер-технолог общественного питания) адамланы кѣбюсю ашагъан жерледе этилинген ашарыкъланы технологиясын тинтген бѣлюмге баргъанма.

Биринчи курсда окъуна «Звезда Долинска» ресторанда Отарланы Салих бла Жаболаны Маратны башчылыгъы бла билмими ѳсдюрюп, ишлеп тургъан эдим. Алай окъуууму жетишимли бошагъанымдан сора, атамы бизниси болгъаны себепли, анда бир жылны ишлегенме. Андан сора кесими усталыгъым бла ишлерге суйюп, «Орешка» деген солуу араны ашханасын-

да ишлеп башлайма. Эки айдан, азыкъларымы жаратып, шеф-повар этгенлеринден сора уа, юч жыл ишлегенме.

Андан сора Москвагъа барып, ресторанда су-шеф болуп, кесими сынагъанма. Республикагъа къайтхандан сора уа, «Нальчик» ресторанда шеф-повар этген эдиле.

– **«VIVER» кафеде да сен шеф-поварса. Анда уа къаллай ашарыкъла хазырлайса? Кесинг да къайсы азыкъны бегирек сюесе?**

– Барысындан да бек исси, сууукъ болсала да, хычинлени сюеме. Анда тюрлю-тюрлю миллетлени ашарыкъларын этгенден сора да, кафени таматасы таулу болгъаны себепли, миллет азыкъларыбызгъа энчи эс бурабыз. Бюгюнлюкде менюда хычинден, айрандан сора, сохта, къыйма да барды. Энди уа къакъ этилген жёрмени да кийирликбиз.

Мен алай къакъ этилген жёрмени юсюнден сабий заманымда къарт атамдан эшитген эдим. Аны къалай этилгенин излеп, Къарачайны архивлеринде тапханма. Ол бизни миллетде унутула баргъан азыкъладан бириди. Аны тышына тузну иги жагъып, от жагъада ай бла жарым къургъакъсытадыла. Къакъ жёрмени картоф бла биширсенг, бек татыулу азыкъ болады.

– **Бюгюнлюкде бир къауум азыкъны къайсы миллетники болгъанын билмегенлей, кеслерине санап ёчешгенле кёпдюле. Сен а къыйма этип, иги кесекден бери кюрешесе. Анда сора къаллай унутула баргъан миллетибизни аш-азыкъларын билесе?**

– Мен да терк-терк тюбейме азыкъланы къайсы миллетники болгъанын билмегенлей, кеслерине жазаргъа суююп ёчешгенлени. Кёбюсюнде уа къабартылыла бла боладыла аллай даулашла. Аны себепли архивледе къабартылыланы алгъын заманлада къаллай азыкълары болгъанын билгенме. Бюгюнлюкде къарачайлыланы бла малкъарлыланы азыкъларын тинте турама.

Арт кезиуде таулу хычинледен алгъа къабартылыланы азыкълары «дэлэн» чыкъгъанды дегенле бардыла. Ол терсди. Нек дегенде хычинни аты къарачайлыла бла малкъарлыла кёчгюнчю да тюбейди архивледе, дэлэнни уа жангыз да 70-чи жылладан сора этип башлагъандыла. Хычинле ингушлулада, чеченлиледе тюбегени да сейир туююлдо, ол кёчгюнчюлюкде бир жерде жашап тургъаныбыз бла байламлыды.

Бусагъатда хычинлени ичлерин къудорудан, тошлакъладан, хыярдан да этип, бизникилеге санап къоядыла. Ол да терсди, нек дегенде бизде алгъын аладан этилмегендиле. Бурун заманда хычинлени ичлерин чюгюндюр башдан, мурсадан, ёпке-баурдан, бишлакъдан, картофдан этип болгъандыла.

Дагъыда азыкъланы атларына къарагъанда, кёпле къояжапханы къабартылыланы азыкълары сунадыла. Ол алай къой жапхакъдан этилгени ючюн айтылгъанды. Алгъын бу азыкъны бишлакъ бла къойну жауун бирге къошуп биширгенлери бла байламлыды. Тую бастаны да къоншуладан алынган сунадыла. Алай ол басылып этилгени себепли аталгъанды. Къабарты тилде уа аны аты жокъду.

Дагъыда бизни миллет азыгъыбыздан бирине уча саналады. Аны да терк-терк этеме. Аны жангыз да бизни республикада жашагъанладан угъай, Москвадан, Россейни башха шахарларындан да келгенле да сурайдыла. Ол жер тюбюнде биширилгенинден сора да, татыулу болурча кесини тасхасы барды. Аны уа хазна адамгъа билдирмейме. Анга керекли хансланы уа барып, Минги тауну тийресинде жыйыучума. Былтыр бир жылны ичинде 100-ге чакълы къойдан уча этген эдим, быйыл а аны саны иги да кёп болгъанды.

– Хар адамны да азыгъыны татыуу къолуна кёре болады дейдиле. Дагъыда тиширыудан эсе, эр киши татыулуракъ этеди деген оюм барды. Сен анга къалай къарайса?

– Бир ашарыкъны бишир деп, ненча адамгъа берсенг да, аны хар биринде да татыуу башха боллукъду. Ол не бла байламлы болгъанын ангыларгъа кыйынды. Адам не тюрлю азыкъны да таза жюреги бла, иги сагъышлары бла этерге керекди.

Мен повар болгъанлы он жыл болады. Анча заманны ичинде не тюрлю азыкъ этген эсем да, бир кере хазырлагъан кезиуомде татыуун кёрмегенме. Тузлуракъ этегним а бир-эки кере

болгъан болур. Азыкъны татыулу болгъанын ийисинден ангылайма. Ийиси суюгенимча ариу болмаса, энтта да керекли хансла, чибжи кьошама.

Азыкъ этгенде уа, эр кишиле тиширыуладан игирек этедиле дегенге ийнанама. Ненча кере тенглешдирген эсем да, повар къызгъа бла энди юйрене тургъан жашха бир азыкъны этдирип, жаш этген аш татыулуракъ болады.

– Сен озгъан жыл кесинг команда да къурап, Санкт-Петербургда бардырылгъан «*Chef a la Russe*» деген конкурсно сайлау туруна да къатышханса. Аны юсюнден айтсанг эди.

– Ол эришиуле жылгъа бир кере бардырыладыла. Анга уа Россейден, тыш къыралладан да белгили шеф-поварла къатышадыла. Кеслерини усталыкъларын кёрюзтедиле. Бизни республикадан аллай эришулеге баргъанла алыкъа болмагъан эдиле. Былтыр а кесими усталыгъымы анда сынап кёрюрге суююп, къысха заманны ичинде команда да къурап, ол эришулеге къатышханма. Къауумубузгъа юч адам кирген эдик: мен капитан болуп, бир оруслу бла къабартылы. Алай, командада ишлемегенлей, къысха заманнга жыйылып, аллай эришулеге баргъан да тынч туююлдо.

38 команданы ичинде 4-чю жерге тийишли болгъан эдик. Финалгъа жангыз биринчи юч жерни алгъанлагъа барыргъа онг болгъанлыкъгъа, жюри хазырлагъанларымы жаратып, манга да амал бергенди. Жюриини санына кирген дуниягъа белгили шеф-поварланы битеудуния ассоциацияларыны Африка бла Жууукъ Шаркъда таматасы Томас Гуглер азыкъ этгениме бюсюреп, кёкюрегинден тешип, жюриге тийишли белгисин саугъагъа бергени неден да багъалыды манга.

Айтханымча, кесими энтта да сынап кёрюрге чакъыргъанлары себепли, март айда ол эришиуге къатышыргъа хазырланама. Анда биринчи жерге тийишли болгъанны уа Францияда эм иги рестораннга юйренирге жиберликдиле. Мен да алчы жерледен бирине тийишли болургъа кюреширикме.

– Сен ишлеген жерингде азыкъ этерге суюгенлеге курсла ачханса. Ол курсла уа СКФО-да биринчидиле. Къаллай азыкълагъа юйретесе? Аллай курсла къураргъа къалай келгенди эсинге?

– Тюрлю-тюрлю миллетлени азыкъларына юйренирге суюгенле аз туююлдоле. Къатынгда устазынг болуп, хар нени да къалай этерге кереклисин кёргюзтюп турурча болса уа, кепле суюдиле. Мен да бу курсланы ол хыйсапдан къурагъанма. Бююнлюкде 6-14 жыллыкълагъа эм 14-жыллыкъладан абданлагъа группала бардыла. Курслагъа уа Москвадан, Краснодардан келип юйренгенле да аз туююлдоле. Курсла бир ай бардырыладыла. Ахырында уа сертификадан сора да, кесим

къурагъан эм этген азыкъланы рецептлери бла юч томлукъ китапларымы саугъагъа береме.

Айны ичинде төрт тюрлю менюдан оналты ашарыкъ биширирге юйретеме. Аланы санында Кавказда жашагъанланы, европа, азия, орус миллетлени азыкълары да бардыла. Ары десертле (тирамису, сырникле), соусла, биринчи, экинчи эм бир банкет азыкъ да киреди. Дерследе мен айтханымы ала кеслери этип юйренедиле. Ахырында уа хазырлагъан азыкъларын биргелерине береме.

Андан сора да колледжде аш этерге юйренген сабийлени кафеге чакъырып, билимлерин ёсдюрюрге дерсле береме, тюрлю-тюрлю азыкъла этерге да юйретеме.

– **Билиминги ёсдюрюрге тыш къыраллада да терк-терк болуучуса. Аладан бегирек эсингде къайсы къалгъанды?**

– Кёбюсюнде солургъа баргъан жеримде билимими ёсдюрюрге да онгум болуучуду. Нек дегенде тыш къыраллагъа къолума хна бла «Шеф Бисо» деген белгими салып барыучума. Аны хайыры бла уа къайда болсанг да, ресторанланы ашханаларына кирип юйренирге онгум болады.

Биринчи кере уа Миланнга Италияны миллет азыкъларын этерге юйренирге баргъан эдим. Юйдегим бла Каирге баргъаныбызда уа, бир кюнню солуп, къалгъан заманны уа тургъан къонакъ юйюбюзню ресторанында юйренгенме. Кавказдан болгъаным себепли уа, кесибизни миллет азыкъларыбызы юсюнден да билдирип, къонакъла олтургъан отода хычинле биширген эдим. Ала да кеслерини миллет азыкъларына юйретген эдиле.

Тюркде болгъанымда уа, тиллерибиз да ушагъанына бек жарыкъ тюбеген эдиле. Кеслерини сейир ашарыкълары бла шагъырейлендиргенлеринден сора да, рахат-лукум эм башха татлы затларын этерге юйренирге суйгеними билип, аланы этген фабрикаларына элтип, рецептлерин да берген эдиле. Келе тургъан жылда уа Грузиягъа бла Азербайджаннга барыргъа сюеме.

– **Сени башха ресторанлагъа, проектлеге да чакъыргъанлай турадыла.**

– Республикабызда, башха шахарлада да кёп белгили ресторанлагъа терк-терк чакъыргъанлай турадыла. «Пятница» каналда «На ножах», «Адская кухня» бериулени бардыргъан Константин Ивлев иги нёгеримди. Бери да бир къауум кере келгенди. Минги тауну тийресине да элтип, бизни культура бла да шагъырейлендиргенме. Ол кесини бериулерине да, Москвада кёп болмай ачхан ресторанына да шеф-повар болургъа чакъыргъанды. Алай жашагъан жеримден узакъгъа кетип къалыргъа суймейме. Ишлеген жерими да бек жаратама, нек дегенде ма-

нга адамлыкъ багъалыды. Кёбюрек ахча берилген жерни кёрюп, ышанып, болушлукъ этип тургъан адамланы сызып кетгенлеге ыспас этмейме.

– Мындан ары уа къаллай муратларынг бардыла? Не бла кюреше тураса?

– Алгъаракълада Москвада Крокус Сити Холл концерт залда «Шеф зон» деген жыйылыу болгъанды. Ары уа Россейни белгили поварларындан сора да, тыш къыралладан да келедиле. Анда Россейни шеф-поварларыны ассоциациясыны президенти орусуланы аш-азыкъларын белгили этерге кереклисини энчи белгилеген эди. Мен а къыралыбызда орусулудан сора да кёп тюрлю миллет жашагъанын, аланы хар бирини да энчи, аламат аш-азыкъ байлыкълары болгъанын да айтып, аланы да белгили этерге кереклисин чертген эдим.

Ол айтханыма башхала да ыразы болуп, гитче санлы миллетлени ашарыкъларындан эм игилерин ресторанланы менюларнына кийирирге оноу этгендиле. Аланы жыйышдырыргъа уа манга буюргъандыла. Аны себепли бюгюнлюкде аны бла да кюреше турама. Ол китапха уа къарачайлыла бла малкъарлыланы да къошханма. Ол а эм алгъа Россейде къаллай бир миллет жашагъанын, аланы хар бирини да кесини энчи культура-сы, ашарыкълары болгъанын да ачыкъларыкъды. Андан сора таулу танышым эрттеден бери Люксенбургда жашайды. Анда энчи къарачайлыланы бла малкъарлыланы азыкъларын этген ашхана бла бишлакъ этген завод ача турады. Аны себепли келе тургъан жыл ары барлыкъма.

Ушакъны
ТЕМУККУЛАНЫ Аминат
бардыргъанды

БАШЛАРЫ

ПРОЗА

ШАУАЛАНЫ Хасан. Белгисиз обала. *Повесть* 2

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

Магжан ЖУМАБАЕВ. Назмула 40

Михаил САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН. Акъылман чабакъ. *Хапар* 48

Александр КУПРИН. Тамаша доктор. *Хапар*. 52

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ Салих. Ёксюзле жулдузуну сарыны. *Роман* 58

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

Виктор НАДЕИН-РАЕВСКИЙ. Аланская проблема в работах В. А. Захарова.
Ал сёз 116

Владимир ЗАХАРОВ. Заметки к «Слову о Полку Игореве»:
«Тьмутараканьский блъванъ» и «Уже врѣжеса дивь на землю».
Статья 118

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

Нарт эпос 146

ТАУ ХАПАР

Исмаил БЕЙ. Хапарла 208

ПОЭЗИЯ

Нина БОГАТЫРЕВА. Назмула 213

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

ТЕМУККУЛАНЫ Аминат. Хунерли Бисо. *Ушакъ* 217

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (199)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Свидетельство о регистрации средства массовой информации.
Управление Федеральной службы по надзору в сфере связи,
информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястановы*
Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 14.05. 2018. Подписано в печать 18.06. 2018.
Выход в свет 27.06. 2018. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 400 экз. Заказ № 269. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмадыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*